

ELNUR
ALLAHVERDİYEV



QLOBAL AQRAR SFERANIN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

DƏRS VƏSAİTİ



ELNUR ALLAHVERDİYEV

QLOBAL AQRAR SFERANIN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
Tədris - Elmi Metodik Şurasının 28 oktyabr
2022-ci il tarixli qərarı ilə (protokol № 2) dərs
vəsaiti kimi nəşrə tövsiyə edilmişdir.

“Kooperasiya” nəşriyyatı
Bakı - 2022

Elmi redaktor: **Anar Fazil oğlu Abbasov**
*iqtisad elmləri doktoru, Azərbaycan
Kooperasiya Universitetinin “Biznesin
təşkili, dövlət və bələdiyyə idarəetməsi”
kafedrasının professoru əvəzi*

Rəyçilər: **Möhübbət Musa oğlu Hüseynov**
*iqtisad elmləri doktoru, AKU-nun “Dünya
iqtisadiyyatı” kafedrasının müdiri, dosent*

Nizami Cəlal oğlu Qafarov
*iqtisad elmləri doktoru, AKU-nun “Aqrar
sahənin və sənayenin iqtisadiyyatı”
kafedrasının dosenti*

Elnur Qara oğlu Allahverdiyev. Qlobal aqrar sferanın inkişaf xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2022, 216 səh.

Müasir yanaşmalar diqqətə alınaraq hazırlanan bu kitabda aqrar sfera tam fərqli baxış bucağı ilə təhlil olunur. Bu çərçivədə qlobal aqrar sferanın təkamülü, aparıcı konsepsiyaların yaranması, müasir dinamik inkişaf istiqamətləri nəzəri və analitik prizmadan tədqiq olunur. Dərs vəsaiti həmçinin qida təhlükəsizliyinin təmin olunmasında aqrar sahənin problemlərinin innovativ meyarlara uyğun həlli istiqamətində fundamental və çoxşaxəli əsasların öyrənilməsi cəhətindən də əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada hazırlanan dərs vəsaiti müvafiq sahələr üzrə ixtisaslaşan bakalavriat, magistratura və doktorantura səviyyəsi üzrə təhsilalanlar ilə yanaşı, mütəxəssislər, elmi işçilər və həmçinin özünün elmi-pedaqoji yaradıcılıq potensialını genişləndirmək istəyində olanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A 0503229412-208
124-2022

© E.Allahverdiyev, 2022
© “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	6
I FƏSİL. AQRAR SFERANIN FUNDAMENTAL ƏSASLARI	9
1.1. Aqrar sferanın xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti	9
1.2. Aqrar sferanın tarixi inkişaf istiqamətləri.....	15
1.3. Avropa İttifaqında və Azərbaycanda Aqrar Biznes Konsepsiyası.	21
II FƏSİL. AQRAR BİZNESDƏ MALİYYƏLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI.....	26
2.1. Maliyyələşdirmə anlayışı və istiqamətləri	26
2.2. Maliyyələşdirmə növləri.....	29
2.3. Aqrar təsərrüfatın maliyyələşdirilməsi sahəsində müxtəlif fundamental tədqiqatlar	32
III FƏSİL. AQRAR SFERANIN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ KOOPERATİV FƏALİYYƏTLƏRİ	38
3.1. Müasir kooperativ konsepsiyası	38
3.2. Dünyada kooperativ fəaliyyətlər	40
IV FƏSİL. BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ: TÜRKİYƏ RESPUBLİKASININ AQRAR SİYASƏTİ.....	46
4.1. Erkən respublika dövründə Türkiyədə kənd təsərrüfatı.....	46
4.2. Türkiyədə kənd təsərrüfatının 1980-ci ildən sonra inkişaf meyarları	51
4.3. Müasir dövrdə Türkiyədə aqrar sahənin prioritet istiqamətləri	54
V FƏSİL. QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİ ÜZRƏ XÜSUSİ SERTİFİKATLAR	59
5.1. Mövzunun konseptual çərçivəsi	59

5.2. Xüsusi sertifikatlar cəhətindən tarixi və institusional kontekstlər	66
5.3. Xüsusi qida təhlükəsizlik sertifikatının etibarlı ərzaq təminatının nəticələrinə təsirləri.....	70
5.4. Özəl qida təhlükəsizliyi üzrə sertifikatlaşdırma bazarının təhlili ..	74

VI FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASI VƏ POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AQRAR SFERANIN TRANSFORMASIYA İMKANLARI

6.1. COVID-19 pandemiyasının təsirləri.....	80
6.2. Pandemiya dövründə formalaşan vərdişlər: onların davamlılığı və qida sistemlərinə mümkün təsirləri.....	83
6.3. Pandemiyadan əvvəl sahəyə təsir edən trendlər və neqativ faktorlar.....	87
6.4. Post-pandemik bərpa prosesində aqrar və qida sistemləri üzrə struktur boşluqlar və çətinliklər	90
6.5. Davamlı, ədalətli, təhlükəsiz və ekoloji təmiz aqro-qida potensialı.....	92
6.6. Post-pandemiya sonrası regional aqrar sahənin bərpa üçün institusionalıq və yeni siyasət gündəmi	95

VII FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATININ RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI.....

7.1. Rəqəmsal aqrar sektor aqro-qıdanın transformasiyasının əsası olaraq: faydalar və risklər	98
7.2. Rəqəmsal aqrar sahənin təşviqi üçün tövsiyələr	103

VIII FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ İQLİM TRANSFORMASIYASI.....

8.1. Kənd təsərrüfatı emissiyalarının bölünməsi: bu gün və gələcəkdə	107
--	-----

8.2. İstixana qazından səmərəli istifadə təcrübələri: qlobal kənd təsərrüfatı xərclərinin azaldılması və 1,5°C yolu anlayışı	111
8.3. Qida istehlakı, karbon absorberləri və növbəti üfük texnologiyaları	118

IX FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATININ SƏNAYELƏŞDİRİLMƏSİ..... 126

9.1. Kənd təsərrüfatında struktural dəyişikliklərin əsas dinamikaları	126
9.2. Struktural transformasiyanın fundamental tərəfi: bəzi illüstrasiyalar.....	133
9.3. Aqrar siyasətə struktur dəyişikliklərinin təsirləri	141

X FƏSİL. AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİ MODELƏRİ..... 149

10.1. Aqrar-iqtisadi transformasiya.....	149
10.2. Kənd təsərrüfatının inklüziv inkişaf istiqaməti.....	154
10.3. Resurslardan asılılıqdan tam məhsuldarlığa əsaslanan aqrar sektora keçid: Asiya və Afrika nümunəsi	159

XI FƏSİL. MÜƏSSİSƏLƏR VƏ AQRAR DƏYİŞİKLİK..... 165

11.1. Aqrar sferada bazarlar və bazar qurumları	165
11.2. İnstitusional dəyişiklik və kənd təsərrüfatının inkişafı	179

XII FƏSİL. QLOBAL AQRAR SFERA 2050-Cİ İLƏ DOĞRU... 185

12.1. Ərzaq tələbatı və istehsalı.....	185
12.2. İqtisadi transformasiya: acliq və yoxsulluğun azaldılması	188

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

202

GİRİŞ

Aqrar sfera ölkələrin və cəmiyyətlərin iqtisadi və sosial inkişafında, xüsusilə insanların əsas ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynamaqdadır.

Müasir dövrdə ölkələrin öz əhalisinin əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatlarını ödəməsi, dövlətlərin xarici ticarət sahəsinə, Ümumi Daxili Məhsul artımına və əhalinin məşğulluğuna əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verməsi baxımından kənd təsərrüfatı sektoru inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün ölkələr üçün strateji əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu müsbət tendensiyalara əlavə olaraq, kənd təsərrüfatı sahəsi bu gün sənayedə yalnız xammal kimi istifadə edilməməktə, həmçinin ərzaqlıq, enerji və toxuculuq kimi bir çox digər sektorları əsas xammal ehtiyatları ilə təmin etməkdədir. Bu kontekstdə aqrar sektor bir çox müxtəlif sferaları xammal və resurslarla təmin etməklə ölkə iqtisadiyyatlarının sosial və iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamaqdadır.

Həmçinin, aqrar sfera insanların qidalanması üçün zəruri olan məhsulların yetişdirilməsi baxımından mühüm fəaliyyət sahəsini təşkil etməkdədir. Dinamik şəkildə artan insan sayına paralel olaraq cəmiyyətin ehtiyac duyduğu qida miqdarı da intensiv olaraq artmaqdadır. Dərs vəsaitində ən son regional və qlobal iqtisadi, sosial dinamikalar müqayisəli şəkildə təhlil olunaraq təhsilçilərə aqrar sferanın dəyişən tələblər müstəvisində tam yeni bir elmi-tədris ədəbiyyatı təqdim olunmağa çalışılmışdır. Hesab edirik ki, bu cəhətdən əsər əhəmiyyətli olacaqdır, çünki Azərbaycan Respublikasında və qlobal miqyasda bu mövzuya fərqli analitik prizmadan yanaşılan ilk dərs vəsaitidir.

Kənd təsərrüfatının təşkil olunduğu bütün bölgələrdə bu istiqamətdə təhlillər aparmaqla hər bir ərazidə hansı məhsulun və ya məhsulların maksimum səmərə ilə istehsal olunduğunu müəyyənləşdirmək və bunları aqrar istehsalla məşğul olan insanlarla maarifləndirmə məqsədilə bölüşmək vacib bir prosesin tərkib his-

səsidir. İnnovativ və elmi əsaslara dayanaraq istehsal mərhələsini təşkil edən insanlar məhsulun səmərəliliyi və üstünlükləri baxımından da müsbət nəticələr almaqdadırlar.

Bununla yanaşı ibtidai üsullarla, aşağı məhsuldarlıqla istehsal olunan və əsasən təbii şəraitdən asılı olan aqrar sektorun iqtisadiyyatında köhnə üsullardan uzaqlaşaraq, müasir kənd təsərrüfatı istiqamətlərinə keçilməkdədir. Bu mənada formalaşan müasir istehsal anlayışı iqtisadi sektorların yenidən qurulmasına əsas olmaqdadır. Kənd təsərrüfatında yeni innovativ sistemlərin dinamik tətbiqi xüsusilə Avropa İttifaqında istehsalın əhəmiyyətli dərəcədə artırılması formasında marketinq problemini ortaya çıxarmışdır. Sənaye inqilabı ilə kənd təsərrüfatı istehsalının xammaldan son məhsula transformasiyası prosesi istehsal olunan məhsulların dünya bazarına çıxarılması ideyasını formalaşdırmış və nəticədə beynəlxalq ticarət sürətlənmişdir.

Oxuculara təqdim olunan bu dərs vəsaitində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində aqrar iqtisadiyyatın transformativ dinamik meyarlara uyğun olaraq təhlili bütün fəsillər üzrə aparılmışdır. Burada aqrar sferanın fundamental bazası, sahənin müasir maliyyələşdirilmə əsasları, həmçinin dərs vəsaiti üzrə fənnin təhsilənlər tərəfindən əhatəli qavranılması üçün Türkiyə Respublikasında aqrar sferanın tarixi və inkişafı istiqamətləri müqayisəli olaraq ayrıca fəsil şəklində təqdim olunmuşdur.

Global aqrar sfera üzrə müasir yanaşmalardan olan etibarlı ərzaq təminatı sahəsində beynəlxalq sertifikatların əsasları, qlobal və regional müstəvidə ekoloji həssaslıqda artım, COVID-19 sonrası kənd bölgələrinin və bununla əlaqəli olaraq aqrar meyarların transformasiyası, həmçinin kənd təsərrüfatı üzrə tətbiqlərin rəqəmsallaşdırılması, iqlim dəyişikliklərinə bağlı olaraq aqrar sahənin yenidən formalaşdırılması istiqamətləri, kənd təsərrüfatının sənayeləşdirilmə əsasları, həmçinin tam yeni bir sahə olaraq şəhər ərazilərinə aid aqrar mexanizmin analitik təhlili ilk dəfə olaraq bu dərs vəsaitində işlənilmişdir. Həmçinin, kənd təsərrüfatı sahəsin-

də innovasiyaların tətbiqi və istifadəsi miqyası, aqrar istiqamətli qurumların transformasiyası məsələləri və dərs vəsaiti materialının sonuncu fəsilində ən müasir analitik təhlillər nəzərə alınmaqla qlobal kənd təsərrüfatı sektorunun 2050-ci ildə hansı miqyasda inkişafı parametrləri orta və uzunmüddətli perspektiv üçün ayrıca olaraq tədqiq olunmuşdur.

Qlobal aqrar sferanın və bütövlükdə aqrar iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində mövzuların analitik və müqayisəli olaraq fənlər-arası inteqrasiyanın müasir tələblərinə uyğun şəkildə hazırlanması müəllifin əsas məqsədi olmuşdur. Təqdim olunan dərs vəsaitinin sadəcə ali təhsilin müvafiq ixtisasları üzrə təhsilalanlar üçün deyil, həmçinin aqrar sahə ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi, mü-təxəssislər, iqtisadçılar və bütövlükdə akademik təbəqə üçün fay-dalı olacağı nəzərdə tutulmuşdur.

I FƏSİL. AQRAR SFERANIN FUNDAMENTAL ƏSASLARI

1.1. Aqrar sferanın xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti

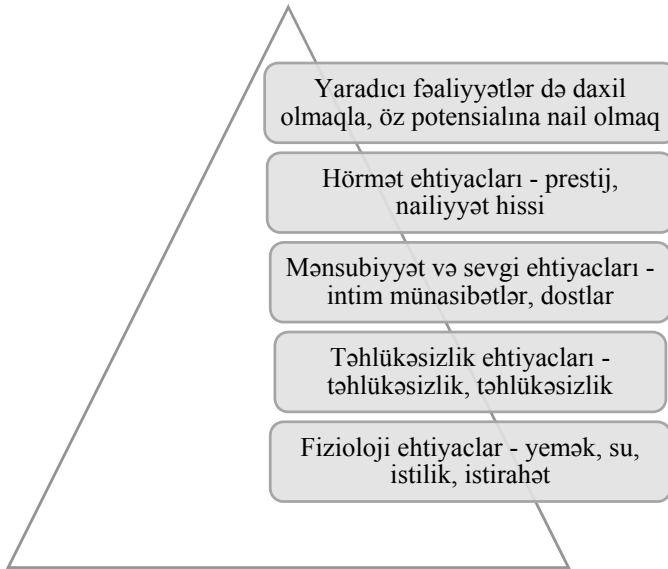
Bəşəriyyət tarixinə nəzər salındıqda kənd təsərrüfatı sektorunun ölkələrin və cəmiyyətlərin iqtisadi və sosial inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığı görünməkdədir. Ölkələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, aqrar sahə bütün ölkələrdə ən vacib sektorlardan biridir və maliyyələşdirilməsi istiqamətində həlli yollarının axtarıldığı əsas sferalardandır. Bu çərçivədə iqtisadi və sosial cəhətdən mərkəzi mövqeyə sahib olan ölkələr aqrar sektorun maliyyələşdirilməsi çərçivəsində mühüm addımlar atmışlar, qloballaşma prosesi ilə birlikdə kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi bütün dünyada populyar tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, xüsusilə Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ) və Aİ olmaqla, digər ölkələr qlobal aqrar sferada baş verən iqtisadi, sosial, texniki və siyasi proseslər çərçivəsində kənd təsərrüfatının inkişafı üçün aqrar sektora stimullar vermiş, kənd təsərrüfatı sahəsini xüsusi himayə altına almışlardır.

Metropol ölkələrdə kənd təsərrüfatı proteksionizmi və dövlət müdaxilələri istisna olma xarakterini itirmiş və qayda çərçivəsinə çevrilmişdir. Bu ölkələr aqrar dəstək qiymətləri ilə kənd təsərrüfatı idxalını məhdudlaşdıraraq yerli aqrar sferanı qorumaq üçün müxtəlif siyasətlər qəbul etmişlərdir. Bu mənada Aİ və ABŞ öz kənd təsərrüfatı sektorlarını qorumaq üçün bir çox ümumi məqsəd və maraqları qəbul etmişlərdir. Bunlara təsərrüfat gəlirlərinin dəstəklənməsi, adekvat dərəcədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və kənd mühitinin qorunması daxildir. Bununla yanaşı qeyd olunan proseslərin məqsədləri eyni olsa da, həyata keçirdikləri siyasətlər fərqli xüsusiyyət daşımaqdadır. Məsələn, ABŞ kreditləri, fərq ödənişləri, qiymət və gəlir dəstəyi sistemindən istifadə edərkən; Aİ CAP çərçivəsində ixrac subsidiyaları və dəyişən

ödənişlər sistemi də daxil olmaqla müxtəlif mexanizmlərdən istifadə etməkdədir. Yarı periferik ölkələrdə kənd təsərrüfatına dövlət müdaxilələri aqrar sektorun strukturunda mühüm rol oynamış, kənd təsərrüfatı ticarəti rejimləri müxtəlif xüsusiyyətlərə transformasiya olunmuş və nəticə olaraq aqrar yönümlü məhsullarının qiymətləri öz real dəyərlərindən aşağı qalmışdır. Digər tərəfdən marketing şuraları mühüm kənd təsərrüfatı ixrac mallarının ticarətində inhisarçı mövqə tutdular ki, bu da fermer məhsullarının qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuş, həmçinin kvota və ixrac tarifləri tətbiq etməklə kəmiyyəti məhdudlaşdırmışlardır. Bununla yanaşı, müəyyən yarı çevrə ölkələr öz iqtisadiyyatlarını yenidən qurmaq üçün kənd təsərrüfatı sektorunda daha liberal siyasət tətbiq etməyə başlamışlardır.

Sahə üzrə mütəxəssislərin təhlil nəticələrinə görə kənd təsərrüfatı sektoru ölkələrin iqtisadi inkişaf fəaliyyətlərində həmişə mühüm yer tutmuşdur və qarşıdakı illərdə də bu proses dinamik formada davam edəcəkdir. Nobel mükafatı laureatı Gunnar Myrdalin fikrincə, “iqtisadi inkişaf uğrunda uzunmüddətli perspektiv mübarizənin müsbət və ya mənfi nəticələnməsi əsasən kənd təsərrüfatı sektorundan asılıdır”. Bu mənada inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi dinamizminin necə reallaşacağı, inkişaf fəaliyyətlərində kənd təsərrüfatı sektorunun rolunun nədən ibarət olması kimi suallar iqtisadçılar tərəfindən müzakirə olunmuşdur və uzunmüddətli perspektivdə müzakirə olunmağa davam edəcəkdir.

Sosial psixologiya elmindən məlum olduğu kimi, insanın sağ qalması, digər ifadə ilə, insanın yaşaması Maslowun ehtiyaclar iyerarxiyasının ilk pilləsində qeyd olunan əsas fizioloji ehtiyacların (yemək, su, yaşayış yeri və geyim kimi) ödənilməsindən asılıdır. Bu cəhətdən kənd təsərrüfatı istehsalı əhəmiyyət daşımaqdadır. Bununla birlikdə istehsal prosesi bəşəriyyətin çox sonralar kəşf etdiyi bir fenomendir. Əsasən ilk insanların ovçuluq prosesindən kənd təsərrüfatı istehsalı texnologiyasına keçidi bəşəriyyətin ən böyük mədəni inqilablarından biri hesab olunmaqdadır.



Şəkil 1. Maslowun ehtiyaclar iyerarxiyası

Şəkil 1-dən anlaşılacağı kimi aqrar siyasət fənlərarası bir predmet olaraq sadəcə iqtisadiyyat sahəsinə aid yanaşmaları deyil həmçinin psixologiya, sosiologiya, sosial psixologiya və digər ictimai elmlər sahəsi ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etməkdədir. Bu çərçivədə aqrar iqtisadi sfera dinamik bir sahə olaraq digər elm sahələrindən fərqlənməkdədir və dərs vəsaiti üzrə məhz sahənin transformativ xüsusiyyəti nəzərə alınaraq yeni bir istiqamət olaraq məsələyə dəyişən dinamikalar əsasında yanaşılmaqdadır.

Sivilizasiyanın əsası olduğu analitik olaraq fərz edilən kənd təsərrüfatının tərifini dar mənada “bitki və heyvandarlıq əsaslı istehsal” olaraq təyin etmək mümkündür. Bununla yanaşı klassik prizmadan yanaşdıqda kənd təsərrüfatı “insanları qida və xammal ilə təmin etmək üçün bitki və heyvan ehtiyatlarının bioloji istehsal imkanlarının planlı və məqsədyönlü istifadəsi” olaraq tərif oluna bilsə də, daha əhatəli perspektivdən “aqrar istiqamətli məhsullarının emalı, daxilolmaların istehsalı və təchizatı, məhsulların

marketingi kimi bir çox fəaliyyətlər” kənd təsərrüfatı anlayışı daxilində qiymətləndirilə bilməkdir.



Şəkil 2. İstehsal qaynaqlarını təsvir edən vizual metod

Şəkil 2-dən anlaşılacağı kimi burada əsasən istehsal rezervlərinin nə olduğu sualı cavablandırılmağa çalışılmışdır. Bu təhlilə əsasən, istehsal sisteminin daxilolmaları xammal, material, texnika, işçi qüvvəsi, sahibkarlıq, idarəetmə və s. bura aid oluna biləcək innovativ metodlardır. Həmçinin konsepsiyanın əhatəli olaraq qavranılması üçün istehsalın idarə edilməsi anlayışını nəzəri olaraq tərif etmək faydalı olacaqdır. Bu yanaşmaya görə, müəssisələrə aid olan əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün zəruri xarakterli fəaliyyətlərin planlaşdırılması, əlaqələndirilməsi və nəzarət edilməsi istehsal prosesinin idarə olunması mexanizmini tərif etməkdədir. Digər bir prizmadan yanaşılsa, müəssisələrin resurslarının istənilən miqdarda, keyfiyyətdə, vaxtda və müştərilərin ehtiyaclarını aşağı xərcə qarşılaya biləcək formada bir araya gətirilməsi prosesi əsasən istehsalın idarə edilməsi konsepsiyasını tam olaraq əhatə etməkdir.

Eynilə, aqrar sahə “insanlar, heyvanlar və sənaye üçün qida istehsalı məqsədi ilə heyvan mənşəli istehsal və əkinçilik” kimi müəyyən edilə bilərkən, eyni zamanda bu tərifə “kənd təsərrüfatı

məhsullarının emalı, satışı, heyvandarlıq, meşəçilik, balıqçılıq və bitkiçilik fəaliyyətləri” də mexanizmə daxil edilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən verilən tərifi görə, əkinçilik və ya digər anlamıyla kənd təsərrüfatı, “bitki və heyvan mənşəli məhsulların istehsalını, bunların səmərəliliyinin artırılmasını, bu məhsulların müvafiq şəraitdə saxlanmasını və bazara çıxarılmasını müasir analitik əsaslara uyğun olaraq təhlil edən mədəniyyət və elm sahəsidir.” Başqa ifadə ilə, insanların sağlam qida ehtiyaclarını ödəyəcək və iqtisadi dəyərə sahib məhsulların yetişdirilməsi və baxımı kimi işlər kənd təsərrüfatı çərçivəsində qiymətləndirilməkdədir.

Bu gün aqrar sektor inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün ölkələr üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu sferanın intensiv göstəriciləri sayəsində ölkələr öz əhalisinin əsas fizioloji ehtiyaclarını ödəməktə, xarici ticarət səviyyəsini inkişaf etdirməkdə, ÜDM miqdarını və ölkələrin məşğulluğunda dinamizm tendensiyalarını aktiv fazada saxlamaqdadır. Bu töhfələrə əlavə olaraq, kənd təsərrüfatı sektoru bu gün sənayedə yalnız xammal kimi istifadə olunmamaqda, həm də əczaçılıq, enerji və tekstil kimi bir çox sektoru daxilolmalar ilə təmin etməkdədir. Qeyd olunan kontekstdə aqrar sektor ayrı-ayrı sahələri xammal və resurslarla təmin etməklə yanaşı, həm də ölkə iqtisadiyyatlarının sosial və iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamaqdadır. Əsasən metropol ölkələrin kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını artırmaq məqsədi ilə yanaşı, yarı periferik ölkələrin aqrar sektorun inkişafını prioritet sahə kimi görmələri sahənin strateji əhəmiyyətini ortaya qoymaqdadır. Burada ölkələr əsasən aqrar sahənin dəyişən və innovativ istiqamətlərini tətbiq etmək üçün müxtəlif orta və uzun müddətli strateji proqramlar hazırlanmasında ölkələrarası əməkdaşlığında təmin olunması üçün xüsusi missiyalı ad hoc (məqsədyönlü) komissiyalar formalaşdırmaqdadırlar.

Əsasən ölkələrin iqtisadiyyatı üç əsas sektordan ibarətdir. Bunlar aqrar sektor, sənaye və xidmət sahələrindən ibarətdir. İqtisadi

inkişaf və artım bu üç sektorun balanslı inkişaf meyarı ilə mümkün olmaqdadır. Qeyd olunan sektorların iqtisadiyyatdakı payı ölkələrə görə fərqli olsa da, yuxarıda bildirilən digər sferalara verdiyi töhfələrə görə kənd təsərrüfatı sektoru strateji əhəmiyyətə sahib olmaqdadır. Digər tərəfdən periferik (çevrə) ölkələrdə iqtisadi artım prosesində kənd təsərrüfatı sektorunun rolunu iki mühüm xüsusiyyət fərqləndirməkdədir. Bunlardan birincisi, bütün periferik ölkə iqtisadiyyatlarında kənd təsərrüfatı sektorunun olması tendensiyası, ikincisi isə aqrar sektorun relativ (nisbi) miqyasıdır. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı sektoru təkcə digər sahələrin böyüməsi və genişlənməsi üçün kapital təmin etməməktə, həm də iqtisadi inkişafa mühüm təsir göstərməkdədir.

Bütövlükdə iqtisadi inkişafın fundamentalizmini hansı sektorun təşkil etməsi bu gün də aktual müzakirə mövzusunı təşkil etsə də, ümumi nəticəyə gəlincə istiqamət sektorların bir-birini dəstəkləyərək böyüyüb inkişaf etməsindən ibarətdir. Bu nöqteyi-nəzərdən kənd təsərrüfatı sektoru digər sferalar arasında qarşılıqlı harmoniyada iqtisadi inkişafı dəstəkləməklə yanaşı, iqtisadi artımın faydalarından da sektor üzrə innovativ təbiiqlərin formalaşdırılması üçün istifadə olunmaqdadır. Həmçinin mütəxəssislər cəhətindən iqtisadiyyatdakı artım nəticəsində əldə olunan gəlirlərdən daha çox vəsaiti aqrar sektora yönəltməklə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin məhsuldarlığını artırmaq və uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı kənd təsərrüfatı istehsalını həyata keçirmək mümkün olmaqdadır. Bu gün qloballaşma fenomenini nəzərdən keçirdikdə, rəqabət üstünlüyünü təmin etmək baxımından bütün sektorların birlikdə dəstəklənməsi ideyası elm insanları arasında ağırlıq qazanmaqdadır.

Digər tərəfdən aqrar sektor bir sıra unikal xüsusiyyətlərə sahibdir və kənd təsərrüfatı sahəsindən kənarında fəaliyyət göstərən sferalardan aydın şəkildə fərqlənməkdədir. Aqrar sektorda bu fərqləri yaradan əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı formada sıralamaq mümkündür:

1. Aqrar sektorda əsasən təbii şərait hökm sürür və insan faktoru yalnız faydalılıq səviyyəsində ola bilməkdir.

2. Kənd təsərrüfatı sektorunda təbii şəraitdən asılılıq qeyri-müəyyənlik vəziyyətinə səbəb olmaqdadır.

3. Həmçinin aqrar sektorda tələb və təklifin qiymət elastikliyi aşağı səviyyədədir və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərində baş verən dəyişikliklər istehlakçıların tələblərində ciddi fərqliliklər yaratmamaqdadır.

4. Kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal fasiləli və mövsümi xarakter daşımaqdadır. Ona görə də mövsümi işçi qüvvəsi artıqlığı daimi yaranmaqdadır.

5. Kənd təsərrüfatı istehsalı daha çox kiçik ailə müəssisələri tərəfindən həyata keçirilməkdir.

6. Fermerlərin təhsil səviyyəsinin aşağı olması və maliyyə çatışmazlığı müasir üsullarla əkinçiliyi çətinləşdirə bilən əsas faktorlardır.

1.2. Aqrar sferanın tarixi inkişaf istiqamətləri

Kənd təsərrüfatı sektoru keçmişdən bu günə qədər olan inkişaf mərhələsində klassik istehsaldan texnoloji istehsal prosesinə keçmiş və bu istiqamətdə siyasətlər dinamik şəkildə hazırlanmışdır. Geniş çərçivədə kənd təsərrüfatı siyasəti aqrar sektorun qərarlarına təsir edən investisiya, istehsal, qiymət və distribisiya (paylanma) ilə əlaqəli dinamikaları özündə cəmləşdirən dövlət siyasəti kimi ifadə edilə bilməkdir. Digər tərəfdən illər ərzində kənd təsərrüfatı siyasətlərində transformativ proseslər olsa da, XX əsr boyunca aqrar siyasətlərdə proteksionizm istiqaməti prioritet olmuşdur. Əksinə XX əsrin sonlarında dünya iqtisadiyyatında baş verən qloballaşma prosesi nəticəsində, digər sferalarda olduğu kimi, dünyada kənd təsərrüfatı siyasəti yeni strukturlaşma və transformasiya prosesinə daxil olmuşdur.

Müqayisə ilə dünyada aqrar istehsalın yüksək səviyyəsinə və onların dünya iqtisadiyyatında üstün roluna görə Aİ və ABŞ dünya kənd təsərrüfatı ticarətində mühüm pay ölçüsünə sahibdirlər. Qeyd olunmalıdır ki, Aİ-də kənd təsərrüfatı sektoru 1958-ci ildə tətbiq olunmağa başlanılan və ittifaqa üzv olan bütün ölkələri əhatə edən CAP çərçivəsində formalaşmaqdadır. Bu cəhətdən Ümumi Kənd Təsərrüfatı Siyasəti (CAP) üzv ölkələrin aqrar və innovativ siyasətlərini iqtisadi və siyasi baxımdan birləşdirən “Ümumi” siyasəti formalaşdırmaqdadır. Aİ-nin qəbul etdiyi ilk və ən mühüm ümumi siyasət olduğu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən CAP, üzv dövlətlərin aqrar siyasətlərinin orta q mexanizmlə idarə olunması prinsipinə əsaslanmaqdadır.

Aİ-yə aid olan CAP istiqaməti müəyyən edilmiş hədəflərə çatmaq üçün ittifaqın aqrar siyasətini birləşdirən və Aİ büdcəsinin təxminən 50%-ni kənd təsərrüfatı sektoruna ayıran mühüm və əhatəli təşkilatdır. CAP-da formalaşdığı gündən mütəmadi islahatlar icra olunsada, fəaliyyət mexanizmləri baxımından stabil görünüş nümayiş etdirməkdədir. Bununla yanaşı kənd təsərrüfatı siyasəti vasitələri zaman keçdikcə dəyişsə də, aqrar sektora köçürülən dəstək ödənişlərinin məbləğində azalma müşahidə olunmaqdadır. Aİ müstəvisində CAP-ın məqsədləri ilkin olaraq ərzaq çatışmazlığının qarşısını almaq, kənd təsərrüfatı sektorunun gəlir səviyyəsini qorumaq və artırmaq, aqrar sektorun mümkün qiymət dəyişkənliyindən həddən artıq təsirlənməsinin qarşısını almaq və üzv dövlətlər arasında sektoral cəhətdən müxtəlif müdaxilə və müdafiə vasitələri arasındakı fərqləri aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Ayrıca ikinci dünya müharibəsində ərzaq qıtlığı kimi durum xarici proseslərdən çox sayda insanın tələf olması, Aİ ölkələrini səfərbər etmiş və CAP-ın formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə təsirli olmuşdur.

Nəticə olaraq, 1957-ci il Roma müqaviləsində ümumi siyasətin müəyyən edilməsi qərara alınmış və 1958-ci ildə isə altı üzv ölkənin kənd təsərrüfatı nazirlərinin iştirak etdiyi Stresa Konfransı

ilə ümumi kənd təsərrüfatı siyasətinin əsasları qoyulmuş və 1962-ci ildə ittifaqa üzv dövlətlərin riayət etməli olduğu ümumi aqrar siyasət mexanizmi qəbul edilmişdir. Bu gün Aİ-nin CAP adlandırılan kənd təsərrüfatı siyasətinin məqsədləri Roma Müqaviləsi 39-cu maddəsi üzrə beş bənddə toplanmışdır. Buna əsasən:

1. Texniki tərəqqinin dəstəklənməsi və istehsal faktorlarından optimal istifadənin təmini yolu ilə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması;

2. Aqrar sferada çalışanların fərdi gəlirlərini artırmaqla kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali üçün uyğun həyat standartını təmin etmək;

3. Kənd təsərrüfatı bazarlarını stabilləşdirmək;

4. Aqrar məhsulların tədarükünü təmin etmək;

5. Kənd təsərrüfatı məhsullarının sərfəli qiymətlərlə istehlakçılara çatdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Aİ-nin CAP-ı yuxarıda qeyd olunan beş maddədə toplanmış məqsədlərə nail olmaq üçün üç əsas prinsipə əsaslanmaqdadır. Bu baza əsaslı prinsiplər:

1. Vahid bazar prinsipi;

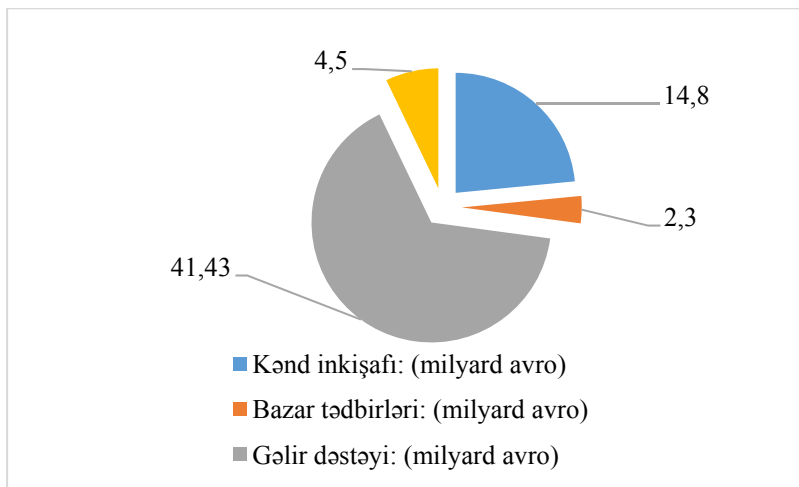
2. İttifaqın üstünlük prinsipi;

3. Maliyyə həmrəyliyi prinsipidir.

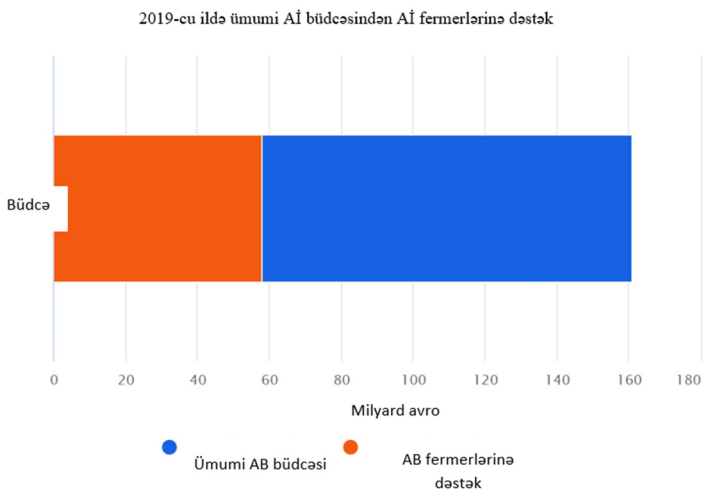
Aİ fermerlərinə ümumi Aİ büdcəsindən dəstək səviyyəsi fermerlərə gəlir dəstəyi, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və kənd icmalarının saxlanması kimi funksiyaları əhatə edən yüksək keyfiyyətli qidaya davamlı çıxışın təmin edilməsində iştirak edən bir çox vibrant məsələləri əks etdirməkdir.

Qeyd olunan prinsiplərdən biri olan Vahid Bazar Prinsipinin həyata keçirilməsi ilə üzv dövlətlər arasında kənd təsərrüfatı məhsullarının heç bir məhdudiyət olmadan sərbəst hərəkəti təmin edilməyə başlanılmışdır. Bundan əlavə, İttifaqın Üstünlük Prinsipinə əsasən Aİ-yə üzv dövlətlərin ittifaq sərhədləri daxilində istehsal etdiyi kənd təsərrüfatı məhsullarına prioritet siyasət tətbiq edilmiş, Maliyyə Həmrəyliyi Prinsipi ilə isə CAP ilə əlaqəli bütün

xərclərə prioritet siyasət tətbiq edilərək Aİ-yə üzv dövlətlər tərəfindən maliyyələşdirilməyə başlanılmışdır.



Diaqram 1. Aİ 2019-cu ildə fermerləri 57,98 milyard avro ilə dəstəkləmişdir



Diaqram 2. 2019-cu ildə ümumi Aİ büdcəsindən Aİ fermerlərinə dəstək miqdarı

Digər tərəfdən CAP Aİ büdcəsinin bir hissəsi olaraq iki fond vasitəsilə maliyyələşdirilməkdədir:

1. Avropa Kənd Təsərrüfatı Zəmanət Fondu (EAGF) birbaşa dəstək və bazar tədbirlərini maliyyələşdirir;

2. Kəndlərin İnkişafı üzrə Avropa Kənd Təsərrüfatı Fondu (EAFRD) kənd bölgələrinin inkişafını maliyyələşdirməkdədir.

Həmçinin ödənişlər hər bir Aİ ölkəsi tərəfindən milli səviyyədə idarə olunmaqdadır. CAP ödənişlərinin alıcıları haqqında məlumat Aİ-nin şəffaflıq prinsiplərinə uyğun olaraq hər bir ölkə tərəfindən dərcetmə prosesinə tabe tutulur. Digər tərəfdən CAP fermerlərə cəmiyyətdə öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün aşağıdakı şərtləri müəyyən etməkdədir:

1. Qida istehsalı;

2. Kənd icmasının inkişafı;

3. Ekoloji cəhətdən davamlı əkinçilik.

2021-ci ildən sonra CAP'da reform ehtiyacı hissətilən və tədbir alınması lazım olan mövzulardan bəziləri aşağıda qeyd olunmuşdur:

1. Birlik daxilində və xaricində qida təhlükəsizliyi ilə əlaqədar müxtəlif problemlə məsələlərin aradan qaldırılması;

2. İqlim transformasiyasının səbəb olduğu kənd təsərrüfatı istehsal şərtlərinə təzyiqlərin azaldılması və bərpa olunan enerji mənbələrinin təşviqi;

3. CAP dəstək ödənişlərinin həm fermerlər, həm də üzv ölkələr arasında sosial ədalət prinsiplərinə uyğun bölüşdürülməsini təmin etmək;

4. Aqrar sektorunun dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

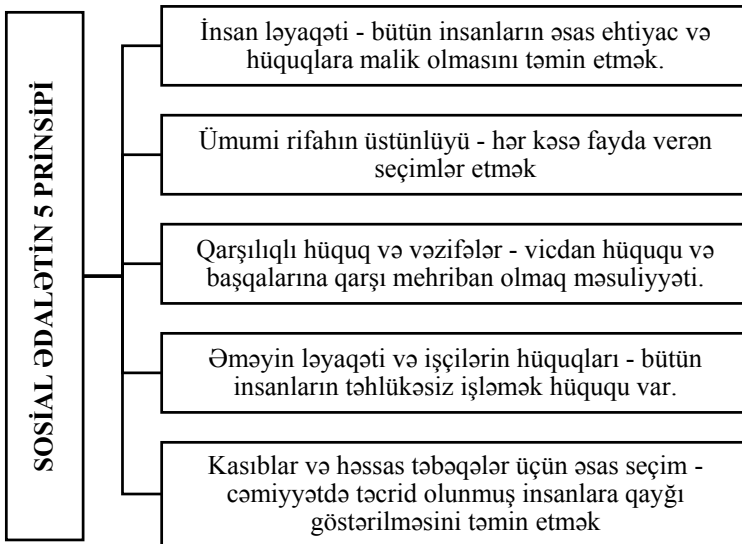
5. İttifaq daxilində kənd yerlərində yaşayan cəmiyyətin regional və sosial sahələrə adaptasiyasının təşviqi məsələləri;

6. Tətbiq sahəsində çox mürəkkəb CAP qanunvericiliyinin sadələşdirilməsi.

Yekun olaraq qeyd oluna bilər ki, CAP-ın cari məqsədləri da-

yanıqlı kənd təsərrüfatı, qida keyfiyyəti və təhlükəsizliyi, heyvanların sağlamlığı və rifahı, ətraf mühit və kənd yerlərinin inkişafı kimi əsas başlıqlar altında ümumiləşdirilə bilməkdir. Əsasən Aİ-nin yaranmasından sonra edilən dəyişikliklər nəzərə alınsa, aydın olar ki, CAP-da aparılan islahatlar davamlı bir prosesin tərkib hissəsidir. Mütəxəssislərin analitik nəticələri əsasında məqsədin aqrar sektoru mövcud prosesdə azad bazar şərtlərinə hazırlamaq və onun beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırmaqdan ibarətdir.

Bir bütün formada Aİ aqrar siyasətinin prinsiplial bazasının dayandığı sosial ədalət konsepsiyası aşağıda kı, şəkildən ərtəflü qavranılması üçün təqdim olunmuşdur. Sxem 1-də sosial ədalət bazasına daxil olan əsas meyarlar təsnifatlandırılmışdır. Bu sinifləndirməyə əsasən sadalanan beş əsas konsepsiya aşağıdakılardan formalaşmaqdadır.



Sxem 1. Sosial ədalət anlayışının 5 prinsipi

Bu mənada davamlı kənd təsərrüfatı sistemləri təsərrüfat işçiləri, icarədar fermerlər və təsərrüfat sahibləri cəhətindən həmçinin ərzaq və kənd təsərrüfatı tədarükünün dəyər zəncirindəki işçilər və biznes sahibləri və kənd və şəhər icmaları üçün təkmilləşdirilmiş bərabərlik, ədalət, rifah və ləyaqət tələb edəcəkdir.

1.3. Avropa İttifaqında və Azərbaycanada Aqrar Biznes Konsepsiyası

Aqrar müəssisələr kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin həyata keçirildiyi təsərrüfat vahidləridir və onlar öz xüsusiyyətlərinə görə sahənin strukturunu müəyyən edən fundamental elementlərdir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mülkiyyətində olan torpaq, kapital, ərazilərin ölçüsü və aqrar məhsulların mövcudluğu məhsuldarlığa və iqtisadi inkişafa təsir edən ən mühüm xüsusiyyətləri təşkil etməkdədir. Bu çərçivədə ölkələrin kənd təsərrüfatı siyasəti və proqramları formalaşdırılarkən aqrar müəssisələrin strukturlarının və xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi zərurət daşımaqdadır. Dərsləyin bu bölməsində Aİ və Azərbaycanada kənd təsərrüfatı müəssisələrinin tərfi, xüsusiyyətləri və təsnifatı müzakirə olunmağa çalışılacaqdır.

Digər tərəfdən Aİ-də Eurostat tərəfindən 1996-cı ildə nəşr olunan “Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin struktur təhlilinin tədqiqat metodologiyası” nəşrində aqrar müəssisələr “vahid idarəetmə altında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən texniki-iqtisadi mexanizm” olaraq müəyyən edilmişdir. Aİ-nin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin strukturu haqqında müntəzəm və müqayisə edilə bilən məlumatlara ehtiyacı, ittifaqa üzv ölkələrin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sistemətik şəkildə müqayisə oluna bilməməsi, üzv ölkələr arasında eyni dövr üçün məlumatların təqdim oluna bilməməsi nəticəsində tətbiq fərqlərini aradan qaldırmaq üçün aqrar təsərrüfat üzrə təsnifatının zəruriliyi yaranmışdır. Bu çərçivə-

də 1965-ci ildə Aİ-nin kənd təsərrüfatı siyasətinin məqsədlərini tətbiq etmək üçün aqrar müəssisələrin illik gəlirlərini müəyyən etmək və kənd təsərrüfatı mərkəzlərinin biznes təhlili üçün lazım olan məlumatların toplanması məqsədi ilə Kənd Təsərrüfatı Müəssisələrinin Mühasibat Uçotu Məlumat Şəbəkəsinin (FADN) yaradılması qərara alınmışdır. Bu qərara əsasən, dataların siyasət baxımından təqdim edilməsi və təhlili üçün ümumi tipologiyadan istifadə etmək hədəflənmişdir. Bu cəhətdən aqrar təsərrüfatların tipologiyası CAP-ın informasiya ehtiyaclarını ödəmək üçün Aİ səviyyəsində göstəricilər şəklində təşkil olunmuşdur. Burada əsas məqsəd iqtisadi meyarlar əsasında aqrar təsərrüfatların strukturunu müqayisə etməkdən ibarətdir. Bu analitik müqayisələr üzv dövlətlərlə və onlara aid regionlar arasında müxtəlif dövrləri əhatə edəcək şəkildə aparılmaqdadır.

FADN strukturunun fəaliyyət mexanizmi:

1. Təsərrüfatların iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat verir;
2. Məlumatların əksəriyyəti mühasibat uçotu qeydlərinə əsaslanır;
3. Məlumatlar məxfidir;
4. Könüllü iştirak;
5. Aİ-də 5 milyon müşahidə edilən təsərrüfat;
6. 80 000 nümunə təsərrüfat;
7. Xüsusi sorğuda təsvir olunan dəyişənlər.

Qeyd olunan yanaşmalara əsasən Aİ aqrar sektoru böyük müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunmaqdadır. Bu müxtəliflik təkcə aqrar strukturda deyil, həm də Aİ-nin bütün regionlarında yayılmış istehsalın geniş spektrində özünü göstərir. Digər tərəfdən onilliklər ərzində Aİ kənd təsərrüfatı yüksək məhsuldarlıq artımına nail olmuş və dünya bazarında öz yerini qoruyub saxlaya bilmişdir. Eyni zamanda ailə təsərrüfatı mexanizmini davam etdirilmiş, bununla da klassik çoxfunksiyalı rolunu yerinə yetirərək: kənd yerlərində iqtisadi fəallığı və məşğulluğu qorumuş (kənd təsərrüfatında məşğulluq kimi), kənd bölgələrini yaxşılaşdırılmış (daha az əlve-

rişli ərazilər daxil olmaqla), ətraf mühit və biomüxtəliflik idarə edilmiş, landşaft və onun gözəlliyi qorunaraq mühafizə olunmuşdur.

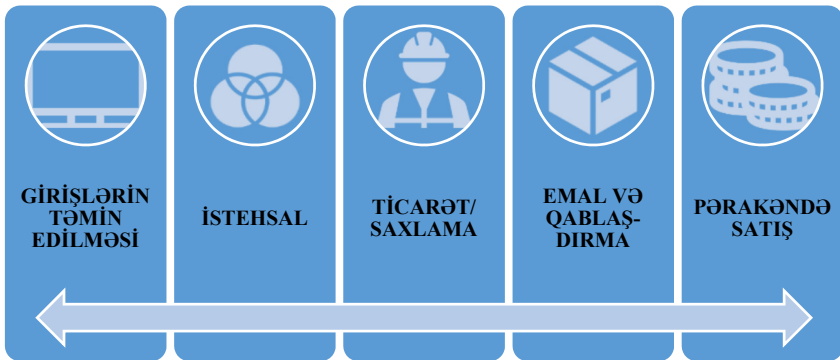
Bununla yanaşı mütəxəssislər qeyd edirlər ki, Aİ kənd təsərrüfatının bu çoxfunksiyalı rolu təhlükəsiz yüksək keyfiyyətli qida məhsulları ilə təmin olunmaqla yanaşı, bu gün bütövlükdə ittifaq vətəndaşları tərəfindən aydın şəkildə ifadə edilən möhkəm gözləntilərə cavab verən xidmətlərin göstərilməsinin tərkib hissəsindən ibarətdir. Əsasən analitik tədqiqlər nəticəsində məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərində Aİ və xüsusən də ittifaqın kənd təsərrüfatı mexanizmi iki tarixi problemlə üzləşməkdədir: Aİ-nin şərqli doğru genişlənməsi və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) çərçivəsində ticarətin daha da liberallaşdırılması üçün təzyiqlərin mövcudluğu vəziyyəti. Bunlar iki əsas alt istiqamətin intensivləşdiyi bir vaxtda baş verməkdədir:

1. Bir tərəfdən texnoloji və innovativ inkişaf vasitəsilə daha yüksək məhsuldarlıq üçün sürətlənən potensial və digər tərəfdən qida təhlükəsizliyi və keyfiyyəti ilə əlaqəli artan narahatlıqlar;

2. Birinci maddə üzrə qeyd olunan inkişafın digər tərəfdən faktiki və potensial yan təsirlərinin mövcudluğu.

Eyni zamanda dərs vəsaiti üzrə bölmənin daha ətraflı qavranılması üçün müqayisəli formada Azərbaycanda aqrar sektorun biznes mühiti təhlil olunacaq və təhsilçilərə respublikanın potensialının innovativ standartlara uyğunlaşdırılması meyarları cəhətdən beyin fırtınası prosesini individual olaraq tətbiq etmələrinə elmi əsas formalaşdırılması hədəflənməkdədir. Əsasən Azərbaycanda ölkə iqtisadiyyatını şaxələndirmək üçün kənd təsərrüfatı sektoru dörd prioritet sferadan biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Aqrar sahə Azərbaycanın ən böyük iş sahəsidir, əhalinin 37%-ni işlə təmin edilir, lakin ÜDM-in cəmi 5%-ni təşkil etməsi başqa bir problem sahəsi olaraq təhlil obyektinə çevrilmişdir. Digər tərəfdən Azərbaycan məhsulları postsovet bazarlarında güclü brend olaraq tanınır və çox vaxt yüksək qiymətə satılmaqdadır. Həmçi-

nin hökumət müxtəlif tədbirlər vasitəsilə kənd təsərrüfatı sektorunu dəstəkləməktə, o cümlədən: qrantlar, vergi güzəştləri və mexaniki avadanlıq, pestisidlər və gübrələr üçün subsidiyalar bu müstəviyə daxil olan dinamik siyasi prioritetlərdir. Mexaniki avadanlıq subsidiyaları, xüsusilə, ABŞ kombaynlarının, traktorlarının, biçən maşınlarının və suvarma avadanlıqlarının satışını dəstəkləməkdədir. Digər tərəfdən, Azərbaycanda xüsusilə orta ölçülü ət, süd, meyvə-tərəvəz emalı və istehsalı üçün qida hazırlanması və qablaşdırma avadanlıqlarına tələbat dinamik olaraq artışı göstərməkdədir. Bundan əlavə, uçotun qeyri-adekvat aparılması və torpaq mülkiyyətinin verilməsi becərdikləri torpağa qanuni hüququnu sübut edə bilməyən fermerlərə kredit verilməsini çətinləşdirməkdədir.



Şəkil 3. Tipik kənd təsərrüfatı dəyər zənciri

Şəkil 3-ə əsasən Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyətinin Təkmilləşdirilməsi Layihəsi aqrobiznesin həm tələb, həm də təklif tərəfini təkmilləşdirmək, daha yaxşı emal potensialını və bazarlara asan çıxışı təmin etməklə ölkənin kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədi daşımaqdadır. Eyni zamanda, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda son vaxtlar həyata keçirilən mühüm isla-

hatlar, o cümlədən qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi və texnologiya transferi üçün stimulların təmin edilməsi yolu ilə kənd təsərrüfatı istehsalçılarında dəstək bütövlükdə sektorun məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədi daşımaqdadır. Bu cəhətdən, ətraf mühitə və klimata uyğun kənd təsərrüfatına əsaslanan uzunmüddətli strategiya, sahə üçün xüsusi həllər və təlimlərə yönəldilmiş tədqiqat işi və yayılması bu intensivləşdirmə prosesini asanlaşdıracaq və Azərbaycanın aqrar sektor və əlaqəli sahələrdən ÜDM-ə daha yüksək töhfə əldə etməsinə imkan verəcəkdir.

II FƏSİL. AQRAR BİZNESDƏ MALİYYƏLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

2.1. Maliyyələşdirmə anlayışı və istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun ən mühüm problemlərindən biri də kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsindən ibarətidir. XX əsrin sonlarından etibarən dünyada mühüm iqtisadi və sosial proseslər yaşanmışdır və bu mənada maliyyə sahəsində mühüm transformasiyalar başlamışdır. Kənd təsərrüfatının inkişafından və onu müşayiət edən sənayeləşmə hərəkətlərindən asılı olaraq aqrar müəssisələrin artan maliyyə ehtiyaclarını ödəmək üçün aparıcı mütəxəssislər tərəfindən bir sıra tədqiqatlar təşkil olunmuşdur. Bu çərçivədə kənd təsərrüfatı sektorunun maliyyələşdirilməsi də bu təhlil prosesində ən çox diqqət çəkən sferalardan biri olmuşdur. Bu fəsildə maliyyələşdirmənin ümumi çərçivəsi nəzərə alınmaqla qeyri-kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və aqrar müəssisələrin maliyyələşdirilməsi izah olunmağa çalışılacaqdır. Bu məqsədlə maliyyələşdirmənin tərifi, onun funksiyaları, prinsipləri, şərtlərinə, mənbələrinə və müddətinə görə maliyyələşdirmə növləri mövzunu qavramaları üçün təhsilalanlara izah olunacaqdır.

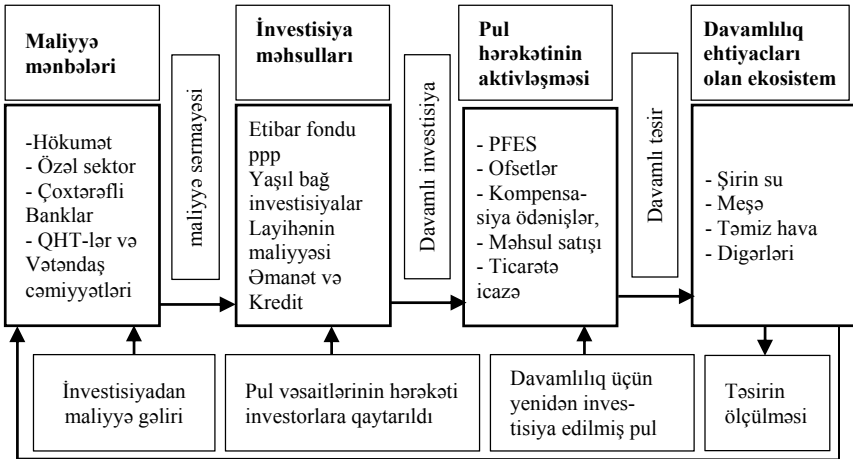
Əsasən son illərdə müşahidə olunan institusional rəqabət, texnoloji dəyişikliklər, inflyasiya və faiz dərəcələrindəki dəyişkənlik, dünya miqyasında iqtisadi qeyri-müəyyənlik, üzən məzənnələr, vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər və s. inkişafın maliyyələşdirmə anlayışını əvvəlkindən daha strateji bir mövqeyə gətirmişdir. Digər tərəfdən aqrar sektorda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin daha iri miqyasda işləməyə başlaması, resurslar və imkanlarına baxmayaraq bunların daha intensiv üsullarla istehsal olunmağa başlaması, rəqabət mühitində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə ehtiyaclarının əhəmiyyəti əvvəlki illərə nisbətən daha çox artım göstərmişdir.

Aparıcı elm insanlarından olan William G.Murray tərəfindən qeyd olunduğu kimi aqrar maliyyələşdirilmə, “fermerlər tərəfindən borc vəsaitlərinin, təsərrüfat krediti agentliklərinin təşkili və fəaliyyətinin və cəmiyyətlərin kənd təsərrüfatı üçün kreditə marağının iqtisadi tədqiqi” olaraq tərif olunmaqdadır. Bu kontekstdə maliyyə pulun idarə edilməsi elmi və sənəti kimi müəyyən oluna bilməkdədir. Ümumiyyətlə, maliyyə pul sisteminin qarşılığı kimi ifadə edilməklə yanaşı, kapital, investisiya, fond kimi anlayışlarla da paralel olaraq adlandırılmaqdadır. Maliyyə funksiyasına maliyyə xidmətləri və alətləri daxil olmaqla yanaşı, həmçinin sahə üzrə mütəxəssislər tərəfindən müəssisələrdə vəsaitlərin təmin olunması və səmərəli istifadəsi sferası ilə də məşğul olunmaqdadır. Bunlara əlavə olaraq, maliyyə biznesin idarə edilməsində qərarların qəbulu və problemlərin həllində iqtisadi prinsip və yanaşmalardan istifadə edilməsi prosesinin bütünüdür. Bu mənada, maliyyə sferası üç əsas sahəni əhatə etməkdədir: maliyyə idarəçiliyi, investisiya və maliyyə institutları olaraq qeyd sinifləndirilməkdədir. Həmçinin maliyyə menecmentini biznes maliyyəsi və ya nəzəri maliyyə formasında təsnifatlandırmaq mümkündür, lakin bu konsepsiya, əsasən biznesdəki bütün maliyyə qərarları ilə əlaqədar inkişaf etməkdədir. Bütövlükdə nağd pul qalığının təmin olunması, kredit imkanlarının artırılması, banklardan borc alınması, istiqraz və ya səhmlərin buraxılması kimi məsələlər maliyyə idarəçiliyi çərçivəsində həll edilməkdədir.

Sxem 2-yə əsasən investitorlara təsir hesabı mexanizmi dörd mərhələli prosesdə formalaşmaqdadır. Bunlar:

1. Maliyyə resursları;
2. Investisiya məhsulları;
3. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin aktivləşdirilməsi;
4. Davamlılıq ehtiyacları olan ekosistem.

Burada qeyd olunan dinamikalar ümumilikdə maliyyələşdirmə prosesinin tərkib hissəsi olaraq əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, xüsusi olaraq isə aqrar sferanın mərhələli pillələrini təşkil etmələri ba-



Sxem 2. İnvestorlara maliyyə üzrə təsir hesabı

xımından əhəmiyyətlidir. Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə aqrar kredit, əmanət, gəlir və kapital yığılması daxildir, lakin bu mexanizm təkcə kənd təsərrüfatı krediti kimi deyil, həm də daha çox dinamikaya sahib bir proses olaraq mütəxəssislər tərəfindən qiymətləndirilməkdə və iki kateqoriyaya bölünməkdədir. Bunlardan birincisi fərdi aqrar strukturların maliyyələşmə problemlərinin qiymətləndirildiyi mikro kənd təsərrüfatı maliyyəsi, ikincisi isə hökumətlərin və bankların aqrar kredit siyasətlərinin qiymətləndirildiyi makro kənd təsərrüfatı maliyyəsidən formalaşmaqdadır. Buna görə də, aqrar sektorun maliyyələşdirilməsinə həm borc verənlər, həm də borcalanlar üzrə təhlillər daxil olmaqdadır.

Eyni zamanda aqrar sferanın maliyyələşdirilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, istehsalı, paylanması və marketinqi üzrə fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsi olaraq qeyd olunmaqdadır. Bu kontekstdə aqrar müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi kənd təsərrüfatında kapitalın haradan və necə təmin ediləcəyi və bu maliyyənin harada istifadə ediləcəyi ilə bağlı tədqiqatları əhatə et-

məkdədir. Həmçinin aqrar müəssisələrin kifayət qədər nizamnamə kapitalı olmadığından investisiya yatırmaq və kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün xarici kapitala ehtiyac duyulmaqdadır. Əsasən qeyd olunan bu səbəbdən müəssisələr ümumiyyətlə xarici kapital tələblərini müxtəlif kredit təşkilatlarından ödəməyə çalışırlar. Bununla yanaşı, aqrar sektorun maliyyə ehtiyaclarının uyğun şərtlərdə təmin olunması, kənd təsərrüfatı istehsalının artmasına və beləliklə, qida və tekstil sənayesinin ehtiyac duyduğu xammal tələbatının təmin edilməsinə və həmçinin məhsulun keyfiyyətini və müxtəlifliyini artırmağa kömək edəcəyi sahənin aparıcı mütəxəssisləri tərəfindən xüsusilə qeyd olunmaqdadır. Müvafiq olaraq, bu dinamik proses həm də yeni iş yerlərinin açılmasına kömək olacaqdır.

2.2. Maliyyələşdirmə növləri

Maliyyələşdirmə növləri müxtəlif formada ifadə olunsada, bu dərəcə vəsaitində müəssisələrin ehtiyac duyduğu maliyyə resursları kapitalın mənbəyinə və müddətinə görə maliyyələşdirmə növləri formasında iki təsnifat olaraq tədqiq olunacaqdır. Əsasən müəssisələrin sərmayələrini maliyyələşdirmək üçün ayırdıqları vəsaitin mənbələrə uyğun olaraq müəssisənin tərəfdaşları tərəfindən qoyulmuş nizamnamə kapitalı hesabına maliyyələşdirilməsi, maliyyə qurumları tərəfindən faiz və maliyyə qarşılığında verilən xarici resurslar və qurumun saxlanması şəklində biznesin verdiyi mənfəətin bir hissəsinin bölüşdürülməməsi ilə təmin edilən resurslar avtomaliyyə formasında olmaqla üç şəkildə tədqiq oluna bilməkdədir.

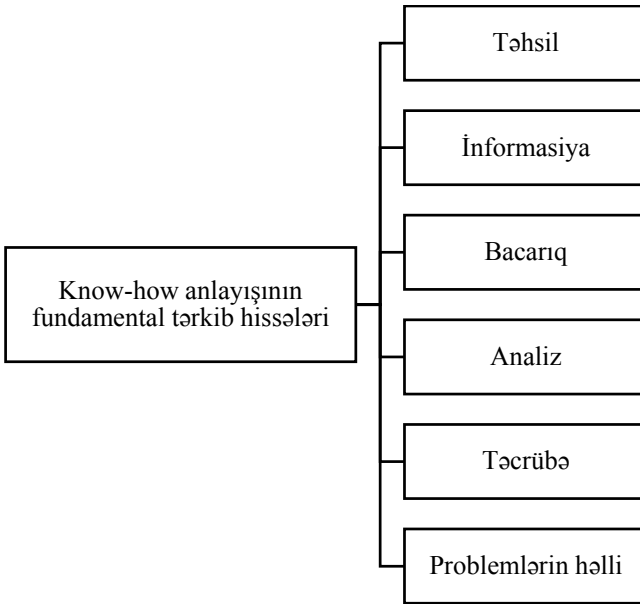
Müqayisə ilə, müəssisənin mülkiyyətçisi və şərikləri tərəfindən həm formalaşma mərhələsində, həm də ondan sonra müəssisəyə qoyulmuş kapital, daxili vəsait hesabına verilən kapital və ya maliyyələşdirmə nəzərdə tutulmaqdadır. Həmçinin, müəssisələr

yarandıqdan sonra təşkilati-hüquqi formasına uyğun olaraq yeni tərəfdaşlar əldə etməklə və ya səhmlər buraxmaqla öz kapitallarını artırma, ya da dövr ərzində əldə etdikləri mənfəətdən fəaliyyətin maliyyələşdirilməsində (avtomaliyyələşdirmə) istifadə edərək öz kapitallarını artırma bilməktədirlər.

Bununla yanaşı, daxili kapitalla maliyyələşdirmə müəssisələrə sabit bir yük qoymamaqda və onların ödəmə müddəti də olmur. Bu mexanizm, müəssisələr üçün daimi bir rezerv rolunu oynamaqdadır. Bu çərçivədə kredit təşkilatlarından maliyyələşdirmə tələb olunduqda zamanət yaradılmaqdadır. Kifayət qədər kapitala sahib olan müəssisələr həm tərəfdaşları, həm də üçüncü tərəflər qarşısında reputasiya yaratmaqda və müxtəlif böhranlar zamanı öz kapitallarından istifadə edərək krizislərdən xilas ola bilməkdədirlər.

Avtomatik maliyyələşdirmə, öz fəaliyyət nəticəsində əldə edilən mənfəətin hamısını və ya bir hissəsini bölüşdürülmədən müəssisədə saxlamaqla qurumun kapital ehtiyacını ödəməkdən ibarət olduğu qeyd olunmaqdadır. Bu mexanizm, xüsusilə kapital təchizatının çətin olduğu və ya kapitalın dəyərinin yüksək olduğu dövrlərdə biznesi resurslarla təmin edən əsas istiqamətdir. Digər tərəfdən bir ölkənin inkişafı və tərəqqisi üçün istehsalın artırılması əsas meyar olaraq tələb olunmaqdadır. Əsasən aqrar sferada istehsalın artırılması üçün investisiyalar, texnoloji yeniliklər və know-how lazım olmaqdadır. Bu cəhətdən istehlakçıların zövq və seçimlərinə uyğun mal və xidmətlər istehsalı yetərli qədər kapital və ya maddi rezervin təmin edilməsi imkanlardan asılıdır. Bu dinamika həm istehsal sektoru, həm də aqrar sektor üçün keçərlilik göstərə bilməkdir. Bu kontekstdə istehsal faktoru olan kapital aqrar sektor baxımından kənd təsərrüfatı istehsalının reallaşdırılması üçün son dərəcə mühüm dinamikaadır.

Sxem 3-dən anlaşıldığı kimi know-how, bir şeyin, xüsusən də texniki və ya praktiki bir mərhələnin tətbiq olunması üsulları və ya texnikaları haqqında biliklərin məcmusudur. Həmçinin “Know-



Sxem 3. Know-how anlayışının fundamental tərkib hissələri

how” mexanizmi geniş mənada fərdlərin və ya şirkətlərin biznesdə nəyi necə istifadə etmələri və ya daha asan istifadə etmələri ilə bağlı əldə etdikləri hər hansı ictimai olmayan məlumata aid olunmaqdadır. Termin son dərəcə geniş miqyasa sahibdir və onun əsası müzakirə olunan bilikdən formalaşmaqdadır. Şübhəsiz ki, heç bir kənd təsərrüfatı müəssisəsi kifayət qədər nizamnamə kapitalı olmadan dövlətdən dəstək almaqla və ya yalnız borc götürməklə fəaliyyətini davam etdirə bilməsi mümkün olmaqdadır. Bu mənada müəssisələrin davamlılığının təmin edilməsi müəyyən mənada güclü kapital quruluşu ilə mümkün olmaqdadır. Bunun üçün mütəxəssislər qeyd edirlər ki, müəssisələr vaxtaşırı avtomatlaşdırma mexanizmindən istifadə etməlidirlər. Bu kontekstdə avtomatik maliyyələşdirmə, müəyyən bir əməliyyat dövrü ərzində əldə edilən mənfəətin bir hissəsini və ya hamısını ortaqlarına bö-

lüşdürmədən biznes daxilində saxlamaqla bir işin kapital ehtiyacını ödəmək kimi təyin edilə bilməkdir.

Digər tərəfdən, aqrar müəssisələrdə avtomaliyyələşdirmə qeyri-kənd təsərrüfatı müəssisələrinə nisbətən daha aşağıdır. Bunun primitiv səbəbi təbii şəraitə görə kənd təsərrüfatı müəssisələrində qeyri-kafi və müntəzəm gəlir əldə olunması, məhsulun qiymətinin aşağı olması, istehsalda istifadə edilən vəsaitlərin (yem, gübrə, dərman və s.) qiymətlərinin davamlı artması nəticəsində istehsal xərclərinin yüksək səviyyədə qalmasıdır. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin özünütəminat əmsalının aşağı olması, aqrar müəssisələrin əksəriyyətinin növbəti mövsümə borclanması və xammal qiymətlərinin dinamik olaraq artması, kredit faizlərinin yüksək olması kimi spesifik faktorlar periferik ölkələrdə avtomaliyyələşdirmə hesabına kapitalın formalaşmasına mane olan əsas məsələləri təşkil etməkdədirlər.

2.3. Aqrar təsərrüfatın maliyyələşdirilməsi sahəsində müxtəlif fundamental tədqiqatlar

Dövlətlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, aqrar sektor bütün ölkələrdə ən mühüm sferalardan biri olsa da, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə dair elmi ədəbiyyatda kifayət qədər tədqiqat işləri mövcud deyildir. Sahə üzrə elmi və analitik ədəbiyyatlarda adətən aqrar istehsalın artmasına təsir edən faktorlar olaraq qəbul olunan birbaşa və dolaylı kənd təsərrüfatı vasitələri, bank kreditləri, aqrar dəstəklər, kapital cəmlənməsi, faiz dərəcəsi, toxum, pestisid, gübrə istifadəsi və texnologiya bu cəhətdən asılı dəyişənlər kimi istifadə olunarkən, ÜDM ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı istehsalını və iqtisadi inkişafı təmsil etmək üçün müstəqil dəyişən kimi istifadə olunmaqdadır.

Eyni zamanda global miqyasda aqrar sferanın maliyyələşdirilməsi istiqamətli əsaslı tədqiqatlar üzrə əsasən aşağıda qeyd oluna-

caq əhəmiyyətli spesifik təhlillərə əsaslanan nümunələri göstərmək mümkündür. Chisasa və Məxina tərəfindən 2015-ci ildə, “Cənubi Afrikada Bank Krediti və Kənd Təsərrüfatı Məhsulu: Kointeqrasiya, Qısamüddətli Dinamikalar və Səbəb Əlaqəsi” adlı tədqiqatlarında 1970-2011-ci illər arasında zaman seriyası məlumatlarından istifadə etməklə Cənubi Afrikada bank kreditləri ilə kənd təsərrüfatı istehsalı arasında dinamik əlaqəni tədqiq etmişlərdir. Qeyd olunan tədqiqatda sektor cəhətindən vahid kökün varlığı genişləndirilmiş Dickey-Fuller (ADF) və Phillips Perron (PP) testləri ilə təhlil olunmuşdur. Buna paralel olaraq kredit və aqrar istehsal arasında uzunmüddətli əlaqənin mövcudluğu Johansen və Juselius (JJ) tərəfindən sınaqdan keçirilmiş və aşağıdakı model formalaşdırılmışdır.

$$LAGDP = \beta_0 + \beta_1 LCAPFORM + \beta_2 LCREDIT + \beta_3 LLABOUR + \beta_4 LRINFALL + \epsilon_t$$

Bununla yanaşı, Hartarska və Nadolnyak 2015-ci ildə “Kənd Ərazilərində Aqrar Kredit və İqtisadi İnkişaf” adlı təhlillərində ABŞ-da kənd bölgələrində maliyyə və iqtisadi artım arasında əlaqənin olub-olmadığını müəyyən etməyə çalışıblar. Əsasən 1991-2010-cu illəri əhatə edən və panel məlumatlardan istifadə edilən tədqiqatın məqsədi iqtisadi artımla kommertiya bankları və Fermer Kredit Sistemi tərəfindən verilən kreditlər arasındakı əlaqəni qiymətləndirərək aşağıdakı modeli formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur.

$$Ag\ GDP\ Growth_{it} = \beta_0 + \sum_{j=1}^J \beta_j Cradit_{j,t-1} + \sum_{m=1}^m \beta_m Controls_{m,t} + \alpha_i + \epsilon_{it}$$

Hesablama düsturunu aşağıdakı, formada izahlı komponentlərə ayırmaq mümkündür.

GDP Growth: Aqrar artım

Credit: Kommertiya (kənd təsərrüfatı) Bankları və Aqrar Kredit Sistemi tərəfindən verilən kreditlər

Control: Özəl və Hökumət tərəfindən Nəzarət Edilən Bank Kreditləri

i: Əyalət / Region

t: Vaxt

ai: Müşahidə olunmaz Əyalət/Region

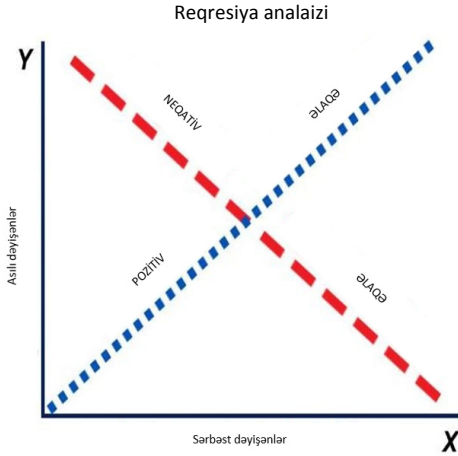
Əit: Xəta müddəti

Qeyd olunan araşdırmanın nəticələrinə görə, kommersiya bankları və Kənd Təsərrüfatı Kredit Sisteminin verdiyi kreditlər ilə ÜDM arasında güclü pozitiv əlaqə mövcuddur. Oxşar nəticələr regional səviyyədə də əldə olunmuşdur. Bundan əlavə, kənd əhalisinin çox olduğu bölgələrdə aqrar yönümlü ÜDM daha yüksək artıma səbəb olmaqdadır.

Həmçinin, Banqa 2014-cü ildə “Yaşıl qutu subsidiyalarının aqrar məhsuldarlığa, istehsala və beynəlxalq ticarətə təsiri” adlı tədqiqatında “Yaşıl qutu” subsidiyalarının kənd təsərrüfatı məhsuldarlığına və texniki səmərəliliyə təsirini təhlil olunmuşdur. Bu çərçivədə Məlumat Zərfinin Təhlili 1995-2007-ci illər ərzində 26 ölkədə istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələrinə görə, “Yaşıl qutu” dəstək ödənişlərinin Aİ-də aqrar məhsuldarlığı təxminən 60%, ABŞ-da isə 51% artırdığı müəyyən olunmuşdur.

Digər tərəfdən, Naidu, Sankar and Kumar tərəfindən 2013-cü ildə, “Kənd təsərrüfatı kreditlərinin aqrar istehsala və səmərəliliyə təsiri” adlı tədqiqatlarında kənd təsərrüfatı sektorunun Hindistan iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynadığı elmi fərziyyəsini iddia etmişlərdir. Bu prizmadan yanaşmaya əsasən, təhlil ölkəsi üzrə əhalinin təxminən üçdə ikisi aqrar sektorundan asılıdır, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin təqribən 75%-i kiçik müəssisələrdir, ona görə də aqrar kreditlər daha yüksək məhsuldarlıq və texnologiya ilə vacib bir gəlir olaraq görünməkdədir. Bununla yanaşı, son illərdə sənaye və xidmətlər sektorunda artım tempinin sürətlə artdığı və bunun nəticəsində kənd təsərrüfatı ilə qeyri-kənd təsərrüfatı sektorlarının artımı arasında uçurum yaranmağa başladığı müşahidə edilmişdirsə, aqrar sferada fəaliyyət göstərən insanla-

rın sayının önəmli dəyişiklik müşahidə olunmamışdır. Qeyd olunan mütəxəssislər, 1985-2011-ci illəri əhatə edən reqressiya təhlili nəticəsində belə qənaətə gəliblər ki, kənd təsərrüfatı kreditləri istehsal və məhsuldarlığın əsas faktorlarından biri olmaqla yanaşı, tək istiqamət deyildir və bu çərçivədə keyfiyyətli toxum, gübrə, suvarma qurğuları və s. olaraq digər mühüm mexanizmlərin təsiri də dinamik xarakter daşımaqdadır.

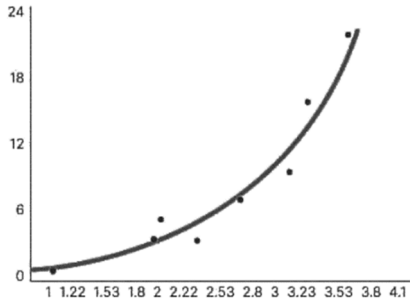


Qrafik 1. Reqressiya təhlili nəzəriyyəsi

Qrafik 1-dən görüldüyü kimi, reqressiya təhlili maraq doğuran iki və ya daha çox dəyişən arasında əlaqəni yoxlamağa imkan verən güclü statistik metoddur. Reqressiya təhlilinin bir çox növləri olsa da, onların hamısı bir və ya bir neçə müstəqil dəyişənin asılı dəyişənə təsirini təhlil etməkdədirlər. Qeyd olunan analitik tədqiqat metodologiyasının daha əhatəli qavranılması üçün qrafik 2 nümunə olaraq təhsilalanlar üçün qeyd olunmuşdur. Buna görə, əsasən reqressiya təhlilinin formalaşdırılması müstəqil dəyişənin asılı olana təsirini proqnozlaşdırmağa kömək etməkdədir. Məsələn, qeyd oluna bilər ki, xətti reqressiya modelindən istifadə edilməklə yaş və boy təsvir edilə bilər və insanın boyu yaş irəlilədik-

cə artdığı üçün onlar arasında xətti əlaqə mövcuddur.

Həmçinin qeyd oluna bilər ki, reqressiya modelləri adətən gündəlik faktlarla əlaqəli iddiaların statistik sübutu kimi istifadə olunmaqdadır. Əsasən qida təhlükəsizliyi üzrə standartlar çərçivəsində bu nəzəri və konseptual meyardan intensive olaraq istifadə olunmaqdadır. Eyni zamanda mütəxəssislərə görə üç fərqli reqressiya modeli mövcuddur:



Qrafik 2. Reqressiya modeli: Tərif, Növlər və nümunələr

1. Xətti;
2. Qeyri-xətti;
3. Çoxsaylı.

Yuxarıda qeyd olunan klassifikasiyaya görə bir-birinə mütənasib olan dəyişənlər arasındakı əlaqəni təsvir etmək üçün xətti reqressiya modeli istifadə olunmaqdadır. Bu cəhətdən, asılı dəyişən müstəqil dəyişənlə paralel formada artmaqda və azalmaqdadır. Yuxarıda qeyd olunan cədvəl beşdə, dəyişənlər arasında çəkilmiş düz linear xətt vardır. Nöqtələr tam olaraq düz xəttə olmasa belə (bu həmişə belədir) yenə də bir nümunə görülməyə bilər və onun mənası qeyd oluna bilər. Məsələn, insanın yaşı artdıqca onun orqanizmində qlükoza səviyyəsi də artışı göstərməkdədir nümunəsində olduğu kimi.

Digər tərəfdən, qeyri-xətti reqressiya modelində qrafika xətti irəliləyiş göstərməməkdədir. Cavab dəyişəninin giriş dəyişəninə necə reaksiya verməsindən asılı olaraq, cavab dəyişəninin təsiri-

nin hündürlüyünü və ya dərinliyini göstərən xətt yüksəlməktə və ya azalmaqdadır. Oxuculara qeyd olunmalıdır ki, qeyri-xətti reqressiya modelinin ssenari cəhətindən ən uyğun olduğunu bilmək üçün dəyişənlərə və onların nümunələrinə baxıldığından əmin olunmalıdır. Cavab dəyişəninin giriş dəyişəninə qeyri-sabit çıxış göstərdiyi qeyd olursa, problem üçün qeyri-xətti modeldən istifadə olunması seçilə bilməkdir. Məsələn, xəstənin müalicəyə reaksiyası bədəninin meyindən və iradəsindən asılı olaraq pozitiv və ya neqativ olaraq qeyd oluna bilməkdir.

Əsasən çoxsaylı reqressiya modeli asılı dəyişənə təsir edən birdən çox müstəqil dəyişən olduqda istifadə olunmaqdadır. Nəticə dəyişənini proqnozlaşdırarkən müstəqil dəyişənlərin hər birinin öz mühitində necə hərəkət etdiyini və onların dəyişikliklərinin çıxışa və ya hədəf dəyişənə necə təsir edəcəyinin ölçülməsi əhəmiyyət daşımaqdadır. Məsələn, bir tələbənin imtahandan keçə bilməməsi şansı ağır iş, ailə məsələləri, sağlamlıq problemləri və s. kimi müxtəlif giriş dəyişənlərindən asılı olaraq fərqlilik göstərə bilməkdir.

III FƏSİL. AQRAR SFERANIN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ KOOPERATİV FƏALİYYƏTLƏRİ

3.1. Müasir kooperativ konsepsiyası

Kooperativ anlayışı fərdlərin təkbaşına edə biləcəkləri və ya birlikdə etsələr daha müvəffəqiyyətli olacaqları işləri ən effektiv və sərfəli şəkildə yerinə yetirmək üçün həmrəylik yolu ilə iqtisadi qüvvələrin bir araya gətirilməsi mexanizmidir. İnsanlar müxtəlif dövrlərdə dini, adət-ənənəvi, sosial və iqtisadi faktorlara görə bir araya gəlib əməkdaşlıq etmişlərdir. Feodalizmin dağılması, milli dövlətlərin yaranması, sənaye inqilabının reallaşması və urbanizasiyanın yayılması ilə təşkilati strukturlar transformasiyaya məruz qalmışdılar. Kooperativ latın dilindən “cooperatio” sözündən götürülüb, əməkdaşlıq deməkdir və ilk dəfə XVI əsrdə fransızlar tərəfindən elmi olaraq istifadə edilmişdir. Məlumdur ki, müasir kooperativlər sənaye inqilabından sonra yaranmış və XIX əsrin sonlarına doğru Avropa qitəsindən digər sənayeləşən ölkələrə yayılmışdır.

Bu gün bütün dünyanın müxtəlif bölgələrində varlı ilə kasıb arasındakı uçurum getdikcə geniş vüsət almaqdadır. Bir çox insanlar, xüsusən də cəmiyyətin sosial cəhətdən zəif təbəqələri böyük iqtisadi fərqi nəticələrinin neqativ tərəflərinin fəsadlarını çəkməkdədirlər. Bu gün bazarların və sektorların inkişafı ilə bir çox fərqli iş və peşə qrupları meydana gəlmişdir və proses dinamik formada davam etməkdədir. Bununla yanaşı aqrar sektorun digər sahələr arasında payı digər sferalara nisbətən aşağı dərəcədədir. Həmçinin gəlir bölgüsünə görə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin qazancı qeyri-müntəzəm şəkildədir və digər müəssisələrə nisbətən aşağıdadır.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) hesablamalarına görə, dünyada 3 milyard insanın 25-30%-i istədikləri işdə işləməməktə,

təxminən 140 milyon fiziki aktiv işçi isə tamamilə işsiz vəziyyətdədir. Bir sözlə, dünyada məşğulluq vəziyyəti çox narahatedici bir müstəvidədir. Bununla yanaşı, bir çox ölkələr məşğulluq baxımından neqativləri aradan qaldırmaq üçün yeni innovativ yollar üzrə axtarırlarını davam etdirirlər. Məhz bu mərhələdə kooperativlər işə düşürlər və struktural pozitiv yanları bu mənada əhəmiyyət daşımağa başlayır. Sahə üzrə aparıcı mütəxəssislər qeyd edirlər ki, müstəqil kooperativlər öz üzvlərinə ümumi təhsil və peşə bacarıqlarını artırmaqda kömək etməklə onların insan resurslarının inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə bilməkdədirlər. Bundan əlavə, onlar əhalinin zəif sosial-iqtisadi qruplarına yönəlmiş mənfi təsirlərin qarşısını almağa kömək edirlər. Əsasən kooperativlər cəmiyyətin iqtisadi cəhətdən zəif təbəqələrinin sövdələşmə bazasını gücləndirməklə və birgə iş şüurunu inkişaf etdirməklə sosial əməkdaşlığı artırmaqda uğur qazanmağı hədəfləyirlər.

Qeyd olunmalıdır ki, ilk dəfə İngiltərədə “Rochdale Pioneers” adlı toxuculuq işçiləri tərəfindən tətbiq edilən kooperativlərin prinsipləri 1934-cü ildə kiçik dəyişikliklərlə Beynəlxalq Kooperativ Alyansı (ICA) tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu nizamnamə əsasında kooperativlərin prinsipləri beynəlxalq xarakter almışdır. Burada kooperativlərin prinsipləri aşağıda k1, formada təsnifatlandırılmışdır:

1. Sərbəst üzvlük;
2. Dini və siyasi neytrallıq;
3. Demokratik idarəetmə;
4. Risturun paylanması;
5. Faiz verilməsi;
6. Kapital üzrə məhdud faiz ödənişi;
7. Avans satış tətbiqi;
8. Təhsilin dəstəklənməsi.

Kooperativçilik mexanizminin yeddi əsas istiqamət meyarı si-nifləndirilmişdir. Bunlara daxildir:

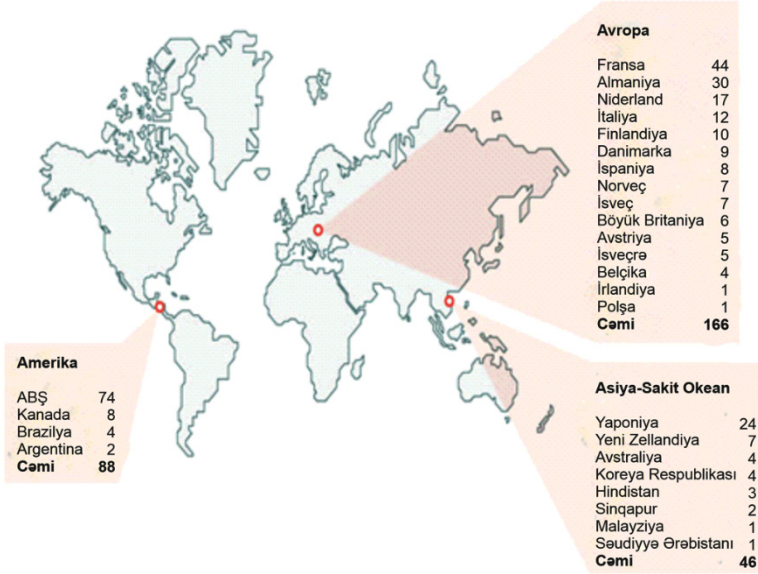
1. Könüllülük prinsipinə əsaslanan açıq üzvlük;

2. Demokratik üzv nəzarət sistemi;
3. Üzünün iqtisadi iştirakı;
4. Avtonom və müstəqil fəaliyyət;
5. Təhsil, təlim və informasiya;
6. Kooperativlər arasında əməkdaşlıq;
7. Cəmiyyət üçün narahatlıq.

3.2. Dünyada kooperativ fəaliyyətlər

Dünyada beynəlxalq kooperativ qurumu olan ICA 1895-ci ildə yaradılmış və ICA kooperativ təşkilat kimi ən yüksək səviyyəli mexanizmdir. Qurumun Azərbaycan da daxil olmaqla 98 ölkədən təxminən 1,2 milyard üzvü mövcuddur. ICA məqsədləri; heç bir siyasi və ya dini təşkilata üzv olmadan, qarşılıqlı yardım və demokratiya prinsipi ilə kooperativ hərəkətlərini gücləndirmək, kooperativlərin dəyər və prinsiplərini qorumaq, insanların iqtisadi və sosial inkişafına və dünya sülhünə töhfə verməkdən ibarətdir.

Şəkil 4-ə əsasən 300 kooperasiya müəssisəsinin əksəriyyəti ABŞ (74 müəssisə), Fransa (44 müəssisə), Almaniya (30 müəssisə) və Yaponiya (24 müəssisə) kimi ən sənayeləşmiş ölkələrdə yerləşməkdədir. Digər tərəfdən, ümumilikdə 50 ştat və bir federal dairədən (Kolumbiya) ibarət olan ABŞ 330 milyondan çox əhalisi olan dünyanın mühüm iqtisadiyyatları sırasında yerləşməkdədir. Əsasən vətəndaşların ayrı-ayrılıqda deyil, qrup şəklində fəaliyyət göstərmələri barədə məlumatlı olmaları kooperativlərin inkişafını sürətləndirmişdir. Kooperativlərlə əlaqəli çox sadə qaydaları olan ABŞ-da 1992-ci ildən hökumətin qərarı ilə bu qurum mexanizmləri formalaşdırılmaqdadır. Digər tərəfdən alman kooperativ qabaqcılları olan Raiffeisen və Schulze'nin fəaliyyəti ilə XIX əsrin ikinci yarısında fermerlər tərəfindən süd, meyvə, pambıq və heyvandarlıq sahələrində qurulan kooperativlər 1930-cu ildən sonra enerji də daxil olmaqla bir çox sahədə fəaliyyət göstərməyə və böyük irəliləyiş əldə etməyə başlamışlardır.



Şəkil 4. Kooperasiya müəssisələrinin coğrafi yerləşməsi

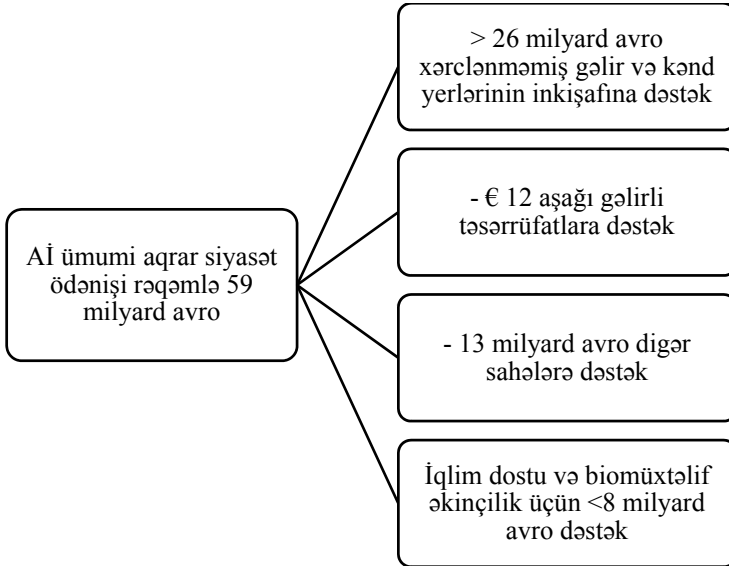
Müasir dövrdə, ABŞ-ın Milli Kooperativ Biznes Assosiasiyasının məlumatlarına görə, ölkə üzrə aktivləri üç trilyon ABŞ dollarından çox olan təxminən 29 min kooperativ tərəfindən təmin edilən 500 milyard ABŞ dollarından çox gəlirlə 2 milyondan çox insanı işlədən güclü kooperativ sektoru dinamik olaraq fəaliyyət göstərməkdədir. ABŞ-da kooperativlərin əsas fəaliyyət sahələri kənd təsərrüfatı, kredit, sığorta, aqrar kredit və xidmət kimi sferalardan ibarətdir. Həmçinin, Aİ-yə üzv dövlətlərdə qabaqcıl təşkilati strukturlara sahib kooperativlər mövcuddur. Bununla yanaşı, kooperativ təşkilatları ölkələr arasında əsaslı fərqliliklər göstərməkdədirlər. Əsasən Aİ ölkələrində öz şərtlərinə uyğun tipli təşkilatlar və onların iştirakı ilə formalaşan yüksək qurumlar mövcuddur.

Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı Kənd Təsərrüfatı Təşkilatları Assosiasiyası (COPA) Aİ-də aqrar sferada formalaşdırılmış qurumlar arasında birinci yerdə qərarlaşmaqdadır. 1958-ci ildə qu-

ruan COPA-da 15 ölkədən 31 təşkilat iştirak etmişdir. COPA-nın məqsədləri tələb və təkliflə bağlı qiymət hədəflərini həyata keçirmək, ixrac siyasətini formalaşdırmaq, regional proqramları həyata keçirmək və ittifaqın genişlənməsini təmin etməkdən ibarətdir. COPA-nın tərkibində bir çox ölkədən fermer təşkilatlarının üzvləri aktiv şəkildə fəaliyyət göstərməkdədirlər. Qeyd olunan bu təşkilata Kənd Təsərrüfatı Palataları, Həmkarlar İttifaqı, Fermerlər Birlikləri və müxtəlif kooperativlər daxildir. Həmçinin, COPA çoxfunksiyalı və davamlı Aİ aqrar modelinin yaradıcısı və müdafiəçisidir. Üzv ölkələrdə mövcud olan yüksək səviyyəli kooperativ təşkilatlarının iştirakı ilə yaradılmış Aİ Ümumi Kənd Təsərrüfatı Kooperativləri Konfederasiyası (COGECA) ittifaq daxilində kooperativ qurumların yuxarı birliyi statusundadır. Qurum 27 müxtəlif üzv və namizəd ölkədən ibarət olmaqla, 39 ən yaxşı kooperativ üzvündən ibarətdir. Bununla yanaşı COGECA öz spesifik məsələlərini müəyyənləşdirməkdə və onları Avropa Komissiyasında, Nazirlər Şurasında, Avropa Parlamentində, İqtisadi və Sosial Komitədə və Regional Komitəyə təqdim edərək müzakirə etməkdədir.

Digər tərəfdən Avropa Gənc Fermerlər Şurası (CEJA) Aİ-də bir çox gənc fermerləri vahid platforma çərçivəsində təmsil etməkdədir. CEJA qurumu gənc fermerlərin şəraitinin yaxşılaşdırılması, fermerlər arasında ünsiyyətin artırılması, fermerlərin təlimi ilə məşğul olmaq, kənd təsərrüfatının töhfələri barədə cəmiyyəti məlumatlandırmaq kimi məqsədləri öz üzərinə götürmüşdür. Avropa Kənd Təsərrüfatı Konfederasiyası (CEA) Aİ üzrə bütün aqrar təşkilatları əhatə edən bir mexanizmdir. Həmçinin buraya 30-dan çox ölkədən bir çox kənd təsərrüfatı təşkilatları daxildir. Bunlara fermer birlikləri və kooperativlər kimi təşkilatlar aiddir. Əsasən global miqyasda bu qurumun missiyası Avropa mərkəzli kənd təsərrüfatının maraqlarını, xüsusən də onun iqtisadi, sosial və mədəni məsələlərini təmsil etmək və qorumaqdan ibarətdir. Aİ daxilində fəaliyyət göstərən kooperativlər üzrlərinə götürdükleri

məqsədlər baxımından kifayət qədər uğurludurlar. Onlar kənd təsərrüfatı istehsalı və marketinqi baxımından regional və qlobal bazarda çox güclü mövqeyə sahibdirlər.

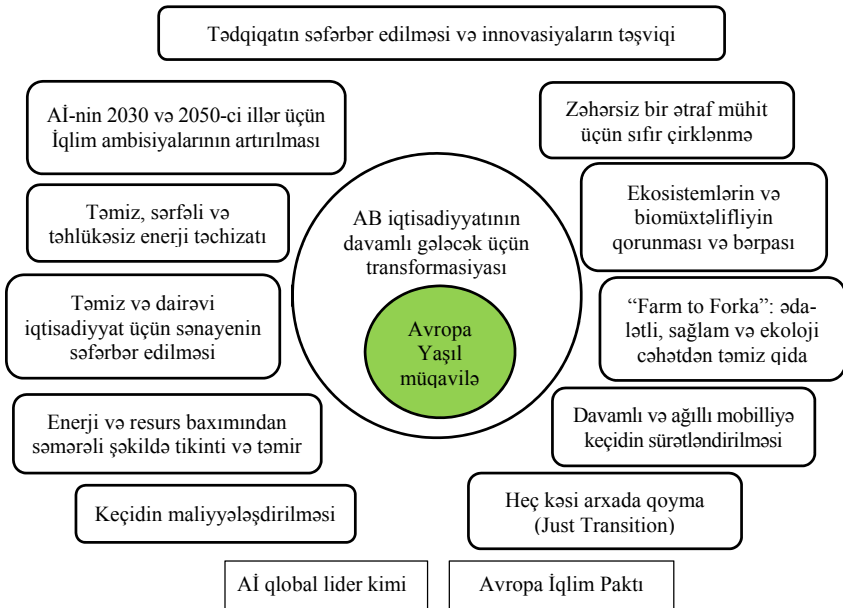


Sxem 4. AI ümumi aqrar siyasət ödənişi rəqəmlə 59 milyard avro

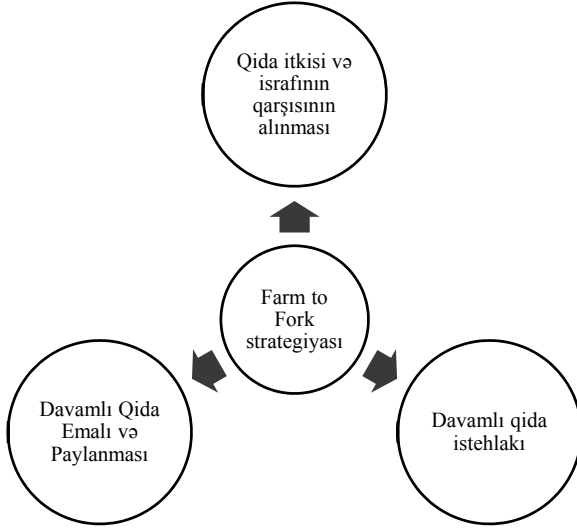
Sxem 4-ə əsasən, həm insan sağlamlığını, həm də ətraf mühitin balansını dəstəkləmək üçün aqrar transformasiya konsepsiyasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərində (SDG) əks olunan sosial inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə ümumi beynəlxalq gündəliyə daxil olması çox mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bununla yanaşı, aqrar sfera insan sağlamlığı üçün etibarlı qidalanma təmin etmək cəhətindən əhəmiyyət daşımaqdadır, lakin biomüxtəlifliyin itirilməsi, su mənbələrindən istifadə və çirklənmə, havanın çirklənməsi və iqlim transformasiyası məsələləri aspektindən kənd təsərrüfatının təsirləri də nəzərə alınmalıdır. AI SDG-lər üzrə hədəflərə tam nail ol-

maq üçün bütün vacib mexanizmləri tətbiq etdiyindən dərsliyin Aİ çərçivəsində aqrar sahəsi bu məqsədlə əsas nümunə olaraq qeyd olunmuşdur. Bundan əlavə, Avropa Komissiyası “BMT-nin 2030-cu il gündəliyini və davamlı inkişaf məqsədlərini həyata keçirmək üçün bu komissiyanın strategiyasının tərkib hissəsi olan” Avropa Yaşıl Sazişini təqdim etmişdir.

Sxem 5-ə əsasən Yaşıl Sövdələşmə “Farm to Fork” strategiyası prizmasından ədalətli, sağlam və ekoloji cəhətdən təmiz qida sisteminin vacibliyini qəbul edir və 2021-2027-ci illər üçün CAP büdcəsinin ən azı 40%-nin iqlim fəaliyyətinə töhfə verəcəyini analitik olaraq iddia etməkdədir. Tam əksinə olaraq, Yaşıl Sövdələşmə sənədində həmçinin qeyd olunur ki, Aİ əsasən qeyri-davamlı torpaq istifadəsi nəticəsində biomüxtəlifliyin itkisini dayandırmaq məqsədi üzrə hədəfi qarşılamır.



Sxem 5. Avropa yaşıl sazişi mexanizmi



Sexm 6. Farm to Fork strategiyası

IV FƏSİL. BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ: TÜRKİYƏ RESPUBLİKASININ AQRAR SİYASƏTİ

4.1. Erkən respublika dövründə Türkiyədə kənd təsərrüfatı

Türkiyə Respublikasının qurulması illərində aclıqlar, müharibələr və iqtisadi çöküşlər intensiv şəkildə yaşanırdı. Böyük bir imperiyanın qalığı olan gənc Türkiyə Respublikası böyük imperiya keçmiş ilə yanaşı bəzi struktural problemləri də öz üzərinə almış oldu. Xüsusilə azadlıq müharibələrində itirilən yetişmiş insan resursunda əhəmiyyətli dərəcədə kənd təsərrüfatı üzrə işçi qüvvəsi, eləcə də sənətkarlar, ziyalılar, əsgərlər, elm insanları, sənəçilər, ruhanilər və idmançılar mövcud idi. Bununla yanaşı, ümumi varlıq mübarizəsindən çıxmış millət əsasən yenidənqurma prosesi zamanı, daha çox dövrün qərb sistemlərinə istinad edirdi. Digər tərəfdən, siyasət, sosiologiya, iqtisadiyyat və hüququn bütün sahələrində köklü inqilablar edilsə də, 1926-cı ildə Mülki Məcəllə ilə gələn vərəsəlik və mülkiyyət hüququ kimi islahatlar 2022-ci ilə qədər gəlib çatmış bəzi struktur problemlərinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, Qazi Mustafa Kamal Atatürk, “kəndli millətin ağasıdır” deyərək əhalinin mühüm hissəsini təşkil edən istehsal sektorunun əhəmiyyətinə işarə etsə də, atılan addımlar əsasən sektor üzrə müharibənin izlərini silməyə kifayət etməmiş və dövrün müasir dövlətləri ilə Türkiyə Respublikasının aqrar sfera üzrə istehsalında fərqlilik səviyyəsi artmaqda davam etmişdir.

Tam əksinə respublikanın qurulması illərində dövlət prioritet əkilən torpaq sahələrindən imtina nəticəsində istehsalın azaldılmasına qarşı müxtəlif tədbirlər yerinə yetirmişdir. Əsasən azsaylı xalqların müharibə nəticəsində tərk etdikləri torpaqlara sahiblik, mülkiyyət hüququ, kənd təsərrüfatı kreditləri ilə aqrar istehsalda əhəmiyyətli canlanma əldə olunmuşdur. Xüsusilə müharibə illərində kənd təsərrüfatında azalan işçi qüvvəsini kompensasiya et-

mək üçün traktorlardan və mexanizasiyadan istifadə təşviq edilmişdir. Həmçinin istehsalçılara yük olan ondalıq vergisi ləğv edilmiş və aqrar strukturlar yenidən təşkil olunmağa başlanmışdır. Ondalığın ləğvi aqrar ticarətə pozitiv təsir göstərsə də, iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatından asılı olması səbəbindən dövlətin gəlirlərində böyük itkilər yaranmışdır. Nəticə olaraq, 1925-ci il fevralın 17-də ondalıq vergisi ləğv edildikdən sonra aqrar məhsullara dünya bazarında mövcud olandan daha yüksək qiymətlər verilmiş və bu strategiyaya əsasən istehsalçının diqqətinin aqrar sektora yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Hökumət həm vergi gəlirlərindən imtina edərək, həm də istehsalçını dəstəkləyən qiymət siyasətinə əməl edərək, istehsalı canlandırmağa çalışsada, bu vəziyyət dövlət büdcəsi baxımından ciddi yük yaratmaqda idi. Bütövlükdə, onluq vergisi əvəzinə kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətinə vergi qoyulsa da, bir il bitmədən bu mexanizm ləğv edilmişdir.

Müharibədən yeni çıxmış bir ölkə kimi Türkiyə Respublikası ilk illərində qapalı iqtisadiyyata sahib olmuş və aqrar sektoru əhalinin 80%-ni və iqtisadiyyatın 50%-ni təşkil etmişdir. Uzun illər davam edən milli mübarizədə azalan gənc əhali sayısı həm kənd təsərrüfatında işçi qüvvəsi çatışmazlığına, həm də iqtisadiyyatın kiçilməsinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, aqrar fəaliyyəti canlandırmaq üçün siyasətlər hazırlanarkən, əhalinin və işçi qüvvəsinin artırılması üçün layihələr də intensiv hazırlanmışdır. Sahə üzrə aparıcı mütəxəssislər tərəfindən, 1923-cü ildə keçirilən İzmir İqtisadiyyat Konqresi respublikanın aqrar siyasət strategiyalarını müəyyən etmək üçün atılan addımların başlanğıcı olaraq qəbul edilmişdir. Bu qurultayda aqrar sektorun problemləri üzrə mövcud vəziyyət və atılacaq addımlar dəyərləndirilmiş və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının, tacirlərin, sənayeçilərin və işçilərin tələbləri gündəliyə daxil edilmiş, eyni zamanda beynəlxalq investorlar Türkiyə iqtisadiyyatının prioritetləri və istiqamətləri barədə məlumatlandırılmışdır.

Əsasən 1926-cı ildə qəbul edilmiş Mülki Məcəllə əsasında fermerlərin torpaq mülkiyyət hüquqları rəsmi olaraq reallaşdırılmışdır. Lakin sonrakı illərdə torpaqların vərəsəlik yolu ilə bölünməsi qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə kimi nəticələr ortaya çıxarmışdır. Həmçinin qeyd olunan qanun bugünkü Türkiyə Respublikası kənd təsərrüfatının struktur problemlərindən biri olan parçalanmış torpaqlar, kiçik və səmərəsiz müəssisələr məsələlərinin başlanğıc nöqtəsini təşkil etməkdədir.

Digər tərəfdən, 1927-ci il siyahıyaalınmasında 13,4 milyon əhalinin 85%-i kənd yerlərində yaşayırdı. Sənaye işçiləri bütün əhalinin cəmi 2,1%-ni təşkil edirdi. Osmanlı imperiyası kimi Türkiyə Respublikası da ilk illərində kənd təsərrüfatı ölkəsi olmuşdur. Lakin ölkədə nəqliyyat infrastrukturunu kifayət qədər yaxşı olmadığından və aqrar istehsal səmərəli olduğundan kəndlərdə istehsal olunan məhsulların şəhərlərə sağlam şəkildə daşınması mümkün olmamışdır. Sənaye inkişaf etmədiyi üçün məhsulları emal etmək mümkün deyildi. Beləliklə, sonrakı illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı ümumi idxalda 27% paya sahib olmuş və xüsusilə, buğda istehsalı ehtiyacı ödəyə bilmədiyi üçün mühüm idxal məhsulunu təşkil etmişdir. 1923-cü ildə 11,6 milyon Türk Lirası (TL) olan buğda idxalı, istehlakın artması ilə 2 il ərzində 18,9 milyon TL-yə yüksəlmişdir. Sonrakı illərdə kənd təsərrüfatı istehsalına önəm verilərək Türkiyə aqrar sektoru 10%-dən çox artım əldə etmişdir. 1923-cü ildən başlayaraq 15 il ərzində kəndlilərə 3,7 milyon hektar torpaq paylanmış və ərazisi olmayan kəndlilərə torpaq sahələri verməklə istehsalı canlandırmaq qarşıya fundamental məqsəd olaraq qoyulmuşdur.

Əsasən hökumət tərəfindən 1929-1930-cu illər arasında ictimai quruluşlara daha çox diqqət yetirilmiş və sosial həyatı tənzimləyən struktur dəyişiklikləri prioritet təşkil etmişdir. Burad əsas hədəf iqtisadi olaraq özəl sektorun canlandırılmasından ibarət olmuşdur. Digər tərəfdən, 1929-cu ildə yaşanan dünya iqtisadi böhranı ilə ölkələr işsizlik, iqtisadiyyatın daralması və kənd təsər-

rüfatı qiymətlərindəki böyük eniş səbəbindən aqrar siyasətlərində proteksionist strategiyalara daha çox üstünlük verməyə başlamışdılar. Bu dövrdə kənd təsərrüfatına dəstək siyasətləri daha çox əhəmiyyət kəsb etmişdir. Aparılan dəstək siyasətlərinə baxmayaraq, aqrar yönümlü məhsulların qiymətinin aşağı düşməsi və xarici kreditlərin kəsilməsi yeni bərpa olunan Türkiyə kənd təsərrüfatına zərbə vurmuş, idxal-ixrac balansı daha da neqativ hal almışdır.

1929-cu il qlobal iqtisadi böhranının təsiri nəticəsində, 1925-ci ildə ondalıq vergisinin ləğvi, 3,7 milyon dekar torpağın əkinçilərə verilməsi, otlaqların açılması kimi dinamik proseslərlə 1929-cu ildə 27% böyüyən Türk kənd təsərrüfatının qazancları faktiki olaraq aradan sıfırlanmışdır. Bütün dünyada yaşanan böhrandan çıxmaq üçün dövlət sənayeləşmə hərəkatına başlamış və iqtisadiyyat daha çox içə dönük şəkildə transformasiya olunmuşdur. Bütövlükdə, sənayedə xammal kimi istifadə olunan aqrar məhsullara üstünlük verilmiş, yerli istehsal mallarından istifadə təşviq olunmuşdur. 1933-1938-ci illər arasında həyata keçirilən 1-ci Sənaye Planı ilə kənd təsərrüfatı sektorunda da əhəmiyyətli dəyişikliklər prosesi başlatılmışdır.

Dünya iqtisadi böhranının təsirləri o qədər şiddətli idi ki, fermerlərin gəlirlərinin azalması səbəbindən istehsal tamamilə durma nöqtəsinə çatmışdır. Nəticə olaraq buğda kimi Türkiyənin qidalanması üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən məhsulların tədarükündə yaşanan problemlər səbəbiylə 1932-ci ildə Buğda Qoruma Qanunu qəbul edilmişdir və Türkiyə Respublikasında məhsul əsaslı qiymət dəstəyi ilk dəfə bu tarixdə buğdaya tətbiq olunmuşdur. İstehsal olunan məhsulların alınması, əkin sahələrinin maddi-texniki təminatı, taxıl istehsalı olmayan ərazilərin taxılla təmin edilməsi məqsədilə həmin ildə Torpaq Məhsulları Ofisi (TMO) formalaşdırılmışdır. Bu tədbirlər taxıl məhsullarında qiymət sabitliyinə töhfə vermiş və Anadolu bölgəsində taxıl qıtlığı yaşanmamışdır. Eyni zamanda, bu dövrlərdə başlayan etatizm anlayışı

və aqrar sektora müdaxilə İkinci Dünya müharibəsi ilə pik həddinə çatmışdır. Respublika üzrə kənd təsərrüfatının milli gəlirdə 42%, ixracda isə 85% payı olduğu halda, yaxınlaşan İkinci Dünya müharibəsi yeni qalıcı zərərlərə səbəb olmuşdur. 1939-cu ildə kənd təsərrüfatı istehsalı yenidən yavaşlamış və bəzi məhsullarda çatışmazlıqlar müşahidə olunmağa başlanmışdır. İkinci Dünya müharibəsinin mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq və aqlıq səviyəsini minimum endirmək üçün Türk kənd təsərrüfatında mexanizasiya hərəkəti başlanmışdır. 1944-cü ildə nazirlər kabinetinin qərarı ilə qurulan Türkiyə Kənd Təsərrüfatı Avadanlıq Təşkilatı (TZDK) traktorlardan istifadəni və kənd təsərrüfatının mexanizasiyasını təşviq etməyi hədəfləmişdir. Əsasən 1945-ci ildə qüvvəyə minən Fermer Torpaq Qanunu ilə aqrar sahədə yeni alt sektorlar fəaliyyətə başlamışdır.

Türkiyə Respublikası üzrə 1968-1972-ci illər arasında həyata keçirilən İkinci Beşillik İnkişaf Planı sosial-iqtisadi hadisələrin əvvəlki inkişaf proqramlarından daha balanslaşdırılmış olduğu illərə uyğun gəlmişdir. Bu ikinci inkişaf planında təbii şəraitə görə dəyişən istehsalın saxələndirilməsi, kəndlərin inkişafının artırılması və maarifləndirilməsi və daha çox ixracın həyata keçirilməsi hədəfləri müəyyən edilmişdir. Bitkiçilikdə hədəflərə böyük ölçüdə nail olunduğu halda, heyvandarlıqda hədəflənən uğura çatmaq tam mümkün olmamışdır. Planlaşdırmanın əvvəlində 9,5 milyon ton olan buğda məhsulu dövrün sonunda 12,2 milyon tona yüksəlmiş və traktorların sayı iki dəfə artaraq 156 minə çatmışdır. Bu müsbət tendensiyalara baxmayaraq, Türkiyə kənd təsərrüfatının ən ciddi struktur problemi olan torpaq islahatı həll oluna bilməmişdir.

Həmçinin, 1963-1977-ci illəri əhatə edən Üçüncü Beşillik İnkişaf Planı əsasında, qiymət sabitliyi, marketinq fəaliyyətinin inkişafı, yeni istehsal imkanları ilə səmərəlilik, effektiv kredit siyasəti, istehsalda nəticəyönlü dəstək siyasəti, ixtisaslı kənd təsərrüfatı məşğulluğu və kooperativlərin dinamik inkişafı məqsədləri

ilə hazırlanmışdır. Üçüncü Beşillik İnkişaf Planının həyata keçirilməsində kənd təsərrüfatı məhsullarında yüksək qiymət siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində sektor üzrə məhsulların dünya qiymətləri ilə arasında mövcud fərqlilik artmağa başlamışdır. Bu boşluğu azaltmaq üçün 1973-cü ildə Torpaq və Kənd Təsərrüfatı İslahatı Qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanun çərçivəsində əkinçilik sektorunda sərmayə çatışmazlığını aradan qaldırmaq və gəlir ədalətini təmin etmək üçün fondun yaradılması məsələsi ön plana çıxmışdır. Bununla yanaşı, aqrar məhsulların əlavə dəyər hissəsinin (mexanikləşdirmə, gübrə, dərman) idxala əsaslanması xarici ticarət kəsinin artmasına səbəb olmuşdur. 1975-ci ildə milli gəlirin 8,7%-nə bərabər olacaq miqdarda xarici ticarət kəsiri verilmişdir. Əsasən planlaşdırılan dövrün ən yüksək cari hesab kəsiri bu dövrdə yaşanmışdır.

4.2. Türkiyədə kənd təsərrüfatının 1980-ci ildən sonra inkişaf meyarları

Qeyd oluna bilər ki, 1980-ci illər Türk siyasəti baxımından problemlərlə qarşılaşmışdır. Əsasən hərbi çevrilişdən sonra gələn Turqut Özal hökuməti iqtisadi mənada paradiqma transformasiyasının yaşandığı illəri əhatə etmişdir. Eyni zamanda, dünyada artan liberal iqtisadiyyat siyasətlərinə paralel olaraq və beynəlxalq maliyyə quruluşlarının da təzyiqi ilə Türkiyə iqtisadiyyatı da müdaxilə olunan müstəvidən sərbəst bazar iqtisadi sistemində doğru transformasiya olunurdu. Ölkə iqtisadiyyatında yaşanan bu dəyişiklik prosesi, şübhəsiz təsərrüfatı sektorunun da ciddi mənada yenilənməsinə zəmin yaratmışdır. Bu çərçivədə, 1980-ci illərə qədər idxal məhsullarının yerli olaraq istehsalı, cari hesab kəsinin mövcud olmaması, özü özünə kifayət edən aqrar mexanizmlər əvəzinə xarici ölkələrə açıq və sərbəst bazar iqtisadiyyatına əsaslanma bir təsərrüfatı strategiyası tətbiq olunmağa başlanmışdır. 24

yanvar 1980-ci ildə alınmış qərarlar ilə kredit və xammal üzrə subsidiyalar ləğv olunmuş, xarici ticarətdə proteksionizm istiqaməti azaldılmış və dəstək göstərilən məhsulların miqdarı azaldılmışdır. Bu proses çərçivəsində təsərrüfatı dəstək ilə təmin edən dövlət müəssisələri özəlləşdirilməyə başlanmışdır.

Digər tərəfdən qeyd olunan yeni təsərrüfat münasibətinə paralel olaraq bu dövüdə əkilən torpaq miqyası azalma göstərmişdir. Xüsusilə 1983-cü ildən etibarən sənayeləşmə, turizm, urbanizasiya sferalarında dinamik proseslər başlanmışdır. Yaşanan bu sosial-iqtisadi transformativ proseslər bütünüdə təsərrüfatı əraziləri sənaye sahələrinin istifadəsinə təfil verilmiş ya da yenidənqurma üçün istifadə olunmuşdur. Əsasən aqrar sahələrdə ki, azalmaya baxmayaraq təsərrüfat texnologiyaların da təsirlə ümumi istehsal sürəti artım göstərmişdir. Qeyri-kənd təsərrüfatı sektorunda yaşanan sosial-iqtisadi inkişaf dinamikası ilə Türkiyənin milli gəliri məhz bu dövüdə 3,5 qat artışı göstərmişdir. Tam əksinə olaraq, bu artım əvvəlki illərdə olduğu kimi aqrar fəaliyyətlər nəticəsində deyil, sənaye və xidmət sferaları üzrə böyümədən qaynaqlanmışdır.

Həmçinin, 1980-ci illərin əvvəlində aqrar sferaya verilmiş dəstəklər, aşağı faizli kreditlər, maksimal qiymət tətbiqləri mütəxəssislər tərəfindən yaşanan yüksək inflyasiyanın səbəbi olaraq qəbul edilmişdir. Bu səbəbdən dövlət proteksionist əsaslı mexanizmləri minimum səviyyəyə endirmiş, aqrar sferanın struktur problemlərindən daha çox qiymət əsaslı dəstəkləmə strategiyalarını tətbiq etmişdir. Bu mənada dəstəklənən məhsul sayı getdikcə azalmış və 1970-ci illərdə 29 məhsul dəstək almışkən, 1980-ci illərin əvvəlində 22, 1980-ci illərin ortasında 13 və 1990-cı illərdə isə ancaq 10 məhsul hökumət dəstəyi proqramı çərçivəsində qiymətləndirilmişdir. Tüm dünyada yaşanan bu proteksionizm əsaslı iqtisadi və sosial əsaslı siyasətdən uzaq neoliberal siyasətlər fermeri xarici bazarlara qarşı müdafiəsiz bir formaya gətirmişdir. Neoliberal əsaslı bazar iqtisadi mexanizmi üzrə aqrar siyasətin

tətbiq olunduğu birinci on illik periodda istənilən nəticəni göstərməməsinin fundamental səbəbi olaraq mütəxəssislər fermerlərin bu cəhətdən maarifləndirilməsinin baza əsaslarının olmadığı faktoru ilə əlaqələndirilər. Aqrar sektorun mənfi təsirlənməsi nəticəsində kənd bölgələrində yoxsullaşma artmış və nəticədə şəhərlərə köç prosesi başlamışdır. Aqrar əsaslı işçilərin yeni qurulan sənaye sahələrinə getməsi ilə paralel olaraq şəhərlərin ətraf məhəllələrində daxili köç prosesi ilə əlaqəli olaraq ciddi yığılmalar yaranmışdır.

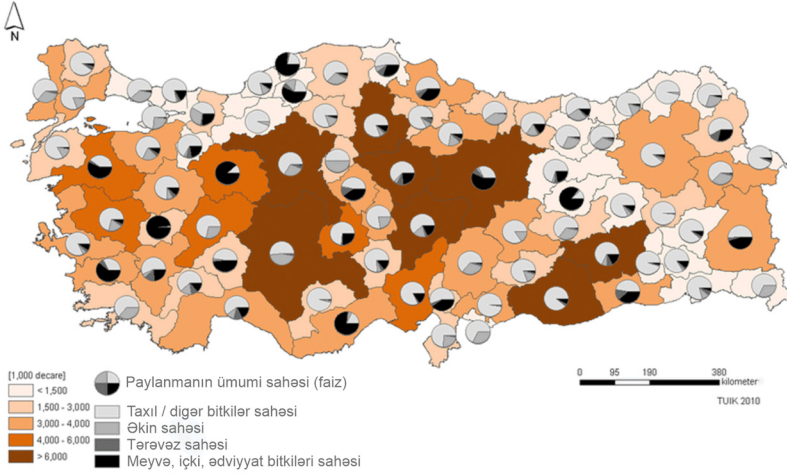
Digər tərəfdən, 1990-cı illərdə artan faiz dərəcələri istehsal xərclərini də əhəmiyyətli dərəcədə yüksətmişdir. Bu cəhətdən investorlar artan faizlər səbəbindən gəlir səviyyəsi aşağı olan təsərrüfat sektoruna investisiya yatırmamışlar və əsasən daha yüksək gəlirli sahələrə istiqamətlənmişlər. Bu vəziyyət də aqrar sfera üzrə dövlət və özəl sektor investisiyalarını dayanma nöqtəsinə gətirmişdir. Həmçinin 1994-cü ildə Türkiyə yeni bir iqtisadi böhran vəziyyəti ilə qarşı qarşıya qalmış, yüksək inflyasiya və faizlərə, valyuta kursunun sürətli yüksəlişi problemi əlavə olunmuş və Türk lirası böyük bir devalvasiyaya məruz qalmışdır. Bu tarixdə qərara alınmış “İqtisadi Ehtiyat Tədbiri və Tətbiq Planı” qərarları texniki və sosio-iqtisadi cəhətdən əsaslı olmadığı üçün gözlənilən nəticəni verməmiş və sektor üzrə neqativ tendensiya davam etmişdir.

Bununla yanaşı, sfera üzrə beynəlxalq quruluşlara tam inteqrasiya olma layihələri Türkiyənin aqrar sahəsini əsasən 1990-cı illərdən sonra ciddi fayda ilə təmin etməmişdir. Tam əksinə, qlobal iqtisadiyyat ilə bütünləşərək, texnoloji inkişaf etmə və özəl sektordan maksimum səviyyədə faydalanma istiqamətində əhəmiyyətli problemlər biruzə vermişdir. Türkiyə iqtisadiyyatının qeyri-sabit böhran, yüksək faiz və inflyasiya müstəvisi bütövlükdə aqrar sektora mənfi təsir göstərmiş və nəticə olaraq Türkiyə respublikası kənd təsərrüfatı sahəsində qlobal şirkətlər üçün istehsal iqtisadiyyatı mərkəzi deyil, bir bazar sektoruna transformasiya olunmuşdur.

4.3. Müasir dövrdə Türkiyədə aqrar sahənin prioritet istiqamətləri

Kənd təsərrüfatının hər bir ölkə iqtisadiyyatında vacib sosial-iqtisadi, ekoloji və əhalinin etibarlı qida ilə təmini üzrə mühüm sektoru təşkil etdiyi nəzərə alınsa, qeyd oluna bilər ki, sfera ən strateji sahələrin başında öz yerini tutmaqdadır. Əsasən bütün iqtisadiyyatların əsas məqsədi resurslardan səmərəli istifadə çərçivəsində bütövlükdə iqtisadi, sosial, ekoloji və beynəlxalq inkişaf ölçüsünü əsas alan kooperativ, yüksək rəqabətə davamlı və innovativ kənd təsərrüfatı sektoru yaratmaqdan ibarətdir. Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən məhsulların dəyəri təkcə iqtisadi cəhətdən deyil, həm də insanların bioloji yaşaması üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İstehlakçıların sağlam və etibarlı kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatının artması aqrar qanunvericiliyin və biznesin inkişafında hərəkətverici qüvvə formalaşdırmaqdadır.

Bundan əlavə, məhsulun keyfiyyəti ilə yanaşı, istifadə olunan texnologiya, internet və elektron ticarətin istifadəsi də rəqabət qabiliyyətini qazanmaq üçün önəm kəsb etməkdədir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətində xərclərin azaldılması və son illərdə bazar üstünlüyünə nail olmaq üçün texnoloji inkişafı izləmək vacib bir mexanizmdir. Həmçinin qanunvericilik üzrə aqrar strukturun təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş dəstəklər və istehsalatda müsbət əksini tapması kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatdakı yerini fundamental olaraq gücləndirmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında istehsalın, qidalanmanın, məşğulluğun, milli gəlirin, xarici ticarətin və tədiyyə balansının kəsirlərinin bağlanması kənd təsərrüfatının əhəmiyyəti digər sektorlar nisbətində mübahisə edilə bilər xüsusiyyət daşımaqdadır. Qida sənayesində kənd təsərrüfatı xammalından istifadənin artması da məhsullar üçün əlavə dəyər yaratmaqdadır.



Şəkil 5. Türkiyədə ümumi kənd təsərrüfatı sahəsinin paylanması

Şəkil 5-ə əsasən Türkiyədə kənd təsərrüfatı istehsalı ümumiyyətlə kiçik torpaqlarda, bölünmüş torpaqlarda, ailə biznesi tərzində və daha çox mülkiyyət torpaqlarında aparılmaqdadır. Buna əsasən kənd təsərrüfatı müəssisələrində orta torpaq eni 61 dekaradır ki, bu da kifayət qədər kiçik hesab olunmaqdadır. Kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi miqyasında tərəvəz istehsalının 70%, heyvandarlığın isə 30% payı mövcuddur. Bununla yanaşı Türkiyədə bitki və heyvan istehsalı olan müəssisələr çoxluq təşkil etməkdədir. Yalnız heyvandarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin nisbəti 2,8 faiz səviyyəsindədir. Tam əksinə olaraq, aqrar istehsalda ən çox istifadə olunan kənd təsərrüfatı sahələri tarla və bağ torpaqlarıdır və əhalinin artması ilə otlaqlar, meşələr və kənd təsərrüfatına yararsız ərazilər əkinçilik ərazilərinə çevrilməkdədir. Mütəxəssislərin analitik rəylərinə əsasən tarla və bağ sahələrində yetişdirilən bitkilərdən bütün digər torpaqlarda əkilənlərə nisbətən daha çox məhsul əldə etmək mümkündür. Bütövlükdə, Türkiyədə tarla torpaqları son istifadə həddinə çatmış və artıq kənd

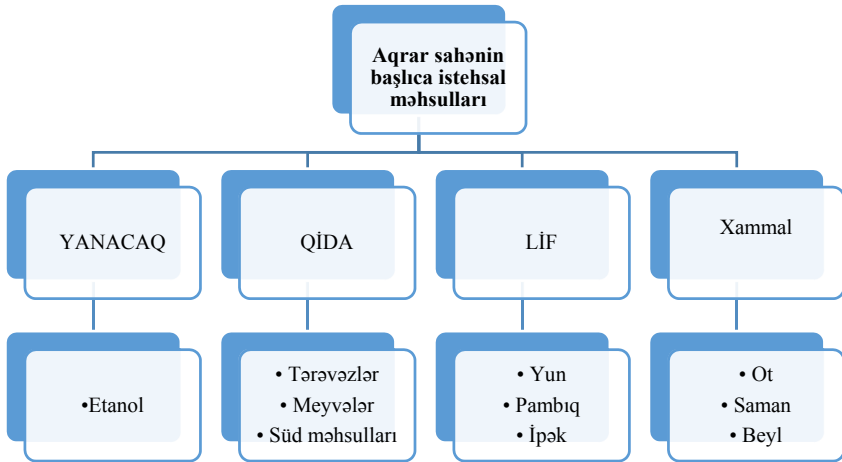
təsərrüfatı torpaqlarını artırmaqla istehsalı dinamik formaya gətirmək mümkün olmamaqdadır.

Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin həlli yolu vahid sahədən daha çox məhsuldarlıq əldə olunması, yəni məhsuldarlığı artırmaqla ibarətdir. Türkiyə respublikasında 1950-1960-cı illərdə Marshall planının təsiri ilə becərilən torpaqlar çoxalmış, o dövrdə əkin sahələri indiki səviyyədə olmuşdur. Bu illərdə kənd təsərrüfatında traktorların sayı artdığı halda, əkin sahələrinin genişləndirilməsi, aqrar kreditlərin artması, əlverişli iqlim şəraiti hesabına kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı intensivləşmişdir. Həmçinin kənd təsərrüfatında texnologiyanın artırılması və istifadəsi ilə çəmən və otlaq sahələri tarla sahəsinə çevrilmişdir. İnkişaf prosesində bağ sahələri ümumi sahə daxilində mütənasib olaraq artışı göstərmiş və 1,47%-dən 5,65%-ə yüksəlmişdir. Tərəvəz sahələri təxminən 6,5 dəfə, üzümlük sahələri 5 dəfə və zeytun sahələri isə 2 dəfə artmışdır.

Digər tərəfdən, həyata keçirilən tədbirlərlə 12,8 milyon hektar səviyyəsində olan meşə sahələri 1,6 dəfə artırılaraq 20 milyon hektara çatdırılsa da, bu səviyyə dərəcəsi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə aşağı səviyyədə qalmışdır. Mütəxəssislərə görə, Türkiyədə istehlak malları istehsal edən emal sənayesi qrupuna daxil olan aqrar əsaslı sənaye inkişaf prosesində kənd təsərrüfatı ilə əlaqələrin artırılmalı olduğu qeyd olunmaqdadır. Bu sənaye sahələrinin demək olar ki, bütün xammalını təmin edən aqrar sektor sənayeni xammalla təmin etməklə yanaşı, həm də sənaye məhsullarının istehlakçısı olduğu üçün özünəməxsus xüsusiyyətə sahib olmaqdadır.

Sxem 7-yə əsasən, aqro əsaslı sənaye kənd təsərrüfatı məhsullarını tamamilə emal etməklə və ya yarı emal etməklə əlavə dəyər yaratmaqda və kənd təsərrüfatı sektorunun iqtisadiyyata töhfəsini dinamik şəkildə artırmaqdadır. Həmçinin, sənaye sahəsi inkişafı üçün lazım olan işçi qüvvəsini kənd təsərrüfatından transfer etməkdədir. Aqrar sektordan sənayeyə və ya digər sferalara

Əmək axını müəyyən mənada kənd təsərrüfatı sektorundan digər sektorlara kapital transferinin başqa bir forması olaraq inkişaf etməkdədir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatına əsaslanan sənaye aqrar istehsal üçün lazım olan gübrələr, pestisidlər, toxumlar, tinglər, fidanlar, alət-maşınlar kimi əsas vəsaitləri istehsal etməklə aqrar istehsalın səmərəliliyini bu formada artırmaqdadır.



Sxem 7. Aqrar sahənin başlıca istehsal məhsulları

Əsasən, kənd təsərrüfatı sektoru bütün ölkələrdə inkişaf prosesinin başlanğıcını təşkil etməkdədir. Həmçinin, metropol ölkələrin çatdığı səviyyədə aqrar sektorun böyük rolu vardır. Türkiyədə kənd təsərrüfatı sektoru xüsusilə sosial və iqtisadi quruluşu baxımından ikinci dünya müharibəsindən sonra sürətlə böyümüşdür. Bütövlükdə respublika üzrə sfera əsas iqtisadi göstəricilərə görə inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmağa çalışmaqdadır. Lakin mərkəzi ölkələrə spesifik olan iqtisadi meyarlar olmasa da, bəzən periferik və yarı periferik ölkələr spektrindən yüksək artım tempi ilə istehsala nail olmaq mümkün olmaqdadır. Problem ondadır ki, böyümə hədəfi hər zaman istənilən nəticəni verməməkdir.

Digər tərəfdən, iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatı istehsalının strukturu hələ də inkişaf etmiş sənayeləşən ölkələrin səviyyəsindən geri qalmaqdadır. Tam əksinə olaraq, sektorun milli gəlirdə payı durmadan 10%-ə qədər azalmaqdadır. Mütəxəssislərə görə qeyd olunan mövcud azalma kənd təsərrüfatının əhəmiyyətinin geriləməsi kimi şərh edilməməlidir. Bununla birləşmə, mərkəzi ölkələrlə müqayisədə Türkiyə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı sahəsində məşğulluğun payı yüksək səviyyədədir. Bu vəziyyət kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının nə qədər aşağı olduğunu göstərən başqa bir spesifik xüsusiyyətdir. Türkiyədə kənd təsərrüfatı sektorunda ən çox diqqət çəkən problemlər kiçik istehsal müəssisələrinin çoxluğu, torpaqların parçalanması, sərmayənin torpaqdan asılı olması və bu səbəblərdən sektorun iqtisadiyyata potensialına uyğun şəkildə töhfə verə bilməməsidir. Həmçinin, bitki və heyvandarlıq istehsalının müasir meyarlara uyğun həyata keçirilməsi və struktur transformasiyasının təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatının yeni texnologiya və müasir iqtisadi istehsal texnikaları ilə dəstəklənməsi zərurət kəsb etməkdədir. Bu səbəbdən, aqrar sektorun sosial və insani ölçülərini inkişaf etdirmək, onu mütəşəkkil bir struktura gətirmək, torpaq konsolidasiyası etmək və sahəni kapital baxımından gücləndirmək analitik tədqiqatlar prizmasından əhəmiyyət daşımaqdadır.

V FƏSİL. QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİ ÜZRƏ XÜSUSİ SERTİFİKATLAR

5.1. Mövzunun konseptual çərçivəsi

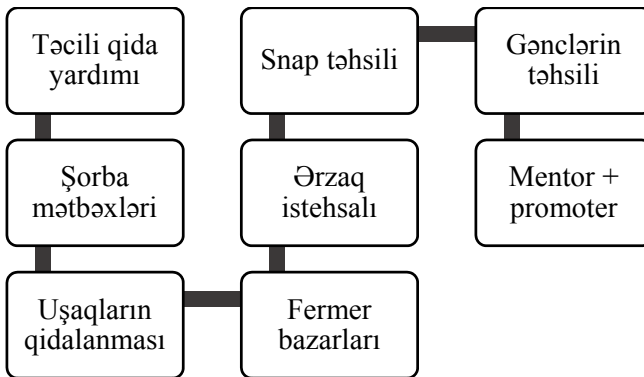
Dərsləyin bu hissəsində qida təminatı və onun təhlükəsiz formada çatdırılması həmçinin beynəlxalq standartlara tam cavab verəcək formada innovativ tətbiqlərin sektor üzrə intensiv şəkildə istifadə istiqamətləri təhsilçilərə əhatəli olaraq çatdırılmağa çalışılacaqdır. Qida təhlükəsizliyi fərdlərin kifayət qədər ərzaq məhsullarına fiziki və iqtisadi baxımından çıxışı, dayanıqlı kənd təsərrüfatı istehsalının təmin edilməsi və davamlılığı kimi müəyyən edilə bilər. Bu çərçivədə, ISO 22000 standartına uyğun olaraq qida təhlükəsizliyi, qidanın təyinatına uyğun olaraq hazırlanıqda və istehlak edildikdə istehlakçı sağlamlığına mənfi təsir göstərməyəcəyinə zəmanətdir. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, gigiyena insan sağlamlığının bir fərd və cəmiyyət olaraq qorunması və inkişafı, prosesin yüksək səviyyədə və uzunmüddətli davamlılığı üçün sağlamlıqla əlaqəli bütün məlumatları sintezdə tətbiq edən elm kompleksidir.

Dərs vəsaiti mövzusu ilə əlaqəli olaraq eyni zamanda, sanitariya termininə nəzər salmaq faydalı olacaqdır. Sanitariya anlayışı Latın dilində sağlamlıqla əlaqəli deməkdir. Ətraf mühitdə xəstəlik törədən mikroorqanizmlərin sayını təhlükəsiz həddə (99,9%-nin ölümü) azaltmaq üçün sağlamlıq və təmizlik qaydalarına uyğun zəruri şəraitin yaradılması və bunun saxlanmasıdır. Qida cəhətdən baxıldıqda isə sanitariya; təhlükəsiz qida istehsalı ilə yanaşı, hazırlanması və saxlanması üçün təmiz və sağlam mühit təmin etmək məqsədi ilə nəzərdə tutulmuş "gigiyenik təcrübələr" kimi müəyyən edilə bilər. Sanitariya uyğun təmizləmə və dezinfeksiya prosesinin sonunda vegetativ bakteriyaların sayını 99,9% azaltmağı hədəfləyir.

Standarta uyğun şəkildə qida saxlama tələb olunan müddət ər-

zində fiziki, kimyəvi və bioloji təhlükə daşımayan qidalardır. Həmçinin, təhlükəsiz qida, fiziki, kimyəvi və mikrobioloji xüsusiyyətləri baxımından istehlaka uyğun olan və təyinatı üzrə hazırlanıqda istifadə dəyərini itirməyən qida kimi müəyyən edilə bilər. Qidaların təhlükəsiz olaraq istehlakçılar üçün hazırlanması çərçivəsində 10 qızıl qayda mövcuddur:

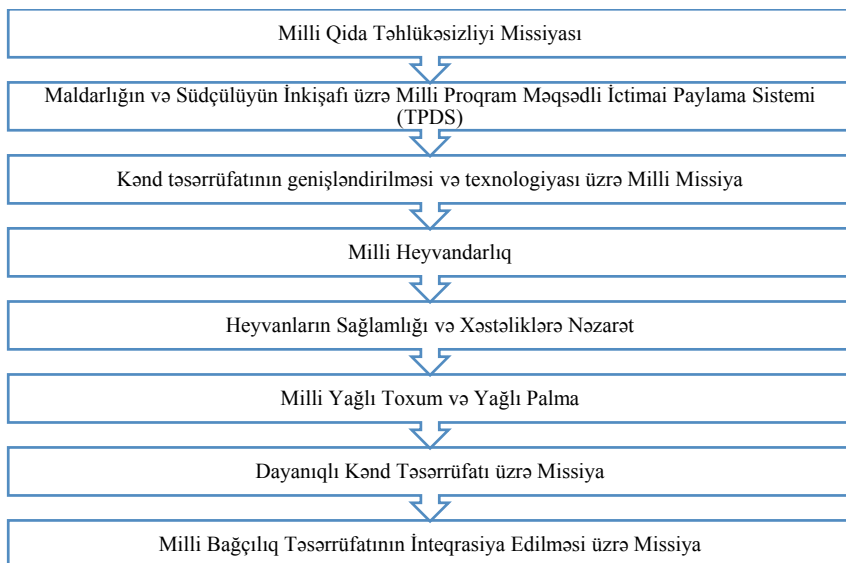
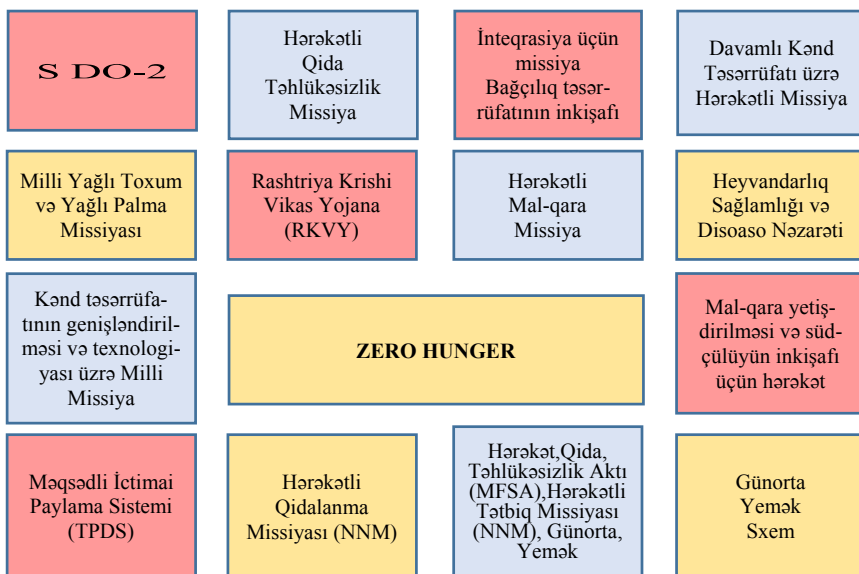
1. Təhlükəsiz qidalar seçilməlidir.
2. Qidalar tam və uyğun şəkildə bişirilməlidir.
3. Bişmiş qidalar gecikmədən və dərhal istehlak edilməlidir.
4. Bişmiş yeməklər saxlanarkən gigiyena qaydalarına diqqət yetirilməlidir.
5. Əvvəlcədən bişmiş qidalar soyuducu anbarlarda saxlandıqdan sonra lazım olduğu qədər qızdırılmalı, bu qidalar tam isidildikdən sonra yenidən soyudulmalıdır.
6. Çiy və bişmiş qidalar bir yerdə saxlanılmamalıdır.
7. Qida ilə təmasda olan şəxslər əllərini dəfələrlə sabunla yumalıdırlar.
8. Mətbəxdəki bütün səthlər təmiz saxlanılmalıdır.
9. Qida zərərvericilərdən, həşəratlardan, gəmiricilərdən və digər ev heyvanlarından qorunmalıdır.
10. Bütün proseslərdə təmiz su istifadə edilməlidir.



Sxem 8. Ərzaq təhlükəsizliyi və qidalanma: gənclik perspektivi prizmasından

Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, qida təhlükəsizliyinin FAO tərəfindən müəyyən edilmiş dörd əsas prinsipi mövcuddur. Bu prinsiplər, mövcudluq, adekvatlıq, məqbulluq və əlçatanlıqdan ibarətdir. Birinci prinsip olan mövcudluq yanaşmasında qida həmişə ölkə müstəvisində, regional və global səviyyədə hamı üçün kifayət edəcək səviyyədə olmalıdır. İkincisi, adekvatlıq prinsipi etibarlı, kalorili və ekoloji cəhətdən də davamlı şəraitdə istehsal olunan qidaya çıxışdır. Üçüncü prinsip olan, məqbulluq yanaşmasına görə isə, insan ləyaqətinə və mədəni quruluşuna uyğun və insan hüquqlarına təhlükə törətməyən qidaların təqdim edilməsidir. Sonuncu prinsip olan əlçatanlıq konsepsiyasına görə, həm iqtisadi, həm də fiziki cəhətdən hər bir insanın qidaya bərabər çıxışı qeyd olunmaqdadır. Buna görə, ərzaq əldə etmək nöqtəsində hər bir insanın ərzaq almaq qabiliyyətinə təsir edən bazar şəraiti, qiymət və gəlir-xərc siyasəti mövcuddur.

Həmçinin, qidalarla bağlı bəzi problemlər yaranır və istehlakçıların təhlükəsiz qida ilə əlaqəsi məhsula nəzarətlə bağlı qüvvədə olan fəaliyyətlər səbəbindən təsirlənməkdədir. İstehlakçıların təhlükəsiz qida ilə olan mövcud əlaqəsinə xələl gətirməmək üçün fəaliyyətdə olan qida nəzarətləri diqqətlə aparılmalı və insan sağlamlığının qorunmasına üstünlük verilərək, qidanın standartlara uyğun transformasiya prosesi təşkil olunaraq bütövlükdə keyfiyyət göstəricilərinin daha yaxşı səviyyəyə çatdırılması lazımdır. Həmçinin, təkcə istehlakçılar üçün deyil, cəmiyyətin bütün təbəqələri cəhətdən ərzaqın nəzarətinə inamı təmin etmək çox əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, cəmiyyətlərin sağlamlığı ilə heyvanların sağlamlığı paralel olaraq nəzarətdə saxlanılmalı və onların bolluq içində rahat yaşaması birliktə mümkün olmaqdadır. Bu səbəbdən heyvan sağlamlığı cəmiyyətlərin rifahını və sağlamlığını təmin edir və qida təhlükəsizliyində də töhfə verməklə onlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.



Sxem 9. Aclığa son vermə, ərzaq təhlükəsizliyinə və təkmilləşdirilmiş qidalanmaya nail olma və davamlı kənd təsərrüfatını təşviq etmə mexanizmi

Gənclərin rolunun bu əhəmiyyətini dərk edən bir neçə təşkilat gənclərin səlahiyyətləndirilməsinə və aqrar sferaya cəlb edilməsinə, istər tədqiqat, istər akademik, istərsə də genişlənməyə üstünlük verməkdədirlər. Bununla yanaşı qeyd edilir ki, Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üçün Gənc Mütəxəssislər (YPARD) hər zaman mentorluq və gənclərin fikirlərinin siyasətin hazırlanması prosesinə daxil edilməsi yolu ilə gənc mütəxəssisləri təşviq etməkdədirlər.

Əsasən, heyvanlardan alınan süd, ət və bir çox qida maddələrinin emalı və istehsalı zamanı, istehlakçılar ərzaq məhsullarının satış mərhələsinə qədər olan bütün proseslərinin insan sağlamlığına uyğun olaraq piştaxtalara çatdırılmasını istəyirlər. Bu zaman vətəndaşların etimadını qazana biləcək əsas məqam odur ki, bütün mərhələlərdə baytar həkimlərin yoxlaması və icazəsi aparılaraq heyvan mənşəli qidaların istehlakçılara çatdırılması təmin olunsun. Bunun nəticəsində bütün ölkələrdə təsərrüfatdan süfrəyə ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası təqdim edilmişdir. Bu mənada, təsərrüfatdan süfrəyə qida təhlükəsizliyi anlayışı; etibarlı qida ilə əlaqəli olaraq təsərrüfat məntəqəsindən süfrəyə qədər hər bir halqada istehsalın hissələrini əhatə edən bir anlayış kimi izah edilir. Burada sözügedən qidalar; bütün heyvan mənşəli qidalardan, tərəvəzlərdən, meyvələrdən və bir çox başqa kənd təsərrüfatı məhsullarından ibarətdir.

Bütövlükdə, təsərrüfatdan süfrəyə qida təhlükəsizliyi yanaşması fəaliyyətlərində klassik nəzarət prosedurlarına aid olan qida emalı bölmələrindəki kimi ümumi yoxlama aparılmır, əksinə, heyvan yemi istehsalçısından son istehlakçı halqasına qədər olan proses yoxlanılır. Məhz bu yanaşma qidanın istehsal fazasında baş verə biləcək səhvlər aradan qaldırılana və bu qidaların istehlakçılara paylanmasına qədər qidanın çox təhlükəsiz şəkildə təmin edilməsinə imkan verən ən rahat və yeganə nəzarət sistemidir. Bu çərçivədə müasir tətbiqlərdən istifadə olunması və onların davamlı olaraq innovativ meyarlara uyğun olaraq inkişaf etdiril-

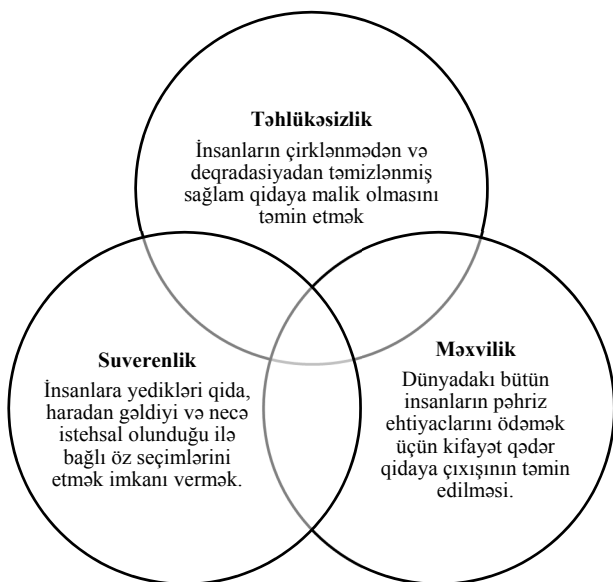
məsi sahə üzrə spesifik mütəxəssislər tərəfindən əhəmiyyət daşımaqdadır.

Eyni zamanda, qida təhlükəsizliyi anlayışının dar tərif; məqsədinə uyğun hazırlanıqda fiziki, kimyəvi və bioloji təhlükələrə qarşı görülən bütün tədbirlərin alınmasıdırsa, ümumi tərif isə qida ilə bağlı xəstəliklərin yaranmasına səbəb olan fiziki, kimyəvi və mikrobioloji faktorların qarşısının alınacağı səviyyədə qidaların formalaşdırılması, emalı, saxlanması və nəhayət istehlakçılara təqdim edilməsi mənasında sistemətik bir mərhələdir. Eyni zamanda, ərzaq təhlükəsizliyi dünyada müxtəlif problemlərin və təhlükələrin çoxalması fonunda təhdidə məruz qalmaqdadır. Bu mənadə, qloballaşan dünyada təhlükəsiz qida yalnız müxtəlif növ müştərək işlər və əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərlə təmin edilə bilər. Elmi hipotetik yanaşma prizmasından təhlil olunduqda, müasir dövrdə qidalanma probleminin iki şəkildə ön plana çıxdığı qeyd olunmaqdadır. Bunlardan birincisi, yetərli dərəcədə qidaya çıxışın olmaması, ikinci faktor isə qida məhsullarının sağlam və təhlükəsiz olub-olmaması məsələsidir. Dinamik olaraq inkişaf etməkdə olan dünya dövlətlərinin həyat keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmaları nəticəsində qidaların tərkibinə böyük əhəmiyyət verilməkdə, sağlam və təhlükəsiz olmasına çalışılmıqdadır. İnsanların ən əsas ehtiyaclarından biri olan sağlam yaşaya bilmək və qidalana bilmək qida təhlükəsizliyi ilə mümkündür. Bu təhlükəsizlik isə insanların ən təbii və fundamental hüququdur.

Əsasən, dünya əhalisinin təxminən 1%-i qida çatışmazlığından əziyyət çəkməkdədir. Aclıq və qida çatışmazlığının aradan qaldırılması dövrün ən böyük problemlərindən birini təşkil etməkdədir. Qeyri-kafi qidalanma nəinki sağlamlığın pisləşməsinə səbəb olur, həm də təhsil və məşğulluq kimi bir çox digər inkişaf sahələrində irəliləyişi ləngidməkdədir. Bu cəhətdən Ümumdünya Ərzaq Proqramı çərçivəsində 2020-ci ildən 2030-cu ilə qədər insanların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün qlobal məqsədlər hazırlanmışdır. Aclığa son qoyulması, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edil-

məsi, qidalanma keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və davamlı kənd təsərrüfatının, xüsusilə də sıfır aclığın təşviq edilməsi vədi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Ərzaq Proqramının (ÜƏP) prioritetləri sırasındadır. ÜƏP ehtiyacı olan ölkələrdə sosial və iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi ilə, fəvqəladə hallar və böhran proseslərində ərzaq ehtiyaclarını ödəmək, FAO və BMT agentliklərinin tövsiyələrinə uyğun olaraq dünyada ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə 2030-cu il Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğun yardım fəaliyyəti həyata keçirir və bunları davam etdirməkdədir.

Dərs vəsaiti işinin bu hissəsində FAO-nun qısa tarixini və Azərbaycan - FAO münasibətlərini ümumi analiz etmək faydalı olacaqdır. Qida hüququ 1948-ci ildə Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi ilə fundamental insan haqqı olaraq beynəlxalq hüquqda öz yerini tutmuşdur. Qida təhlükəsizliyində beynəlxalq qaydada bu proses; 1945-ci ildə BMT tərkibində yaradılmış FAO və 1948-ci ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı - ÜST (World Health Organization - WHO) formalaşdırılması ilə tarixi proses başlamışdır. Bu çərçivədə Azərbaycan Respublikası 20 oktyabr 1995-ci il tarixində FAO-ya üzv olmuşdur. FAO-nun ölkədəki layihələri Azərbaycan Hökumətinin prioritetləşdirilmiş ehtiyaclarına dair müraciətlərinə uyğun olaraq texniki əməkdaşlıq proqramlarına əsaslanır. 2015-ci ildə “Ətraf Mühitin Mühafizəsi naminə Beynəlxalq Dialoq” (IDEA) İctimai Birliyinin təsisçisi, Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti xanım Leyla Əliyeva FAO-nun Xoşməramlı Səfiri seçilmişdir. Heydər Əliyev Fondunun maliyyə dəstəyi ilə BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının Romadakı baş ofisində “Azərbaycan otağı” təsis edilib. Burada MDB ölkələri arasında ilk dəfə məhz Azərbaycanın adını daşıyan otaq yaradılıb. Otağın tərtibatında Azərbaycanın milli ornamentlərindən, musiqi alətlərindən və xalçalarından istifadə olunmuşdur.



Sxem 10. Qida təhlükəsizliyi və üç fundamental istiqaməti

5.2. Xüsusi sertifikatlar cəhətindən tarixi və institusional kontekstlər

Qeyd oluna bilər ki, formalaşdığı gündən insanlar qida ehtiyaclarını əkinlə, meyvə və tərəvəz yığmaqla, heyvanları ovlamaqla və ya balıq tutmaqla qarşılamağa çalışıblar. Bu mənada ərzaq ehtiyacı müstəmləkəçilik və ticarət yollarının açılması ilə böyük köçlərə səbəb olmuşdur. Qidanın əlçatan olması daha sonrakı dövrlərdə siyasi hakimiyyətin bir aspektini təmsil etmiş və milli gələrin müəyyən edici meyarı kimi qəbul edilmişdir. Bu mənada qida təhlükəsizliyi anlayışının yaranması çox əvvəl ki, dövrlərə gedib çıxır.

Həmçinin, ərzaq təhlükəsizliyi bir çox dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də konseptual qarışıqlığa səbəb olan bir anlayışdır. Qida təhlükəsizliyi, Fransız və digər Latın analoqları kimi, həm

kafilik, həm də təhlükəsizlik anlayışlarını ehtiva edir. Bu çərçivədə, qida təhlükəsizliyi konsepsiyası, 1996-cı il Ümumdünya Ərzaq Sammitində müəyyən edilmiş “food security” anlayışına bərabər olaraq “bütün insanların aktiv və sağlam həyatı üçün hər zaman zəruri olan qida ehtiyaclarını və qida seçimlərini qarşılamaq üçün kifayət qədər, sağlam, təhlükəsiz və kalorili qidanın fiziki və iqtisadi cəhətdən davamlı əlçatan olması” statusudur.

Dərs vəsaiti üzrə istifadə olunacaq qida təhlükəsizliyi termini, İngilis dilində “food safety” olaraq tərif olunan “fiziki, kimyəvi və mikrobioloji xüsusiyyətləri baxımından istehlaka uyğun və nəzərdə tutulduğu kimi hazırlanarkən kalori dəyərini itirməyən qida” mənasını verməkdir. Bu araşdırma işində sahə üzrə anlayışların daha aydın izah edilməsinə çalışılacaqdır. Bu kontekstdə tədqiqat işində “food security” anlayışı “qida təhlükəsizliyi”, “food safety” konsepsiyası isə “qida sağlamlığı” terminləri ilə müəyyən edilmiş və izah olunmuşdur.

Həmçinin, qida təhlükəsizliyi və qida sağlamlığı anlayışları arasındakı fərqi başa düşmək və aydınlaşdırmaq asan deyildir. Azərbaycan dilində eyni terminlərin fərqli mənaları bildirmələri səbəbindən qida təhlükəsizliyi və qida sağlamlığı konsepsiyalarının bir-birinin yerinə istifadə olunduğu müşahidə edilmişdir. Bu mənada ərzaq təhlükəsizliyinin daha çox tədarük yönü iqtisadi mənası olsa da, qida sağlamlığı istehlak ediləcək məhsulun daha sağlam və ya etibarlı olması şəklində müəyyən edilir. Beləki, iki tərif arasındakı fərqə nəzər yetirilsə, əlaqələrinə görə bunun çox dəqiq, aydın və sadə olmadığı görülməkdir. Bəzi alimlər, məsələn, Van Der Meulen və Van Der Velde, qida təhlükəsizliyi ilə yanaşı, qida sağlamlığının da müxtəlif elmi nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətli bir problem olduğunu hesab edirlər. Təxminən 30 il əvvəl qida sağlamlığı qorxusu bu məsələni Avropanın siyasi gündəminə gətirmişdir.

Etibarlı ərzaq təminatı və qida sağlamlığı terminləri tez-tez bir-birinin yerinə istifadə edilmiş və mənaları çox aydın izah

olunmamışdır. Bu mənada belə bir tədqiqat mövzusunun işlənilməsi əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu çalışmanın sahə üzrə elmi ədəbiyyata əsas faydalarından biri məhz konsepsiyaların uyğun formata işlənilməsinin təmin edilməsidir. Sahə üzrə mütəxəssislərdən Luigi Costato hesab edir ki, qida təhlükəsizliyi kəmiyyət meyarına uyğundur. Onun sözlərinə görə, ərzaq təhlükəsizliyi sadəcə olaraq “kifayət qədər qidaya sahib olmaq təhlükəsizliyi” deməkdir. Costato bildirir ki, qida sağlamlığı anlayışı isə “zərərsiz qida, təhlükəsiz qida” deməkdir. Ancaq qida təhlükəsizliyi anlayışı bir üst konsepsiya olaraq; semantik diapazonu insan sağlamlığının və qidalanmasının qorunması olan qida sağlamlığı konsepsiyasını da özündə ehtiva etməkdədir. Daha aydın bir izahat vermək üçün dilçilər və semantika elmi üzrə mütəxəssislər bu iki termin arasındakı əlaqəni hiponimiya (hyponymy) kimi təyin etmişlərdir.

Digər tərəfdən, dərs vəsaiti işinin əhəmiyyətinin qavranılması cəhətindən xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, dünyada hər il 2,2 milyon insan qida və su ilə əlaqədar xəstəliklərdən əziyyət çəkir və bu rəqəmin 1,9 milyununun uşaq olduğu təxmin edilir. Nəzərə alınsa ki, qida istehlakının məqsədi bədəni qidalandırmaq və həyat boyu sağlam olmaqdır, bu çərçivədə qida əsaslı xəstəliklərin getdikcə artan sağlamlıq probleminə çevrildiyi müşahidə olunmaqdadır. Əgər istehlak edilən qidalar sağlam deyilsə, onun istifadəsi insan səhhətinə uyğun olmamaqla yanaşı, qida təhlükəsizliyinə də təsir edəcəkdir. Bu mənada ölkələrin sərhədləri daxilində yaşayan insanları keyfiyyətli qida ilə təmin etməsi hökumətlər üçün prioritet istiqamət daşımaqda və iqtisadi-sosial siyasətin əsasını təşkil etməkdədir.

Bütövlükdə isə ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasının əks anlayışı qida qeyri-təhlükəsizliyidir (food insecurity). Müasir tərifə görə, qida qeyri-təhlükəsizliyi “fiziki və ya iqtisadi səbəblərə görə yetərli və sağlam qidaya çıxışın olmaması” vəziyyətidir. Ərzaq qeyri-təhlükəsizliyi müvəqqəti, mövsümi və ya xroniki olaraq təs-

nifatlandırılmaqdadır. Müvəqqəti ərzaq çatışmazlığı hökumətin qısamüddətli kəsirləri, mövsümi ərzaq qeyri-təhlükəsizliyi isə hava şəraitinin səbəb olduğu məhsul çatışmazlığı kimi müəyyən edilməkdədir. Xroniki qida qeyri-təhlükəsizliyi isə sağlam və aktiv həyat üçün kifayət qədər, təhlükəsiz və kalorili qidanın davamlı yetərli olmaması vəziyyətidir. Ümumiyyətlə yoxsulluğun səbəb olduğu xroniki ərzaq qeyri-təhlükəsizliyi dünyanın ən mühüm problemlərindən birini təşkil edir. Əsasən, xroniki ərzaq çatışmazlığı olan bölgələr aşağı gəlirli Afrika və ya Cənubi Asiyada olan ölkələrdir. Xüsusilə dövlət imkanları aşağı olan bu ölkələrdə qida qeyri-təhlükəsizliyinin mövcud olması icmalararası münaqişələrə, o cümlədən demokratik kövrəkliyə, insanları etiraza, zorakılığa və üsyana sövq edir.

Eyni zamanda, qida qeyri-təhlükəsizliyinin yalnız aclıqdan qaynaqlanmadığını iddia edərək müxtəlif elmi rəylər də mövcuddur. John Madeley'ə görə, ərzaq qeyri-təhlükəsizliyinin əsas səbəbi qida çatışmazlığı və ya istehsal gücünün olmaması deyil; məhz iqtisadi bərabərsizliklər və ya aşağı gəlir insanların qidaya çıxışına mane olmaqdadır. Bu cəhətdən analiz olunduqda, son beş ildə ərzaq qeyri-təhlükəsizliyinə iki əsas faktorun təsir etdiyi görünür. Bunlar müvafiq olaraq 2019-cu ilin sonlarından etibarən başlayan Covid-19 pandemiyası və mövcud qlobal maliyyə böhranıdır. Bu mənada, ərzaq qiymətlərinin artması insanların qidadan məhrum olmasına təsir edən mühüm amildir. Bu artım maliyyə və iqtisadi böhranla birləşdikdə, ərzaq qeyri-təhlükəsizliyi vəziyyəti daha da qabarıq görünməkdədir. Mövcud qlobal iqtisadi böhranla birlikdə, işçilərin işdən çıxarılması və gəlirlərin azalması nəticəsində insanlar ərzaq almaqda və yetərli miqdarda qidalanmaqda ciddi çətinliklərlə üzləşirlər. Nəticə etibarilə, bütün bu qeyd olunan faktorlar sübut edir ki, ərzaq qeyri-təhlükəsizliyi məsələsi son illərdə inkişaf etmiş ölkələrində ciddi şəkildə qəbul etməli olduğu problemdir.

5.3. Xüsusi qida təhlükəsizlik sertifikatının etibarlı ərzaq təminatının nəticələrinə təsirləri

Etibarlı qida təhlükəsizliyi spektrindən yanaşıldıqda qida təhlükəsizlik sertifikatları əhəmiyyət daşımaqdadır və aqrar sfera üzrə müasir tətbiqlərin əsasını təşkil etməkdədirlər. Həmçinin Ərzaq təhlükəsizliyi sosial, siyasi, iqtisadi və texniki dəyişənlərin təsir etdiyi çoxşaxəli məsələdir. Qida təhlükəsizliyi ədəbiyyatı tədqiq olunduqda fərqli anlayış və fikirlərin irəli sürüldüyü görünsə də, əsasən iki fərqli məktəbin bu məsələyə bir-birinə zidd fikirlərlə yanaşdığı görünməkdədir. Bu çərçivədə, qida təhlükəsizliyi konsepsiyasının necə qəbul edildiyini işıqlandırmaq üçün aşağıda bu düşüncə məktəblərinin ümumi qiymətləndirilməsi aparılmaqdadır.

Bu çərçivədə, əsas göstəricilərə nəzər salsaq, son otuz ildə ərzaq istehsalı iki dəfə artsada, bu gün dünyada bir milyarddan çox insan aclıqla mübarizə aparmaqdadır. Bu, dünyada qida təhlükəsizliyi məsələsinin daha da aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Qida təhlükəsizliyinə yanaşmanın ilk tərəfdarları qida təhlükəsizliyi pessimistləri kimi tanınırlar. Bu yanaşmanı müdafiə edən bəzi sahə üzrə ekspertlər əkin sahələrinin azlığı və su qıtlığı səbəbindən aclığın artacağını düşünürlər. Yüksək enerji qiymətləri, iqlim dəyişikliyinə təsiri və 2019-cü ilin sonundan etibarən Covid-19 pandemiyasının başlaması nəticəsində ərzaq təhlükəsizliyi pessimistləri həm akademik həm də populyar sferada öz səslərini daha çox eşitdirməyə başlayıblar. Son vaxtlarda ərzaq təhlükəsizliyi pessimistlərindən olan Lester Brown iddia edir ki, qida sistemi qlobal ətraf mühitin deqradasiyası nəticəsində pozulmuş və mütəxəssis bu prosesin “itkin halqa” olduğunu müdafiə etməkdədir. Brown onu da müdafiə edir ki, əkin sahələri və su ehtiyatları azaldıqca, ərzaq qiymətlərinin artması ehtimalı yüksəkdir.

Əksinə olaraq, ərzaq təhlükəsizliyi pessimistləri xüsusilə qida təhlükəsizliyi ilə qlobal əhali artımı arasında güclü əlaqə görürlər

və bu prosesin ciddi narahatlıq doğurduğunu qeyd edirlər. Əhalinin qeyri-bərabər artımı və resursların qıtlığı ilə bağlı narahatlıqlar araşdırıldıqda bunun yeni yanaşma olmadığı diqqəti çəkir. Bu sahə üzrə elmi mübahisələrin tarixi Venesiya mütəfəkkiri Giovanni Boteroya gedib çıxır, lakin Thomas Malthus tərəfindən populyarlaşdırıldığı üçün onun adını daşımaqdadır. Buna görə Malthusun irəli sürdüyü yanaşma; əhalinin artmasının kütləvi aclığa və yoxsulluğa səbəb olacağı yönündədir.

Sahə üzrə elm insanlarından olan Malthus XVIII əsrin sonlarına doğru “An Essay on the Principle of Population” adlı əsərində əhalinin artım sürətinin yer üzündəki resursların insanların istifadəsinə verilmə sürətindən yüksək olduğunu iddia edirdi. Bununla belə, Malthus təbii ehtiyatların məhdud olduğunu müdafiə edirdi və həmçinin iddia edir ki, resurslar yoxsulluq, aclıq və münəfiş kimi faktorların təsiri olmadanda tükənə bilirlər. Bu kontekstdə Malthus hesab edir ki, əhali artımı ərzaq tədarükünü üstələməkdir. Onun təhlillərinə görə, ərzaq ehtiyatı ədədi olaraq artdığı halda, əhalinin sayı həndəsi şəkildə artmaqdadır. Bu nöqtədə qida təhlükəsizliyi pessimist məktəbi; qıtlığın əsas səbəbini əhalinin artması ilə əlaqələndirən və neo-Malthus tezisini canlandırmağa çalışan mütəfəkkirlərdən ibarətdir.

Həmçinin, qida təhlükəsizliyi pessimist məktəbi əhalinin artımının əsasən dünyanın ən yoxsul və ən az inkişaf etmiş bölgələrində baş verəcəyini, bu ərazilərin artıq böyük ərzaq qıtlığı yaşadığını və əhalinin artması ilə ərzaq probleminin ciddi formada milli təhlükəsizlik probleminə çevriləcəyini müdafiə etməkdədir. Nəticə olaraq, neo-Malthus perspektivinin tərəfdarları hesab edirlər ki, gələcəkdə əhalinin sürətli artımı ərzaq qıtlığını daha da artıracaqdır. Bu yanaşma beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə realist məktəbin müddəaları ilə üst-üstə düşməkdir.

Qeyd olunan demoqrafik məhdudiyyətləri nəzərə alaraq, ərzaq təhlükəsizliyi pessimistləri məktəbinin nümayəndələri qida istehsalını artırmaq üçün əsasən iki yol təklif edirlər. Bunlar hektardan

alınan məhsuldarlığı artırmaq və ya əkin sahələrini genişləndirməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, pessimist məktəb kənd təsərrüfatı texnologiyalarına sərmayənin yatırılmamasından narahatdır. Onların fikrincə, kənd təsərrüfatı üzrə tədqiqatların büdcəsinin azaldılması kənd təsərrüfatının davamlılığına mənfi təsir göstərəcəkdir. Nəhayət, qida təhlükəsizliyi pessimist məktəbi həm də ərzaq təhlükəsizliyini təhdid edəcək müxtəlif sosial, klimatik və iqtisadi təhlükələrdən narahatdırlar.

Bütövlükdə, son iyirmi beş illik periodu tədqiq edərkən bu çərçivədə Washingtonda Beynəlxalq Qida Siyasəti Tədqiqat İnstitutunun (IFPRI) 1997-ci ildə hazırladığı sənəd əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Qeyd olunan hesabatda deyilir ki, “hava şəraitinin pozulması, vətəndaş müharibələri, taxıl ehtiyatlarının çatışmazlığı və azalan xarici yardım” qlobal ərzaq təchizatında dramatik dalğalanmalara səbəb ola bilər. Bu sənəddə həmçinin mütəxəssislər xəbərdarlıq ediblər ki, əhalisi sürətlə artan yoxsul ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyi növbəti iyirmi beş il ərzində təhlükə altında ola bilər. Bu cəhətdən 1997-2022-ci illəri əhatə edən iyirmi beş illik müddətə aid olan müxtəlif regional iqtisadi və sosial prosesləri analiz edərkən sənədin tam şəffaf hazırlandığı rəyini qeyd etmək mümkündür. Xüsusilə 2017-2022-ci illəri əhatə edən və sadəcə inkişaf etməmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələri deyil, həmçinin inkişaf etmiş mərkəzi ölkələrdə də müxtəlif faktorlarla əlaqəli etibarlı ərzaq təminatında problemlərin yaşanmaqda olması, bu son beş illik mərhələnin tədqiqinin daha da önəmli olduğunu göstərməkdədir. Pessimist ekol üzvlərini narahat edən digər məsələ isə dünyanın müxtəlif yerlərində yemək vərdişlərinin yavaş-yavaş dəyişməsi prosesidir. Bu isə daha fərqli analitik dərsləyin mövzudur.

Digər prizmadan yanaşdıqda pessimist məktəbin əks tərəfində “cornucopians” olaraq adlanan qida təhlükəsizliyi optimistləri yer alırlar. Yunan mifologiyasında bolluq mənasını verən cornucopians, “sahiblərini sonsuz yemək və içki ilə təmin edən” kimi

tanınmaqdadır. “Cornucopians” termini ilə əlaqəli olan optimist məktəb, dünyadakı problemlərə nikbin yanaşmağa meyillidir. Bu məktəbin tərəfdarları dünyada indi və gələcəkdə aradan qaldırılmalı olan real problemlərin olduğunu bilsələr də, effektiv siyasətlə hər cür ciddi sosial problemin qarşısını almağın mümkün olduğuna inanırlar. Getdikcə artan dünya əhalisi üçün kifayət qədər maddə və enerji istehsal olunduğunu düşünən optimistlər, əhalinin qidalanması üçün yetərli qədər məhsul ola biləcəyini müdafiə etməkdədirlər.

Həmçinin, əhalinin artmasına baxmayaraq, optimist məktəb qlobal sağlamlıq və istehsalın önəmli dərəcədə inkişaf etdiyini, insanların bu gün daha yaxşı qidalandığını, daha çox istehsal etdiyini və daha çox istehlak etdiyini iddia edirlər. Bundan əlavə, ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin qlobal deyil, yerli xarakter daşdığını düşünən optimistlər hesab edirlər ki, yerli və regional səviyyədə aqrar siyasət transformasiyaları və ya təkmilləşdirmələr kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Eyni zamanda, optimist məktəbin aparıcı müdafiəçisi Julian Simon “The Ultimate Resource” adlı kitabında əhalinin mənfi yox, müsbət şəkildə artdığını, yuxarıda qeyd olunan problemləri həll etmək üçün mövcud imkanların inkişaf etdiyini və Malthus və tərəfdarlarının proqnozlaşdırdığı çöküşün qarşısını almağın mümkünlüyünü iddia etməkdədir.

Eynilə qida təhlükəsizliyi optimistləri hesab edirlər ki, texnologiya və tədqiqat məhsuldarlığı artıracaq və nəticədə gələcəkdə daha bol ərzaq əldə olunacaqdır. Bu çərçivədə optimist yanaşan mütəxəssislərə görə, biotexnologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar pestisidlərə davamlı bitkilərin yetişdirilməsini təmin edə bilər. Bununla yanaşı məlumdur ki, yüksək məhsuldar bitkilərin inkişafında texnologiya mühüm açar rolunu oynamaqdadır. Optimistlər hesab edirlər ki, Çin kimi bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq mümkündür. Məsələn, Çin fermerləri yüksək məhsuldarlığa sahib toxum sortlarının

dan istifadə etməklə, qabaqcıl kimyəvi gübrələr, pestisidlər və suvarma suyu vasitəsilə yüksək miqdarda məhsul əldə etmişlərdir.

Əsasən, yaşıl inqilab anlayışını formalaşdıran Norman Borlaq, sahə üzrə mütəxəssislər tərəfindən innovativ texnologiyanın kənd təsərrüfatı istehsalına inteqrasiya olunduğu təqdirdə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ki, kiçik fermerlərin məhsuldarlığı iki və ya üç dəfə artırılacaq hipotezini müdafiə etmişdir. Bu çərçivədə, optimistlər dünyanın ərzaq qıtlığı yaşadığını inkar etməməklə yanaşı, ümumiyyətlə, qidanın təchizatla əlaqəli deyil, bu növ məhsullara çıxış problemi olduğunu iddia etməkdədirlər. Bu istiqamət liberal baxışın prizması olan bazar yönümlü yanaşmanı xatırlatmaqdadır.

5.4. Özəl qida təhlükəsizliyi üzrə sertifikatlaşdırma bazarının təhlili

Bütövlükdə, Soyuq Muharibənin yekunlaşması nəticəsində ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar və qeyri-hərbi məsələlər təhlükəsizlik gündəminə daxil olmuş və qeyd olunan istiqamət üzrə boşluq kənd təsərrüfatının və ətraf mühitin mühafizəsinin ciddi təhlükəsizlik problemi kimi ortaya çıxmasına zəmin hazırlamışdır. Əsasən bu tarixlərdən etibarən qida konsepsiyası insan təhlükəsizliyi problemlərindən biri kimi əhəmiyyət qazanmışdır. 1990-cı illərdə qida təhlükəsizliyi tərifinin rəsmiləşdirilməsindən sonra Avropa İttifaqına (Aİ) üzv dövlətlərdə bir-birinin ardınca baş verən qida mənşəli yoluxucu xəstəliklər qida təhlükəsizliyinə fərqli bir prizmadan yanaşan qida sağlamlığı anlayışını gündəmə gətirmişdir. Qeyd olunan dinamik proseslər nəticəsində qida sağlamlığı konsepsiyası və istehlakçı hüquqları anlayışı Aİ gündəminə daxil olmuş və bu çərçivədə ittifaqın qida qanunu ilə əlaqəli yeni bir yol xəritəsi müəyyən etməsinə əsas yaratmışdır.

İngilis dilində “food safety” olaraq təyin olunan qida sağlamlı-

ğ1, Azərbaycan dilində “fiziki, kimyəvi və mikrobioloji xüsusiyyətləri baxımından istehlaka uyğun olan, təyin edildiyi kimi hazırlanıqda qida dəyərini itirməyən ərzaq” mənasını verməkdədir. Avropa İttifaqı Terimlərinin Lüğətinə əsasən qida sağlamlığı, “yemək üçün təhlükəsiz qida” olaraq qeyd olunmuşdur. Bu termin həmçinin Avropa vətəndaşlarının təhlükəsiz qida istehlak etmək və hansı qidaları seçmək barədə dəqiq və şəffaf məlumat əldə etmək hüququnu da əhatə edir. Bununla əlaqədar olaraq, 73178/2002 sayılı nizamnaməyə əsasən, “qida” (və ya “qida maddəsi”) “emal edilmiş; qismən işlənmiş və ya emal edilməmiş, insanlar tərəfindən yeyilməsi və içilməsi nəzərdə tutulmuş və ya yeyilməsi və içilməsi qəbul olunan miqdarda gözlənilən maddə və məhsul kimi qeyd olunmaqdadır. Bu mənada qidaya, içkilər və hər hansı bir maddə, o cümlədən hazırlanması və ya emalı zamanı əlavə olunan su daxil olmaqla bütün növ maddələr daxildir. Bununla yanaşı, bu dərs vəsaiti işinin cari hissə üzrə mövzusu əsasən insanların etibarlı ərzaq təminatı olduğu üçün, dərsliyin məqsədi ümumi olaraq ərzaq təminatının təhlükəsizliyində fundamental qida maddələri çərçivəsində analizdən ibarətdir.

Digər tərəfdən Aİ-nin qida qanunvericiliyi illər ərzində elmi, sosial, siyasi və iqtisadi tərəflər arasında tarazlıq formalaşdıracaq şəkildə və xüsusilə Aİ-nin Ümumi Kənd Təsərrüfatı Siyasətinin məqsədlərindən biri olan daxili bazarın yaradılması istiqamətində qurulmuşdur. Bu mənada, məsuliyyətli istehsal, yaxşı gigiyena qaydaları və müntəzəm yoxlama məcburi hala gəlmiş və bu məqsədlə, qida istehsalı, emalı və paylanması ən yüksək qida sağlamlığı standartlarına cavab verməsini təmin etmək üçün zaman çərçivəsində Aİ qanunvericiliyi hazırlanmışdır. Yuxarıda qeyd olunan prizmadan yanaşıldığında, Aİ-nin qida ilə əlaqəli qanunvericiliyi əsasən ittifaqın qurucu əsasını təşkil edən Roma müqaviləsinin dörd maddəsinə əsaslanmaqdadır:

1. Kənd təsərrüfatı istiqamətli 37-ci maddə ərzaq təhlükəsizliyi üzrə kənd təsərrüfatı aspektlərinin əsasını təşkil etməkdədir. Bu

maddəyə görə müvafiq Komissiya Vahid Kənd Təsərrüfatı Siyasətinin həyata keçirilməsinə dair qanunlar və direktiv təklifləri təqdim etməlidir.

2. Maddə 95, ən yüksək prioritet olaraq ətraf mühitin və əhəlinin sağlamlığının təmin edilməsi çərçivəsində, daxili bazarın tamamlanması ilə bağlı müddəaları ehtiva etməkdədir.

3. Maddə 152, “ictimai sağlamlıq” məsələsi ilə əlaqəlidir və Aİ-nin bütün siyasət və fəaliyyətlərində insan sağlamlığının yüksək səviyyədə qorunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Həmçinin, Avropa Şurası 37-ci maddəyə istisna olaraq, 152-ci maddəni baytarlıq və fitosanitariya sahələrində əhəlinin sağlamlığının bilavasitə qorunması məqsədi ilə zəruri hesab etməkdədir.

4. Maddə 153, “istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi” məsələsi ilə əlaqəlidir və bu mənada istehlakçıların müdafiəsinin yüksək səviyyədə təmin edilməsi məqsədini daşımaqdadır. Bununla yanaşı, sağlamlığın və təhlükəsizliyin qorunması və istehlakçıların iqtisadi maraqlarının mühafizəsi bu siyasət sahəsində üç əsas prinsipi təşkil edir. Müvafiq maddəyə əsaslanaraq, Aİ həmçinin istehlakçıların lazımi səviyyədə məlumatlandırılması, maarifləndirilməsi və onların maraqlarını qorumaq üçün təşkilatlanma hüquqlarının inkişafına dəstək verməkdədir. Buna görə, istehlakçının müdafiəsi üzrə öhdəliklər digər Aİ siyasəti və fəaliyyətində də nəzərə alınacaqdır.

Nəticə olaraq, qida qanunu kimi tanınan 178/2002 sayılı Şura nizamnaməsi, qida sağlamlığının təmin edilməsində Aİ institutlarının, üzv dövlətlərin, sektorun və istehlakçıların səlahiyyət və məsuliyyətlərini müəyyən etməkdədir. Buna görə, ərzaq məhsullarında sağlamlığın təmin edilməsi əsasən qida sektorunun səlahiyyəti çərçivəsindədir. Eyni zamanda, yem və qida istehsalçıları, idxaladçılar, paylayıcı şirkətlər və satıcılar istehlakçıya təklif etdikləri məhsulların Aİ standartına uyğun olaraq sağlam və gigiyenik olmasını təmin etməyə borcludurlar. Bu cəhətdən, sektorun Aİ tələblərini tətbiq edib etmədiyini yoxlamaq məsuliyyəti üzv

dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarının üzərinə düşməkdir. Həmçinin, Aİ-yə üzv olan hər bir dövlət nəzarət üçün fərqli institusional struktura malikdir. Bununla belə, komissiya qidaya nəzarət sistemlərinin vahidliyini təmin etmək üçün üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığı təşviq etməkdədir.

Həmçinin, Aİ qida sağlamlığı və təhlükəsizliyini qanuni tənzimləmələr və həmçinin institusional mexanizmlər vasitəsilədə dəstəkləməkdədir. Bu çərçivədə Aİ-nin qida təhlükəsizliyindən məsul olaraq formalaşdırdığı iki qurum ön plana çıxmaqdadır. Bu qurumlar “Sağlamlıq və Qida Təhlükəsizliyi Baş Müdirliyi” (The Directorate-General for Health and Food Safety (DG SANTE) və bu baş idarənin nəzdində fəaliyyət göstərən “Avropa Qida və Baytarlıq Ofisi”dir. Eyni zamanda, qeyd olunan bu qurumlardan əlavə, 2002-ci ildə müstəqil şəkildə yaradılmış və ittifaq üçün risklərin qiymətləndirilməsi fəaliyyətini həyata keçirən Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı da mövcuddur.

Başqa bir müstəvidən yanaşdıqda Avropa Komissiyası daxilində qida ilə əlaqəli bütün məsuliyyət mexanizmi 1999-cu ildə vahid formada baş direktorluq çərçivəsində cəmləşdirilmişdir. Sağlamlıq və Qida Təhlükəsizliyi Baş Müdirliyi (DG SANTE) adı ilə qurulan bu direktorluq ittifaqın qida nizamnaməsi üzrə çərçivənin yaradılması cəhətindən qanunvericiliyi hazırlayan qurumdur. Baş ofisi Brüsseldə, komissiya bölmələri daxilində yerləşən DG SANTE təxminən 1000 yaxın işçisi ilə “daha sağlam və daha təhlükəsiz Avropa” üçün fəaliyyət həyata keçirməkdədir.

Yuxarıda qeyd olunan çərçivədə fəaliyyət həyata keçirən digər qurumlardan olan Avropa Qida və Baytarlıq Ofisi (Food and Veterinary Office - FVO) BSE böhranından sonra Aİ-də qida təhlükəsizliyini gücləndirmək məqsədi ilə Komissiyanın Sağlamlıq və Qida Təhlükəsizliyi Baş Müdirliyi nəzdində yaradılmış bölmədir. Əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının Aİ sərhədləri daxilində satışa çıxarılması üçün müəyyən texniki göstəricilər tələb olunur. Bu müəyyən olunmuş standartların təmin edilməsinə nəzarət edən

baş müdirliyin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Aİ daxilində və ittifaqa ixrac edən ölkələrdə, Aİ-nin qida təhlükəsizliyi, keyfiyyəti və fitosanitar müddəalarına riayət olunmasına nəzarət etmək;

2. Qida təhlükəsizliyi və keyfiyyəti, fitosanitariya və heyvan sağlamlığı sahələrində Aİ siyasətlərinin inkişafına töhfə vermək və cari texniki qiymətləndirmələr haqqında müvafiq tərəfləri məlumatlandırmaq;

3. Aİ-yə ixracla bağlı ittifaq daxilində və üçüncü ölkələrdə Aİ standartlarına uyğunluğu qiymətləndirmək və nəzarət sistemlərinin effektivliyini təmin etmək üçün auditlər aparmaq.

Həmçinin komissiyaya daxil olan iki qurumdan başqa, müstəqil agentlik kimi fəaliyyət göstərən digər qurum Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatıdır. Bu mənada analitik olaraq qeyd olunmalıdır ki, müstəqil qurum kimi qida təhlükəsizliyinin bütün elmi aspektlərinin təhlili mərkəzi kimi xidmət edən Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatının formalaşdırılması dinamik olaraq hazırlanan Aİ parlamentinin hesabatının nəticəsidir. Bu proseslər çərçivəsində Aİ qeyd olunan qida qurumunun formalaşdırılması üçün model axtararkən ABŞ-ın təcrübəsindən faydalanmağa üstünlük vermişdir. Bu cəhətdən, ABŞ Qida və Dərman İdarəsi (The U.S. Food and Drug Administration - FDA) əsasında bir agentliyin yaradılması əsas olaraq real həll yolu kimi müəyyən edilmişdir. Bununla belə, risklərin qiymətləndirilməsinin idarə edilməsi məsələlərinin ABŞ nümunəsindən fərqlənməli olduğunu müdafiə edənlər buna etiraz etmişlərdir.

Bütövlükdə, institusional strukturda ən mühüm vəzifə Aİ-yə üzv dövlətlərə aid müvafiq orqanların üzünə düşür. Bu çərçivədə qidanın təhlükəsizliyi prosesinə istehsaldan istehlaka qədər ittifaq üzvü dövlətlərin daxili qurumları tərəfindən nəzarət edilir. Həmçinin DG SANTE-nin tabeliyində olan FVO üzv dövlətlərin qida qanunvericiliyinə uyğunluğunu yoxlamaqdadır. FVO baş idarəsi tərəfindən üzv dövlətlərinin nəzarət və təftiş mexanizmin-

dəki hər bir istehsal mərkəzi üçün DG SANTE-yə təqdim edilmək üçün məsləhət hesabatı hazırlanmaqdadır. Bu cəhətdən qurum risklərin idarə edilməsində vasitəçi olaraq fəaliyyət mexanizmini davam etdirməkdədir.

Eyni zamanda, EFSA piramidadan kənar fərqli bir agentlik olaraq qeyd olunmuşdur. Bu cəhətdən, EFSA risk idarəçiliyindən çox müstəqil şəkildə qurulmuş bir orqan olaraq risklərin qiymətləndirilməsi prosesində komissiyaya elmi və texniki dəstək verməklə öz rəylərini təqdim etməkdən məsuldur. Bu prizmadan qeyd oluna bilər ki, risklərin qiymətləndirilməsi və risk kommunikasiyası üzrə məsuliyyət Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatının, risklərin idarə edilməsi üzrə cavabdehlik isə komissiyanın üzərinə düşür. Dərs vəsaiti çərçivəsində tədqiq olunan bir analitik hipotez də budur ki, Aİ-nin məsələyə verdiyi önəmə baxmayaraq, bu prosesin hələ də üzv dövlətlərin inhisarında olması milli maraqların toqquşması tezisini gücləndirməkdədir. Nəticə olaraq, üzv dövlətlərin hökumətləri daxili iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün ərzaq istehsalında və istehlakında öz ölkələrinin dəyərlərinə uyğun hərəkət etməkdədirlər.

VI FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASI VƏ POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AQRAR SFERANIN TRANSFORMASIYA İMKANLARI

6.1. COVID-19 pandemiyasının təsirləri

Qeyd oluna bilər ki, COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar 2021-ci ildə iqtisadi artımın 3,3% azalmasından sonra qlobal fəaliyyətin 2023-ci il üzrə 6% genişlənməyə proqnozlaşdırılmaqdadır. Bərpaya qısa müddətdə COVID-19 hadisələrinin bərpası təsir göstərsə də, pandemiya məhdudiyyətlərinə uyğunlaşma və bir neçə ölkədə görünməmiş maliyyə siyasəti reaksiyası kimi faktorlar son aylarda 2023-ci il üçün proqnoz dəyişikliklərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. 2023-ci ilə doğru proqnoza qlobal miqyasda 4,4%-ə çatan artımın mötədilliyi daxildir və beynəlxalq agentliklərin proqnozları buna əsaslanmaqdadır. COVID-19-a qarşı peyvəndin 2023-ci ilin birinci yarısında sürətlənəcəyi və neft və metal qiymətlərinin artmağa meyilli olacağı kimi mühüm analitik fərziyyələr bu çərçivədə əhəmiyyət daşımaqdadır. Pandemiyanın qeyri-müəyyən təkamülü və onun nəticələrinin fəsadı olaraq, bu yanaşmalar hazırda həmişəkindən daha yüksək qeyri-müəyyənlik səviyyəsinə məruz qalmaqdadır. Hətta onların bəziləri reallaşmasa, dünya iqtisadiyyatında canlanma daha da zəifləyə bilər.

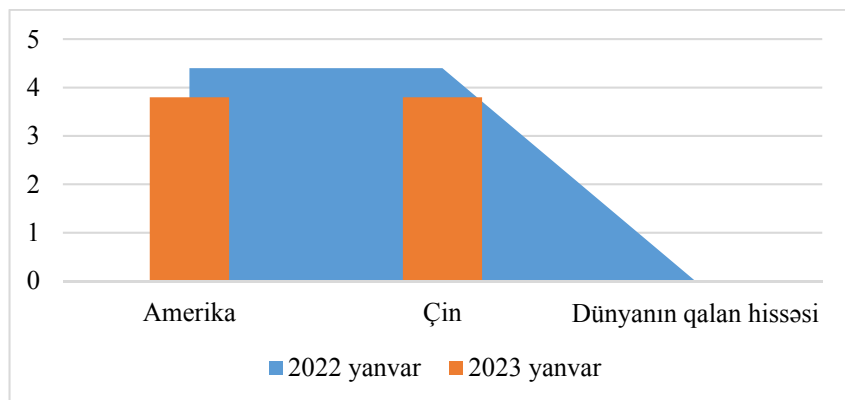
COVID-19-dan sonrakı iqtisadi bərpa həm ölkələr arasında, həm də onların daxilində sürət fərqi ilə xarakterizə olunur. Maliyyə marjası və peyvəndlərə çıxış son aylarda iqtisadiyyatların bərpa sürətini şərtləndirmişdir. Pandemiyanın differensial təsirini müəyyən edən digər dəyişənlər, bir tərəfdən, turizm və xammal ixracı kimi böhrandan güclü şəkildə təsirlənən fəaliyyətlərdə ixtisaslaşma səviyyəsi, digər tərəfdən isə, daha əvvəl mövcud olan borcun səviyyəsidir. Həmçinin, “uzaqdan işləyə bilən” işlərin nisbəti, qeyri-rəsmi sektorun ölçüsü və rəqəmsal infrastruktura çıxış kimi amillər də həm tənəzzülün dərinliyinə, həm də bərpa

sürətinə təsir göstərməktədirlər.

Pandemiyanın daxili nəzarət tədbirləri, eləcə də qlobal iqtisadiyyatın daralmasının yan təsirləri nəticədə Latın Amerikasını və Karib hövzəsinin (LAC) Ümumi Daxili Məhsulunun (ÜDM) 2021-ci ildə 7%-ə yaxın azalmasına səbəb olmuşdur. 2020-ci ildəki tənəzzülün dərinliyi ilə müqayisədə 2021-ci ildə (4,6%) və 2022-ci ildə (3,1%) regionda gözlənilən sıçrayış - peyvənd planlarının sürətləndirilməsi və pandemiyanın təsirini azaltma tədbirlərinin yumşaldılması gözləntilərinin yerinə yetirildiyi təqdirdə - mülayim olacaq, on illik yavaş artımdan sonra qlobal nisbətdən təxminən 1,5 faiz bəndi aşağıda qeyd olunmaqdadır.

Həmçinin, böhrana yüksək borc səviyyələri ilə girməsinə baxmayaraq, bir çox yarı periferik iqtisadiyyatlar, o cümlədən LAC-da, COVID-19 pandemiyasına cavab olaraq görünməmiş maliyyə dəstəyi tədbirləri həyata keçirilmişdir. Fiskal dəstəyə ayrılan resurslar qabaqcıl iqtisadiyyatlarla müqayisədə daha məhdud olsa da, gəlir transferləri də daxil olmaqla siyasət tədbirləri bir sıra LAC ölkələrində iqtisadi və sosial böhranın qarşısının alınmasına əhəmiyyətli töhfə verdi. Eyni zamanda, fiskal stimullaşdırma proqramlarının əsas komponentlərinə ev təsərrüfatlarına birbaşa transferlər, güzəştlər və vergi möhlətləri, güzəştli dərəcələrlə kommersioniya kreditləri, rəsmi məşğulluğun saxlanması üçün subsidiyalar və əlavə səhiyyə xərcləri daxil olmaqdadır.

Bütövlükdə, qlobal olaraq təxmin edilir ki, bu tədbirlər olmasaydı, 2022-ci ildə dünya ÜDM-nin azalması üç dəfə daha pis ola bilərdi. Bununla belə, bu geniş dəstəyə baxmayaraq, pandemiyanın işsizlik və qeyri-məşğulluğa təsiri dünyada və LAC-də yüksək olmuşdur və bu, müəyyən işçi qrupları üçün əhəmiyyətli gəlir itkiləri ilə nəticələnmişdir - o cümlədən qeyri-rəsmi işçilər və aşağı ixtisaslı işçilər, xüsusən də qadınlar, bu cəhətdən gözə çarpır - və iki onilliklər ərzində ifrat yoxsulluq hallarının görünməmiş səviyyələrə qədər geriləməsi məsələləri nəzəri olaraq təhlil olunmaqdadır.



***Diagram 3.** Qlobal bərpanın pozulması rəqəmlərlə*

Digər tərəfdən, ECLAC-a görə, 2020-ci ildə ifrat yoxsulluq səviyyəsinin 12,5% təşkil etdiyi və yoxsulluğun səviyyəsinin əhəlinin 33,7%-nə çatdığı təxmin edilməkdədir. Bu o deməkdir ki, 2020-ci ilin sonunda yoxsulların ümumi sayı 209 milyona çatmış və əvvəlki illə müqayisədə 22 milyon nəfər çox olmuşdur. Ümumilikdə, 78 milyon insan həddindən artıq yoxsulluq içində idi ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 8 milyon nəfər çoxdur. Bu rəqəmlərə 2019-ci ildə kənd yerlərində yoxsulluq və həddindən artıq yoxsulluq içində yaşayan insanlara uyğun olan faizi tətbiq etsək, kənd yoxsulluğunun 6 dəfə artdığını görmüş olarıq. Həmçinin, beş milyon insan, demək olar ki, yarısı həddindən artıq yoxsulluq içində yaşayan insanlardır. Bütövlükdə, hökumətlərin fəvqəladə gəlirləri ev təsərrüfatlarına köçürmək üçün həyata keçirdiyi tədbirlər olmasaydı, yoxsulluq və ifrat yoxsulluq səviyyəsi daha da yüksək olardı. Region hökumətləri 2020-ci ildə 263 sosial müdafiə fəvqəladə tədbiri həyata keçirmişdir. Bunlar əhəlinin 49,4%-ni, yəni təxminən 326 milyon insanı təşkil etmiş və əlavə xərc 86 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu tədbirlər olmasaydı, ifrat yoxsulluğun səviyyəsi müvafiq olaraq 98 milyon və 230 milyon insana ekvivalent olmaqla 15,8%-ə, yoxsulluğun sə-

viyyəsi isə 37,2%-ə yüksəlmiş olardı.

Nəticə olaraq, pandemiyanın qarşısını almaq üçün karantinlər və digər tədbirlər nəticəsində yaranan daha böyük işsizlikdən ən çox təsirlənən kateqoriya qeyri-rəsmi məşğulluq olub - regionda geniş yayılmış və əsasən qadınlar, gənclər, yerli əhali və miqrantlardan ibarət olub, eləcə də avtomatlaşdırmaya ən həssas olan iş yerlərindən ibarətdir. Bu kateqoriya çərçivəsi, ümumiyyətlə ən aşağı peşəkar təlim keçmiş işçilərdən ibarətdir. Əsasən, pandemiya zamanı qayğının ədalətsiz sosial təşkili və dəstəyin olmaması qadınlar üçün əmək inklüzivliyində son on ildir ki, uğursuzluğu təmsil etməkdədir. Xidmətlər və ticarət kimi digər sektorlardan fərqli olaraq, kənd təsərrüfatı sektorunda məşğulluq karantinlər və digər pandemiya tədbirlərindən daha az təsirlənib, lakin nəzərə alınmalıdır ki, sektorda qeyri-rəsmi iş, miqrant və mövsümi məşğulluq, xüsusən də yüksək səviyyədədir. BÖT-in 2021-ci il məlumatına görə, 2020-ci ildə aqrar sektorunda fəaliyyət göstərənlərin 86%-i qeyri-formal xarakter daşımaqdadır.

6.2. Pandemiya dövründə formalaşan vərdişlər: onların davamlılığı və qida sistemlərinə mümkün təsirləri

Qeyd oluna bilər ki, COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq üçün görülən tədbirlər qida qəbuluna nə, harada və nə qədər yeməklə bağlı dərin təsir göstərmişdir. Pandemiya gəlir effektləri (əvvəllər görüldüyü kimi, məşğulluğun azalması əmək haqqı fondunun azalması ilə əks olunub), əvəztmə effektləri (qida məhsullarının nisbi qiymətləri logistika problemlərini əks etdirmək üçün dəyişib və məhsullardakı dəyişikliklər) səbəbindən istehlakçı seçimlərində mühüm transformasiyalara səbəb olmuş və tələb, sağlam qidalanma qiymətləri qeyri-sağlam qidalanma qiymətlərindən daha çox yüksəlir) və istehlakçı seçimlərindəki dəyişikliklər bu müstəvidə qeyd oluna bilməkdədir.

Digər tərəfdən, Ümumdünya Ərzaq Proqramı (WFP) tərəfindən hazırlanmış və on ölkəs üçün mövcud olan ərzaq təhlükəsizliyi üzrə monitoring sistemi göstərir ki, 2020-ci ilin dekabr ayının sonunda qeyri-kafi qida qəbulu bu ölkələrin əhalisinin 16%-nə təsir etmişdir. Pandemiya kontekstində bu ölkələrin ərzaq bazarlarına çıxışın qarşısındakı əsas maneə pul çatışmazlığı, ardınca isə səyahət məhdudiyyətləri və bazarlara fiziki məsafə qoyulması olmuşdur. Bundan əlavə, pandemiyanın məhdudiyyətlərinə cavab olaraq, ev təsərrüfatlarının təxminən 40%-i qida istehlakında pəhrizin daha ucuz qidalara dəyişdirilməsi, porsiya ölçüsünün məhdudlaşdırılması, yeməklərin sayının azaldılması, qida borcunun alınması və ya böyüklərin məhdudlaşdırılması kimi böhran strategiyalarını həyata keçirmişlər və yetkinlik yaşına çatmayanların xeyrinə qida istehlakı mexanizmi də bu proqrama daxil edilmişdir.

Bundan əlavə, bir çox ölkələr artıq bir neçə ildir ki, qidalanmanın (məsələn, arıqlama, boy artımı və mikronutrient çatışmazlıqları) artıq çəki, piylənmə və pəhrizlə əlaqəli qeyri-yoluxucu xəstəliklərlə birgə mövcud olduğu ikiqat qida çatışmazlığı yükü ilə mübarizə aparmaqdadırlar. Xüsusilə dünyanın bəzi ölkələrində üstünlük təşkil edən bu struktur amillərin məcmusu, Karib hövzəsi ölkələri nümunəsində olduğu kimi, ərzaq idxalından çox asılıdır və sağlam qidaya çıxışın pisləşməsi, istər ərzaq məhdudiyyətləri, istər gəlirin azalması, istərsə də bu səbəbdən əsasən təchizat zəncirlərinin və ictimai proqramların kəsilməsinə (məsələn, məktəb qida proqramları) qısa müddətdən kənara çıxan regional pəhrizlərə və əhalinin sağlamlığına ciddi təsir göstərməyə davam etməkdədir.

Həmçinin, pandemiya zamanı irəliyə doğru sıçrayan və gələcəkdə də təsirini davam etdirəcək başqa bir tendensiya rəqəmsallaşmadır. Mobillik məlumatları karantinlər səbəbindən dünyanın fiziki cəhətdən iflic vəziyyətə gəldiyini, lakin virtual olaraq çox aktiv olduğunu göstərməkdədir. Eyni zamanda, pandemiya onlayn

mövcud məhsulların çeşidini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Nümunə olaraq qeyd oluna bilər ki, 2020-ci ilin iyul ayında dünya ticarət tədarükünün 55%-i 2019-cu ilin dekabrında mövcud olan 35%-ə qarşı onlayn platformada olmuşdur. Bu transformativ proses özlüyündə pandemik dinamikaların hansı miqyasda olduğunu bir nümunəsidir. Mütəxəssislərə əsasən bu dəyişikliklər çox güman ki, qalıcı xarakterli olacaqdır. McKinsey-ə görə, sorduda iştirak edən şirkətlərin 53%-i onlayn mal və xidmətlərə artan tələbatın daimi olacağına inanırdılar.

Bütövlükdə, ərzaq alışları bu tendensiyalardan qorunaqlı formada deyildi. Həm istehlakçılarla qarşılıqlı əlaqə, həm də son satış nöqtəsi dəyişdiyindən, COVID-19 pandemiyası səbəbindən hərəkətlərin azalması qida sistemləri üçün problem olmuşdur. Bu çərçivədə üç tendensiya üstünlük təşkil etmişdir: 1) istehlakçılar fiziki alışlara daha az vaxt sərf edirlər; 2) bəzi son satış məntəqələri bağlanıb (ən azı müvəqqəti); və 3) nəticə onlayn satışların və evə çatdırılmaların artması şəkilində özünü göstərmişdir. Bununla belə, qida sistemləri “vacib” olaraq müəyyən edilmişdir ki, supermarketlərdə sərf olunan vaxtın azalması digər kateqoriyalara nisbətən daha azdır. Eyni zamanda, 2020-ci ildə qlobal və regional internet saytlarının trafiki və onlayn alış-veriş və çatdırılma proqramlarından istifadə 157% artışı göstərmişdir. Bu tendensiya klassik formadan elektron tətbiqə keçiş mərhələsini ən dinamik şəkildə həyata keçməsinə təmin etmişdir.

Əsasən, aqrar-ərzaq tədarük zəncirlərində və ərzaq istehlakında rəqəmsallaşma prosesləri homojen deyil, əksinə, zəncirdəki iştirakçılar arasında gəlir, təhsil səviyyəsi və rəqəmsal infrastruktura çıxış baxımından bərabərsizliyi təkrarlayan bir prosesdir. Rəqəmsal texnologiyaların yaratdığı dəyəri uyğunlaşdırmaq üçün əlaqə kifayət qədər olmasa da, zəruri şərtidir. ECLAC-ın məlumatına görə, 2019-cu ildə region sakinlərinin 66,7%-nin internetə çıxışı olmuşdur. Həmçinin, internetə çıxışı olmayan yerdə qalan üçüncü hissədə ev təsərrüfatlarının yarısı (təxminən 23 milyon) gəlir böl-

güsündə ən aşağı iki kvintilin bir hissəsini təşkil etməkdədir.

Bəzi hallarda, daha çox rəqəmsal istehsal və istehlaka doğru tendensiya aqro-ərzaq sistemlərində və istehlak vərdişlərində intensiv davamlılığa və məlumatlılığa keçidi asanlaşdırmaqdadır. Westbrook və Angusun fikrincə, istehlakçılar şirkətlərdən cəmiyyətin sağlamlığını və maraqlarını qorumaqla daha çox maraqlanmalarını tələb edəcəklər, hətta gözlənilən mənfəətlərindən də yuxarı miqdarda olacaq formada. Həmçinin, pandemiya və onun mümkün zoonotik mənşəyi ekoloji təhdidlərin, plastikdən istifadə və ya iqlim dəyişikliyi kimi pandemiyadan əvvəl daha vacib hesab edilən məsələləri qabaqlayaraq istehlakçıların prioritetləri arasında birinci yerə çıxmasına səbəb olmuşdur. Nəşrdə aparılan sorğu göstərir ki, burada iştirak edən mütəxəssislərin 69%-i istehlakçıların COVID-19 pandemiyasından əvvəlkindən daha çox dayanıqlılığa əhəmiyyət verəcəyini gözləyirlərmiş. Rəqəmsallaşma, izləmə və blokçeyn kimi texnologiyalar vasitəsilə istehlakçılara şirkətlərin mənşəyindən son məhsula qədər təcrübələrini izləməyə imkan verir ki, bu da nəticədə onlara daha məlumatlı satınalma qərarı verməyə kömək etməkdədir.

Digər tərəfdən, COVID-19 səbəb olan SARS-CoV-2-nin ehtimal olunan zoonotik mənşəyi, artan ekoloji həssaslığın qlobal sistem risklərini necə artırma biləcəyinə bir nümunədir. Bununla yanaşı, 2020-ci ildə dünya iqtisadi fəallığının azalması və bununla əlaqədar olaraq qidalanma, yoxsulluq və işsizliyin artması ekoloji həssaslığın artması ilə bağlı xərclərin yalnız təxmini göstəricisidir. Əsasən, COVID-19 pandemiyası həm də ekoloji həssaslığın fərdi vərdişlərə, eləcə də iqtisadi və sosial həyata təsir edərək insan cəmiyyətlərinin fəaliyyətində qəfil fasilələrə səbəb ola biləcəyini göstərməkdədir.

Bütövlükdə isə qeyd olunan tədqiqatlara əsasən, 2003-cü ildə ilk SARS-CoV pandemiyasının qiymətləndirilməsində ekoloji həssaslığın pandemiya (COVID-19 kimi) səbəb ola biləcəyinə dair xəbərdarlıqlar əvvəlki onilliyin ortalarından bəri mövcud ol-

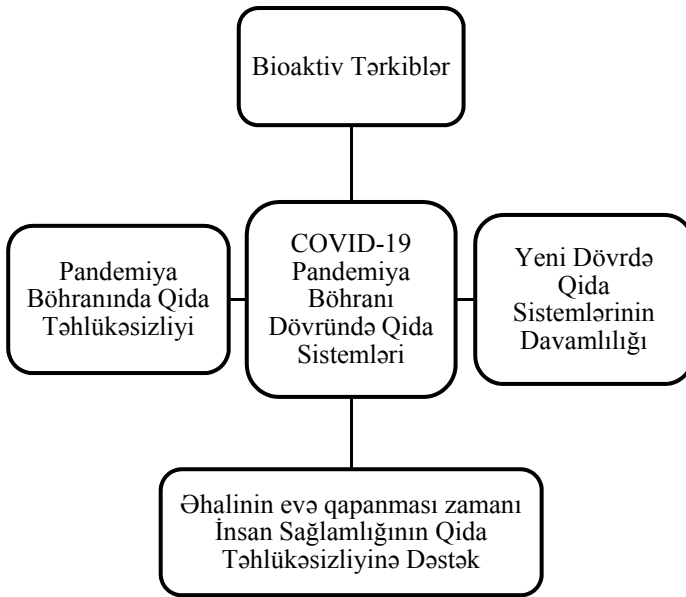
muşdur. Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı faktorlar arasında əlaqə (məsələn, kənd təsərrüfatı sərhədlərinin genişlənməsi, meşələrin qırılması, qida istehsal zəncirlərinin qloballaşması və heyvanların ticarəti və digərləri kimi), ekoloji həssaslığın artması və zoonoz xəstəliklər riski qida sistemlərinin transformasiyası ehtiyacı barədə məlumatlılığı artırmışdır. Nəticə olaraq, qeyd olunan bu qabaqcıl və innovativ təhlillər sosio-iqtisadi və aqrar sahə üzrə müasir yanaşmalar çərçivəsində tətbiqlərin hazırlanıb istifadəyə verilməsində aparıcı prosesin fundamental yanaşması olaraq qeyd olunmaqdadır.

6.3. Pandemiya əvvəl sahəyə təsir edən trendlər və neqativ faktorlar

Dərs vəsaiti işinin bu hissəsində qeyd oluna bilər ki, qlobal və regional miqyasda kənd yerləri, kənd təsərrüfatı və qida sistemləri koronavirus xəstəliyinin (COVID-19) pandemiyasından əvvəl bir neçə tendensiyanın yaxınlaşması səbəbindən dəyişikliklərlə üzləşmişdilər. Pandemiya əsasən planetə və yaşayış vasitələrinə təsir edərək, texnoloji dəyişiklik, iqlim dəyişikliyi və qida və pəhrizlərə təsir edən yeni tendensiyalardan ibarətdir. Bu qeyd olunan vasitələr hər şeyi (əlaqələr, məhsuldar sistemlər, iqtisadiyyat, cəmiyyət, mədəniyyət və s.) dəyişdirməyə və insanları Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDG) və daha firavan, əhatəli və dayanıqlı kənd təsərrüfatı və qida sistemləri üzrə mərhələyə daşımaqdadır.

Sxem 11-də qlobal qida sistemlərinin COVID-19 pandemiyası ərzində təhlil istiqamətləri qeyd olunmaqdadır. Həmçinin, daha məhsuldar, dayanıqlı və inklüziv kənd təsərrüfatı üçün rəqəmsallaşmada irəliləyişlərdən necə yararlanmağı müzakirə edilməyə, lakin rəqəmsallaşmanı da əhatə edən texnoloji dəyişikliklər daha genişdir. Süni intellektin və böyük dataların istifadəsi, əşyaların internetindəki irəliləyişlər yeni rəqəmsal və informasiya-kom-

munikasiya texnologiyalarının genişləndirilməsi ilə asanlaşdırılan rəqəmsal innovasiyanı tamamlamaqda və texnoloji inkişafın istehsalın artırılması, marketinq kanallarının təkmilləşdirilməsi, xərclərin azaldılması və təminat üçün yeni imkanlar yaratmaqdadır. Həmçinin, daha çox və daha yaxşı məlumat və xidmətlər deməkdir, lakin eyni zamanda onlar yalnız istifadə etmək üçün daha yaxşı nisbi vəziyyətdə olanlar üçün əlçatan olmaq riski ilə üzləşməkdədirlər.



Sxem 11. COVID-19 pandemiyası böhranı ərzində ərzaq sistemlərinin prioritetləri

İqlim transformasiyası çərçivəsində qeyd oluna bilər ki, planetin temperaturunun artması və onun nəticələri, məsələn, məhsuldar şəraitin dəyişməsi, resursların (su, torpaq) əlçatanlığı və keyfiyyəti, təbii fəlakətlərin tezliyi və şiddəti və digərləri kənd təsərrüfatı istehsalına birbaşa təsir göstərir və bu vəziyyət, xüsusən də

regionumuzda iqlim dəyişikliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməkdədir. Bütövlükdə, COVID-19 pandemiyası, ağır Kəskin Tənəffüs Sindromu (SARS-CoV, 2002-ci ildən 2004-cü ilə qədər) və Yaxın Şərq Respirator Sindromu (MERS, 2012-ci ildən indiyədək) kimi son 20 ilin tanınmış epidemiyaları ilə oxşar xüsusiyyətlərə malikdir.) Bu iki epidemiyaya infeksiyanın ilkin mərhələlərində oxşar klinik təzahürə malik olan aşağı tənəffüs yollarının xəstəlikləri idi (məsələn, öskürək və qızdırma) həssas şəxslər arasında (məsələn, möhkəm immun sistemi olmayanlar və digərləri) arasında əhəmiyyətli ölüm hallarına gətirib çıxardı. siqaret çəkənlər) və yaşlı insanlar eyni zamanda. Vitaminlərlə zəngin qidaların və funksional qidaların istifadəsi viruslarla mübarizə aparmağa kömək etmək üçün immunitet sistemini gücləndirə bilməkdir. Məsələn, askorbin turşusunun (Vitamin C) qoruyucu rol oynadığı bilinir, çünki o, immunitet funksiyasını dəstəkləyir və bütün bədən toxumalarının inkişafı və təmiri üçün lazımdır. Həmçinin, müəyyən şərtlər altında, aşağı tənəffüs yollarının infeksiyaya həssaslığını məhdudlaşdırmaqdadır. Eyni zamanda, C vitamini ilə zəngin qidalara sitrus meyvələri, kivi və brokoli daxildir.

Həmçinin, yerkökü, ispanaq və şirin kartof kimi digər tərəvəzlər A vitamini ilə zəngindir. Bu vitamin immunitet funksiyasında mühüm rol oynayan yağda həll olunan birləşmələr qrupundan (retinol, retinoik turşu və β -karotin daxil olmaqla) ibarətdir və infeksiyalara qarşı həssaslığı azaltdığı bilinməkdir. Məsələn, izoretinoin (A vitamininin törəməsi) SARS-COV-2-nin bədənə daxil olması üçün lazım olan mühüm ev sahibi hüceyrə zülalı olan angiotensin-çevirici ferment 2-nin (ACE2) aşağı tənzimlənməsinə vasitəçilik etməkdədir. Bundan əlavə, D və E vitaminləri ilə əlavələr COVID-19-a qarşı müqavimətimizi artırmaqla, çünki malqaranın D və E vitaminlərinin səviyyəsinin azalması iribuynuzlu bir koronavirusun infeksiyasına səbəb ola bilməkdir. Sahə üzrə mütəxəssislərdən olan Das, bioaktiv lipidlərin (araxidon turşusu və digər doymamış yağ turşuları kimi) oral və ya venadaxili tət-

biqinin SARS-CoV-2, SARS və MERS infeksiyalarına qarşı müqaviməti və sağalmanı gücləndirməyə kömək edə biləcəyini təklif etmişdir. Digər tərəfdən, hesperidin və rutin kimi təbii polifenolların potensial terapevtik dərman hədəfi hesab edilən COVID-19 əsas proteazının (Mpro) effektiv inhibitorları olduğu göstərilmişdir.

6.4. Post-pandemik bərpa prosesində aqrar və qida sistemləri üzrə struktur boşluqlar və çətinliklər

Bu hissədə qeyd oluna bilər ki, kənd təsərrüfatı və aqro-ərzaq sistemləri (AFS) qlobal iqtisadiyyatlarda əsas rol oynamaqdadır, çünki onlar region və dünya üçün mühüm gəlir, iş və ərzaq mənbəyidir. Bununla belə, pandemiyadan əvvəl, AFS-lərin DİM-lərə uyğunlaşdırılmalı olan transformasiya tələb etdiyi geniş şəkildə qəbul edilmişdir. Səbəb odur ki, hələ pandemiya qədər kənd əhalisi nəsil-dən-nəslə təkrarlanan çoxsaylı sosial, iqtisadi və ərazi bərabərsizliklərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində öz inkişaf göstəricilərində xeyli geriləmə və boşluqlarla üzləşmişlərdir. İqtisadi şərait, struktur disbalansı (gəlir, aktivlər və resurslar) və sosial müdafiə siyasətinin olmaması regionda aclıq və qida çatışmazlığının əsas səbəbləridir ki, bu da bu neqativliklərdən xilas olmağı çətinləşdirən fəlakətlər və böhranlarla qarşılıqlı əlaqədədir.

Bu kontekstdə, COVID-19 cavab strategiyalarını indiyə qədər görülən iqtisadi bərpa planlarından fərqləndirmək heç vaxt bu qədər vacib olmamışdır. Bundan əlavə, davamlı və “iqlimi sübut edən” həllərin birləşdirilməsi cəmiyyətlərin dayanıqlığını artırmaq, eləcə də gələcəyə mümkün olan ən yaxşı hazırlığı təmin etmək üçün vacibdir. COVID-19 pandemiyasından sağalma bərabərsizlikləri azaltmaqla bərabər, eyni zamanda sağlamlıq, iqtisadi və iqlim böhranlarını həll etməsi hədəflənməkdədir. Bütövlükdə, AFS-lərin üzləşdiyi ilk problemlərdən biri aclığa və qida çatışmazlığının bütün formalarına son qoymaq, həmçinin qida ilə əla-

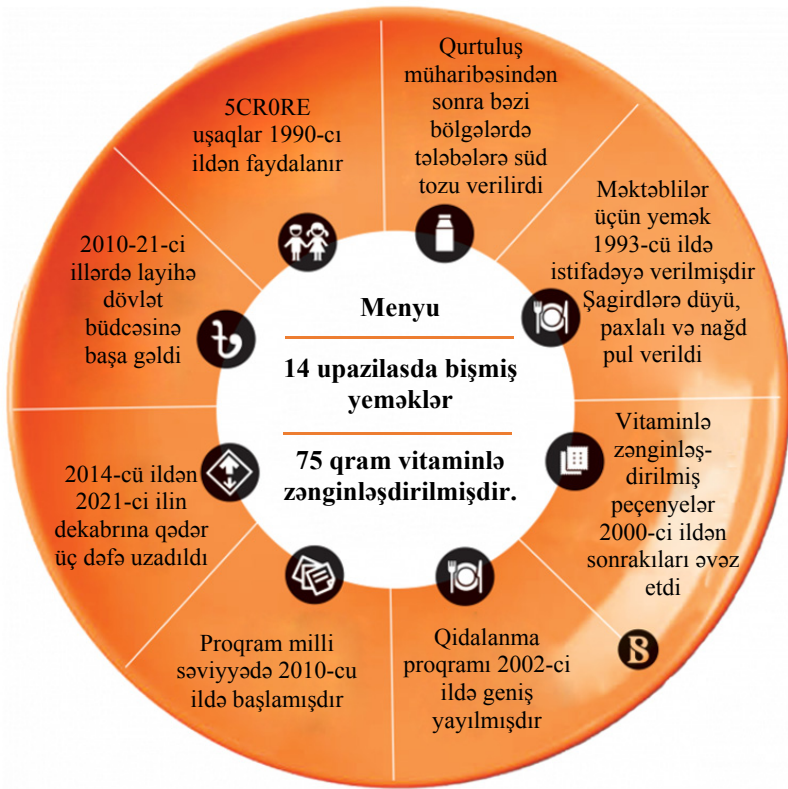
qəli qeyri-infeksion xəstəliklərin (QİX) hallarının azaldılmasıdır. Bu, təhlükəsiz və sağlam qidanın mövcudluğunun və əlçatanlığının artırılmasını tələb etməkdədir. Bu kontekstdə, Qida Sistemləri Sammiti (FSS) çərçivəsində hamının sağlam və etibarlı qidaya çıxışını təmin etmək üçün aşağıda qeyd olunan bəzi həllər müzakirə olunmaqdadır. Qeyd olunan qida çatışmamazlığını azaltmaq üçün mümkün həllər:

1. Sıfır aclıq fondu yaradılması;
2. Davamlı soyuq zənciri üzrə innovativ və müasir əsaslı infrastrukturunun və texnologiyasının genişləndirilməsi;
3. Ərzaq itkilərini və tullantılarını azaltmaq üçün kənd-ərzaq innovasiyalarını təşviq etmək;

4. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə çoxsahəli əməkdaşlıq metodları.

Eyni zamanda insanlar üçün sağlam qidanın əlçatan olması aspektindən mümkün həllər aşağıdakı şəkildə qeyd oluna bilər:

1. “Tək sağlamlıq” yanaşması;
2. Sosial müdafiə proqramlarının qidalanmaya daha həssaslaşdırılması;
3. Biogücləndirilmiş əkin sahələrinin genişləndirilməsi;
4. Sağlam qidaların dövlət satınalmaları üçün idarəetmənin təkmilləşdirilməsi;
5. Ticarəti asanlaşdıran bazar məlumatlarının birləşdirilməsi;
6. Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı ilə çoxsahəli əməkdaşlıq yolları;
7. Qida sistemindəki işçilərə çatmaq üçün İşçi Qüvvəsinin Qidalanma Alyansı yaradılması;
8. Kooperativizmi və assosiativizmi təşviq etmək, həmçinin qadınların qida sistemlərində iştirakını intensivləşdirmək;
9. Kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün etibarlı qida sahəsində virtual qlobal innovasiya mərkəzi yaradılması;
10. Uşaqların pəhrizlərini yaxşılaşdırmaq üçün qida siyasətlərinin uyğunluğu haqqında qlobal tədqiqatın təşviqi (hərtərəfli məktəb qidalanma proqramları da daxil olmaqla).



Şəkil 6. Gənc beyinləri qidalandırmaq vacibdir

6.5. Davamlı, ədalətli, təhlükəsiz və ekoloji təmiz aqro-qida potensialı

COVID-19 pandemiyası, şübhəsiz ki, bəşəriyyətin müasir dövrdə yaşadığı ən böyük böhranlardan biri olmuşdur və bütün krizislərdə olduğu kimi, elm yolu ilə insanların bundan xilas olması nəzərdə tutulmaqdadır. Ancaq tarixi proseslər deyir ki, bu vəziyyətin həlli yollarını tapmaqda bütün ölkələr eyni dərəcədə

uğurlu olmayacaqdır. Yəqin ki, ilk olaraq sağalmağı bacaranlar: 1) böhranda olduqlarını anlayanlar və sonra tənqidi baxış vasitəsilə bu böhrandan çıxmaq üçün nəyi dəyişməli olduqlarını müəyyən etmək cəsarətinə malik olanlar olacaq; 2) səmərəli cavab vermək üçün lazım olan insan və maliyyə resurslarına malik olmaq; və 3) daha çox təhlükəsizliyə və açıq iqtisadiyyata imkan verən peyvənd proseslərində sürətli irəliləyiş əldə etmək fundamental istiqamətlər olaraq qeyd oluna bilər.

Digər tərəfdən, yenidənqurma və ya bərpa tez-tez konseptuallaşdırılıb və layihələndirilib ki, ölkələr fəlakət və ya böhrandan əvvəl yaşadığı eyni inkişaf şərtlərinə qayıda bilsinlər. Bununla belə, bu, ölkələri əvvəlki şərtləri təkrarlamağa və buna görə də keçmişin eyni fəvqəladə hallarına və ya böhranlara qayıtma riskinə səbəb olmuşdur. Bununla belə, riskləri təhlil etməyin bu üsulu zamanla inkişaf etmişdir. Beləliklə, bir neçə il əvvəl müəyyən edilmişdir ki, yenidənqurma mərhələsi gələcək böhranları azaltmaq və ya qarşısını almaq üçün dayanıqlıq yaratmaqla yenidən qurmaq, yəni daha yaxşı qurmaq imkanı olmalıdır.

Həmçinin, pandemiyanın yaratdığı sağlamlıq, iqtisadi və sosial böhranın bu böyüklükdəki böhrandan çıxmaq üçün hansı reaksiyaların tələb olunduğunu düşünmək üçün bir fürsət olduğuna işarə edən səsələr getdikcə daha çox olmaqdadır. Aqro-ərzaq sisteminin transformasiyası məqsədlərinə nail olunmasına təsir göstərə biləcək xarici faktorların (imkanlar və təhdidlərin), habelə bu dəyişikliklərlə üzləşmək üçün ölkələrin daxili imkanlarının (güclü və zəif tərəflərinin) ciddi təhlilini tələb etməkdədir. Beləliklə, pandemiya ilə əlaqəli xarici elementlər transformasiya məqsədlərinə nail olmaq üçün bir fürsət rolunu oynamaqdadır. Bu baxımdan, cəmiyyətin sosial rifahının və iqtisadi inkişafının davam etdirilməsi üçün sağlam ətraf mühitin əhəmiyyəti haqqında daha çox məlumatlandırılması bir fürsət kimi müəyyən edilməkdədir. Pandemiya bir çox qərar qəbul edənləri yalnız iqtisadi dəyişənlərə yönəlmiş böyümə modelinin vətəndaşların rifahını artırmaq və

saxlamaq üçün kifayət edib-etmədiyini yenidən düşünməyə vadar etmişdir. Cavab yox kimi görünür, çünki mənfi sosial və ekoloji xarici təsirlərin daxililəşdirilməsinə deyil, iqtisadi məqsədlərə əsaslanan artım planeti bugünkü vəziyyətə gətirmişdir.

COVID-19 pandemiyası, şübhəsiz ki, bəşəriyyətin müasir dövrdə yaşadığı ən böyük böhranlardan biri olmuşdur və bütün krizislərdə olduğu kimi, elm yolu ilə insanların bundan xilas olması nəzərdə tutulmaqdadır. Ancaq tarixi proseslər deyir ki, bu vəziyyətin həlli yollarını tapmaqda bütün ölkələr eyni dərəcədə uğurlu olmayacaqdır. Yəqin ki, ilk olaraq sağalmağı bacaranlar:

1) böhranda olduqlarını anlayanlar və sonra tənqidi baxış vasitəsilə bu böhrandan çıxmaq üçün nəyi dəyişməli olduqlarını müəyyən etmək cəsarətinə malik olanlar olacaq

2) səmərəli cavab vermək üçün lazım olan insan və maliyyə resurslarına malik olmaq

3) daha çox təhlükəsizliyə və açıq iqtisadiyyata imkan verən peyvənd proseslərində sürətli irəliləyiş əldə etmək fundamental istiqamətlər olaraq qeyd oluna bilər.

Şəkil 7. İctimai və siyasi kontekstdə pandemiyanın azaldılması çərçivəsi

Qeyd olunan 7-ci şəkilə əsasən, infeksiyaya yoluxmuş fərd cəmiyyətdə törədici infeksiya mənbəyi olaraq qaldığından, fərdi, ailə və icmanın təsirin azaldılmasına töhfələri səhiyyə sektorunun xüsusi xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün təməl rolunu oynamaqdadır. Kəskin şəkildə uyğunlaşdırılmış təsir azaltma strategiyaları, o cümlədən uyğunlaşdırılmış karantin, yalnız ictimai səhiyyə infrastrukturunun ev təsərrüfatları səviyyəsində dərin iştirakı ilə əldə edilə bilməkdədir. Bundan əlavə, milli və qlobal və fürsət xərcləri tam məlum olmasa da, fərdi, ailə və icma məsuliyyətlərinə uyğunluğun pandemiya dövründə mümkün qalması mütəxəssislər tərəfindən hədəflənməkdədir.

6.6. Post-pandemiya sonrası regional aqrar sahənin bərpası üçün institusionallıq və yeni siyasət gündəmi

Daha öncə qeyd edildiyi kimi, pandemiya əvvəl qlobal miqyasda kənd əhalisi öz inkişaf göstəricilərində xeyli geriləmə və boşluqlarla üzləşmişdir. 2017-ci ildə rayonlar üzrə hər 2 kənd sakinindən 1-i pul yoxsulluğu və hər 5 nəfərdən 1-i ifrat yoxsulluq vəziyyəti ilə üzləşmişdir. Bu nisbətlər şəhər yerlərində sırasıyla iki və üç qat eyni göstəricilərdir. Bu sosial fərqlər statik deyil, kənd yerlərində mövcud olan çoxsaylı sosial, iqtisadi və ərazi bərabərsizliklərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində çoxalmağa və bir nəsilə digərinə ötürülməyə meyllidir. Bu, yoxsulluğun, bərabərsizliyin və aşağı sosial hərəkətiliyin ərazi tələlərinin təzahürüdür. Kənd yerlərində yoxsulluq təkcə iqtisadi artımın aşağı səviyyəsinin nəticəsi deyil, həm də çoxölçülü bərabərsizliyin yüksək səviyyədə yayılmasının nəticəsidir. Başqa sözlə, yoxsulluq qidalanma kimi digər ölçülərlə yanaşı təhlil edilməlidir. Son beş ildə regional bazada qeyri-kafi qidalanmanın yayılması, ehtimal ki, durğun iqtisadi artımla əlaqədar olaraq artmışdır.

Bütövlükdə, unutmaz ki, pis qidalanma piylənmə və artıq çəki, çevrə region əhalisinin demək olar ki, yarısını əhatə edən xəstəliklərlə bağlıdır. İqtisadi şərait, struktur disbalansı (gəlir, aktivlər və resurslar) və sosial müdafiə siyasətinin olmaması periferik regionlarda aclıq və qida çatışmazlığının əsas səbəbləridir ki, bu da fəlakətlər və böhranlarla qarşılıqlı əlaqədə olur və bu pis dairədən çıxmağı çətinləşdirir. Bu vəziyyəti dünyanın müxtəlif bölgələrində aydın ərazi bərabərsizliyi ilə qeyd etmək mümkündür. Çox geridə qalmış ərazilərdə uşaqların kilolu olması 13,1 faiz olduğu halda, geridə qalmayan ərazilərdə bu göstərici yarıya və ya 6,6 faizə bərabərdir.

Digər tərəfdən, sağlamlıq böhranından əvvəl AFS-lər artıq sürətlənmiş transformasiya ilə üzləşmişdilər. COVID-19 pandemiyasından əvvəl qida transformasiyasının sürücüləri (iqlim dəyi-

şikliyi və texnoloji dəyişikliklər, həmçinin artan qida tələbi və dəyişən pəhrizlər) vacib olaraq qalmaqdadırlar. Bununla belə, pandemiya ölkələri dayanıqlığı və sosial inklüzivliyi gücləndirməyi düşünməyə məcbur etmişdir. Həmçinin, COVID-19 açıq şəkildə göstərdi ki, daha güclü dövlətlər, ictimai kənd təsərrüfatı və daha böyük və daha yaxşı imkanlara malik kənd institutları tələb olunmaqdadır. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, cari kursun dəyişdirilməsi lazımdır, çünki 1980-ci illərdə hazırlanmış strateji, siyasi və institusional struktur köhnəlmişdir və onu dəyişməz qoymaq, növbəti böhranları eyni zəifliklərlə həll etməkdir. Bu böhran ölkələrimizdə iqtisadi və fiskal aspektlərdən tutmuş təbii ehtiyatlardan asılılığa qədər bir çox zəiflikləri, potensialın və dayanıqlılığın təkmilləşdirilməsi ehtiyacını üzə çıxarmışdır. Buna görə də qeyd olundu ki, daha yaxşı bərpa etmək üçün regional və qlobal inkişaf modelini transformasiya etmək lazımdır. Transformasiya gələcək risklərə qarşı dayanıqlığı gücləndirmək üçün AFS-lərdə lazım olan düzəlişlərə aiddir.

Eyni zamanda, iqlim və ekoloji böhran bütün insan fəaliyyətlərinə, lakin xüsusilə iqlim dəyişikliyinə çox həssas olan balıqçılıq və kənd təsərrüfatına təsir göstərməkdədir. Bu səbəbdən daha dayanıqlı və inklüziv AFS-lərə doğru irəliləmək məqsədinə nail olmağa imkan verən strategiyaların yaradılmasının zəruri olduğu təsdiq edilmişdir. Qlobal və regional inkişaf çiçəklənən və əhatəli kənd ərazilərini tələb etməkdədir. Aqrar sahəyə münbit olan bölgələr əsas rol oynayır, çünki milyardlarla insan üçün ərzaq istehsal edir və dünya məhsullarını məhz münbit torpaqlarda becərilməkdədir. Bundan əlavə, qlobal biomüxtəlifliyin böyük bir hissəsi, şirin su və planetin təbii meşələri sağlam ekoloji bölgələrdə yerləşir. Həmçinin, regionun enerjisinin yarısı şəhərlərin asılı olduğu ekosistem xidmətlərini də təmin edən kənd ərazilərindən gəlməkdədir.

Eyni zamanda, özəl sektor, vətəndaş cəmiyyəti, elmi və akademik sektorlarla ittifaqları və birgə işi gücləndirmək və yeni ma-

liyyə mənbələrini inkişaf etdirmək lazımdır və bu çərçivədə parafiskal vergilər, ekoloji xidmətlərə görə ödəniş (PES), vergi endirimlər və ya pandemiyadan sonrakı dövrdə zəruri tədbirləri maliyyələşdirmək üçün kollektiv strategiyalarla yeni korporativ sosial məsuliyyət bu müstəvidə dəyərləndirilir. Bu yenilənmiş institusional çərçivə, yeni idarəetmə üsulunu təşviq edən alətlərlə, kənd təsərrüfatı torpaqlarından daha nizamlı və ekoloji cəhətdən təmiz istifadəyə imkan verən institusional tədbirlərin yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu baxımdan, torpaqdan istifadənin planlaşdırılması kənd təsərrüfatının və ekoloji davamlılığın ahəngdar birgə mövcudluğunu asanlaşdıran institusional çərçivənin inkişafı üçün vacibdir. Bu, kənd inkişafını başa düşmək və təşviq etmək üçün inteqrasiya olunmuş perspektiv vasitəsilə aqrar sferanın və kənd yerlərinin inkişafı üçün institusional çərçivənin yenilənməsinin təşviq edilməsinin vacibliyini vurğulanmaqdadır. Bu, hələ də gözlənilən pandemiyadan əvvəlki çağırışdır və bu istiqamətdə irəliləyişin yaxşı nümunəsi Azərbaycan dövlətinin təşviq etdiyi institusional transformasiyadır.

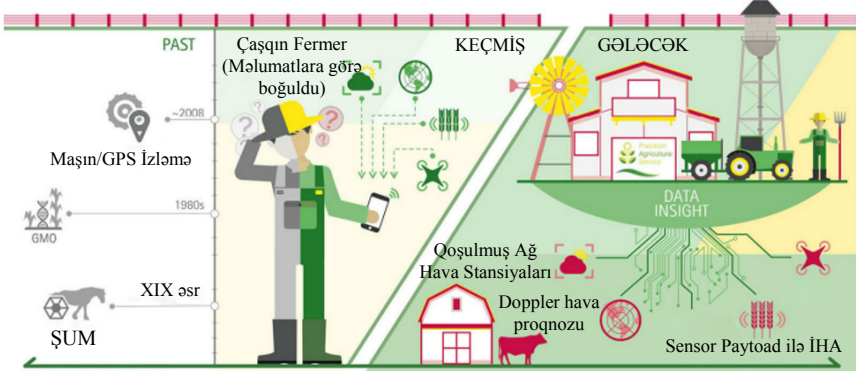
VII FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATININ RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI

7.1. Rəqəmsal aqrar sektor aqro-qıdanın transformasiyasının əsası olaraq: faydalar və risklər

Rəqəmsal texnologiyalar informasiya texnologiyaları (İT) əsaslı avadanlıq, alətlər və sistemlər massivi kimi müəyyən edilə bilməkdir. Onlar birlikdə sonsuz sayda mümkün həllər və üstünlüklər təklif edən çoxlu sayda cihaz və innovasiyaları (sensorlar, tətbiqlər və alqoritmlər, aktuatorlar, rabitə şəbəkələri və s.) əhatə edir. Rəqəmsal texnologiyaların üstünlüklərinə onların böyük həcmdə məlumatların səmərəli şəkildə yaradılmasına və emalına imkan verməsi, bununla da öyrənmə, qərar qəbul etmə və əməliyyat proseslərini gücləndirməsi daxildir. Bundan əlavə, bu tip sistemlər insanlar və cihazlar arasında əlaqəni maksimum dərəcədə artırır, ünsiyyəti və qarşılıqlı əlaqəni möhkəmləndirməkdir. Son onilliklərdə rəqəmsal texnologiyanın inkişafı hesablama imkanlarının, İT və elektron inkişafın eksponensial təkamülü səbəbindən sürətlə artmışdır. Nəticə etibarilə, kənd təsərrüfatı da daxil olmaqla, insan həyatının müxtəlif sahələrini dəyişdirən texnologiyaların mövcudluğu və onlara çıxış imkanları artmışdır.

Əsasən, rəqəmsal kənd təsərrüfatı (DA) rəqəmsal texnologiyaların əkinçilik proseslərinə və mərhələlərinə daxil edilməsi kimi başa düşülməkdir. Ağıllı əkinçilik və kənd təsərrüfatı 4.0 tez-tez rəqəmsal kənd təsərrüfatının sinonimləri kimi istifadə olunmaqdadır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) təsnifatına görə, kənd təsərrüfatı üçün mümkün tətbiqləri olan rəqəmsal texnologiyalara rəqəmsal platformalar, sensorlar, Əşyaların İnterneti (IoT), robotlar, dronlar, böyük verilənlər, bulud hesablamaları, süni intellekt və blokçeyn daxildir. Bu texnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatı istehsalı, transformasiyası, paylanması və marketinq proseslərinin monitorinqinə, təhlilinə, planlaşdırılmasına

na və ağıllı idarə edilməsinə imkan verən məlumatların (məlumatların toplanması və emalı əsasında) və göstəricilərin yaradılmasını nəzərdə tutmaqdadır. Aqrar sektor üçün rəqəmsal texnologiyaların mövcudluğu son illərdə kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşmasına təkan verərək əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

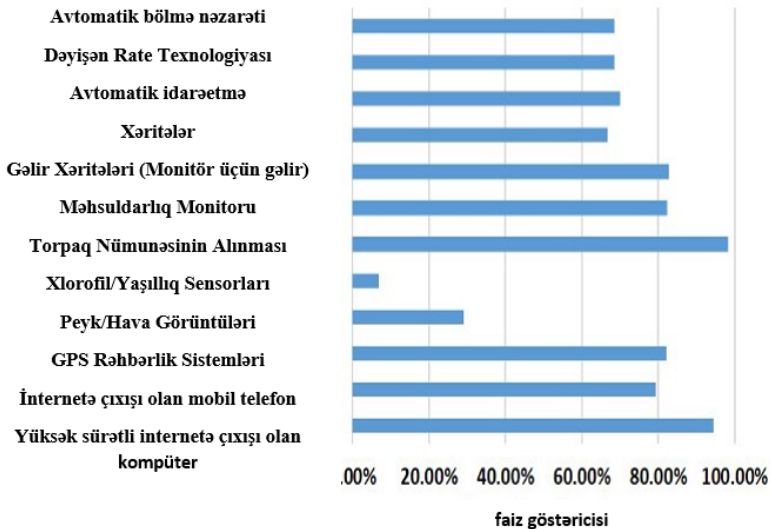


Şəkil 8. Rəqəmsal kənd təsərrüfatının təkamülü

Şəkil 8-ə əsasən, kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sürətlə artmaqdadır. Əslində, hər bir sənayedə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi intensiv forma almaqdadır. Bunun belə geniş yayılmış tendensiyanın səbəbi rəqəmsal texnologiyaların biznes və fərdlər üçün böyük dəyər gətirməsidir. Kənd təsərrüfatı sənayesində “dəqiq kənd təsərrüfatı” kateqoriyasına daxil olan bir çox rəqəmsal texnologiyalar mövcuddur. Dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyaları fermerlərin məhsullarını idarə etmə tərzini dəyişir və artan sürətlə mənimsənilməkdədir. Həmçinin, rəqəmsal texnologiyaların dəyər zəncirinə daxil edilməsi mütərəqqi dəyişikliklərə səbəb olmaqda və bu proses qida tədarükü zəncirini tamamilə dəyişdirmək potensialına sahibdir.

Digər tərəfdən, dəqiq kənd təsərrüfatı məhsul istehsalının idarə edilməsi və optimallaşdırılması üçün məlumatlara əsaslanan metodologiyadır. Son illərdə kənd təsərrüfatı istehsalçıları bir neçə səbəbə görə dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyalarını qəbul edirlər.

Məsələn, Nebraska-Lincoln Universitetində aparılan və dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyasının mənimsənilməsinə yönəlmiş son araşdırma bu tendensiyanın əksini tapmaqdadır. Bu araşdırmada 2015-ci il ərzində müxtəlif Nebraska Genişləndirilməsi tədbirlərində kənd təsərrüfatı istehsalçıları arasında sorğu keçirilmişdir. Buna görə də sorğu iştirakçılarının Nebraska ştatında yaşayan fermerlər olacağı ehtimal edilməkdədir. Təsərrüfatları 1,507 hektar ümumi orta əməliyyatdan orta hesabla 1,247 hektar cərgə bitkiləri olan fermerlərin cəmi 126 cavabı olmuşdur. Aşağıdakı rəqəm dəqiq əkinçilik texnologiyalarının müxtəlif növlərini və onların qəbul olunma sürətini göstərməkdədir.



Diaqram 4. Dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyasından istifadə rəqəmlərlə

Diaqram 4-ə əsasən, təsnifatlandırılır:

1. Ən yüksək qəbul torpaq nümunəsi (98%) və internetlə kompüter (94%) olmuşdur. Kənd təsərrüfatında ən son rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etmək üçün internetə malik kompüter lazımdır;

2. Məhsuldarlıq monitorları, xəritələr və GPS bələdçi sistemləri 80%-dən çox qəbul nisbətində sahibdir;

3. Dəyişən dərəcə texnologiyası da 68% qəbul nisbətində çox yayılmışdı;

4. Peyk və havadan çəkilmiş görüntülər fermerlər tərəfindən geniş şəkildə mənimsənilməkdədir.

Ümumiyyətlə, dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyasının qəbulu kifayət qədər yüksəkdir. İnternet və ya planşetlər kimi bu texnologiyalardan bəziləri mütləq dəqiq kənd təsərrüfatında istifadə olunmur, lakin onlar daha da tətbiq etməyə imkan verən təməl texnologiyalardır.

Digər tərəfdən, Goldman Sachs tərəfindən nəşr olunan başqa bir hesabatda dəqiq kənd təsərrüfatının tətbiq etdiyi texnoloji təkmilləşdirmələr əsasında gözlənilən məhsuldarlığın əhəmiyyətli dərəcədə artdığı vurğulanmaqdadır. Onların hesabatında bildirilir ki, bu yeni texnologiyalar mövcud kənd təsərrüfatı torpaqlarında 70% daha yüksək məhsul əldə etməyə imkan verir. Bu, 2050-ci ilə qədər 240 milyard ABŞ dolları dəyərində ümumi ünvanlı bazarı çevriləcəyi proqnozlaşdırılır. Qeyd olunan rəqəmlər ABŞ-da müxtəlif texnologiyaların qlobal məhsul dəyərində necə təsir edəcəyini göstərməkdədir.

Bu hesabatdan aydın olur ki, bu texnologiyalar kənd təsərrüfatı sənayesinə ciddi təsir göstərəcəkdir. Təklif olunan və gələcəkdə təklif olunacaq texnoloji həllər hər hektardan əhəmiyyətli dərəcədə daha çox məhsul istehsal etməyə imkan verməklə torpağın dəyərini artırmaqdadır.

Roland Berger hesabatından yuxarıda göstərilən rəqəm dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyaları üçün təxmin edilən bazarı əks etdirməkdədir. Buradan ABŞ və Avropa bazarlarının ən cəlbedici olduğu görülə bilməkdədir. Qiymətləndirmə bu bəyanatı dəstəkləsə də, dinamik olan dünya da hazırkı aşağı qiymətə görə dəqiq kənd təsərrüfatında bəzi böyük artımlar müşahidə olunacaqdır. Bu rəqəm, bu həllərin qəbulunun yalnız fermerlərə verdiyi dəyər

Farming Tech qlobal məhsul istehsalında 70% artım təmin etmək üçün əsasdır

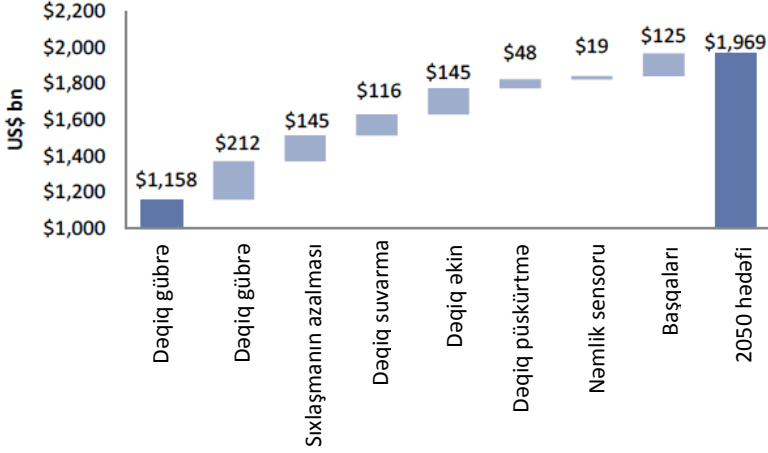


Diagram 5. Aqrar sənaye göstəriciləri rəqəmlərlə

Mənbə: Goldman Sachs Qlobal İnvestisiya Araşdırması, Şirkət Məlumatı.

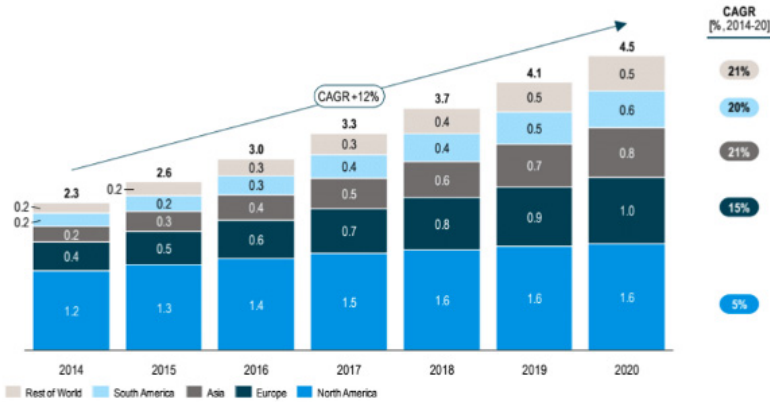


Diagram 6. Dəqiq əkinçiliyin bazar təxmini

hesabına artacağını göstərən digər əsas göstəricilərdəndir. İndi bu texnologiyanın yüksək səviyyədə mənimsənilməsi və fermerlər tərəfindən öyrənilməyə davam edəcəyini görə bildiyimiz üçün, biz dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyası ilə gələn bəzi üstünlükləri araşdırmağa bilərik. Dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyasının gətirdiyi əsas dəyərə aşağıdakılar daxildir:

1. Kimyəvi maddələr, gübrələr, su, yanacaq və s. kimi resurslardan istifadənin səmərəliliyi;
2. Məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması;
3. Ətraf mühitin izlərinin azaldılması;
4. Risklərin azaldılması.

7.2. Rəqəmsal aqrar sahənin təşviqi üçün tövsiyələr

Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşmasının ləng, parçalanmış irəliləməsi bütün əraziyə yayılmış müxtəlif aktorlara təsir edən dərin transformasiya proseslərinin ilkin mərhələləri üçün xarakterikdir. Bununla belə, əvvəlki bölmədə şərh edildiyi kimi, kənd təsərrüfatının (və digər sektorların) rəqəmsallaşdırılması prosesi qaçılmazdır və çox güman ki, diqqətəlayiq dinamizmlə sürətlənməyə başlayacaq. Bu kontekstdə prosesin dinamik, üzvi və əhatəli şəkildə (başqa sözlə, mümkün qədər çevik və hərtərəfli) baş verməsini təmin etmək üçün onu idarə etmək əvəzsiz və zəruridir. Bu, çox güman ki, kənd təsərrüfatının və AFS-lərin rəqəmsal transformasiyasını təşviq etməyə yönəlmiş strategiyaların hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün ən münasib zaman mərhələsidir.

Həmçinin, aqrar təsərrüfatın rəqəmsallaşdırılmasını sürətləndirmək və təşviq etmək, eyni zamanda prosesin parçalanmış və natamam olmasının qarşısını almaq üçün bu məqsədlə hərəkətləri istiqamətləndirmək və təklif etmək üçün çərçivə yaradan razılıqların və gündəmlərin (həmçinin müxtəlif aktorlar tərəfindən

artıq prosesdə olan çoxlu fəaliyyətlərin) yaradılması zəruridir. Bu gündəmlər regional miqyas nəzərə alınmadan, bütün müvafiq dövlət və özəl subyektlər arasında birgə iş və konsensus əsasında ölkə səviyyəsində tərtib edilməlidir. Layihənin əhatə dairəsi mövcud məkanlara və strukturlara əsaslanma bilər və ya rəqəmsal kənd təsərrüfatının təşviqi üçün komitələr və ya dəyirmi masalar kimi bu məqsəd üçün xüsusi məkan yarada bilməkdir. Rəqəmsallaşma üçün gündəmlərin yaradılması və effektiv səlahiyyətlərin müəyyən edilməsi, şübhəsiz ki, institusional strukturun yeniləşdirilməsində çətinliklərin bir hissəsi şəkildədir.

Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılmasını sürətləndirmək və təşviq etmək üçün gündəmlər prioritetlər (prioritet tədbirlər, zəncirlər və aktor seqmentləri) və konkret məqsədlər müəyyən etməlməkdir və aktorlar arasında mübadilə və birgə iş üçün (müəyyən edilmiş məqsədlərə əsasən) öhdəliklər yaratmaq və təmin etmək; layihə və investisiyaların təşviqi; həvəsləndirmə və kreditlərin həyata keçirilməsini təklif etmək (texnologiyaların inkişafı, əldə edilməsi və istifadəsi üçün); texniki dəstək mexanizmlərini və potensialın gücləndirilməsini əlaqələndirmək; və rəqəmsallaşma üçün lazım olan mal və xidmətlər üçün bazar rəqabəti yaratmaq üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Əsasən, rəqəmsal kənd təsərrüfatına təkan vermək üçün gündəmlərin hazırlanmasında iki əsas məqsədin nəzərə alınması tövsiyə olunmaqdadır: birincisi, xüsusi kontekst sektoruna, əraziyə və s. uyğunlaşdırılmış texnologiyaların inkişafını təşviq etmək və maraqlı tərəflər üçün müvafiq, faydalı həllərin artan təchizatını təmin etməkdən ibarətdir. Bu, təklif olunan həllərin genişləndirilməsinə töhfə verən, eyni zamanda yüksək miqyaslılıq potensialına malik, tez-tez yerli texnologiya şirkətlərinin inkişafına kömək edən texnoloji innovasiya ekosistemlərinin yaradılmasını və ya gücləndirilməsini tələb edir. İkincisi, mövcud texnologiyaların daxil edilməsi və istifadəsi üçün vasitələri və prosesləri maksimum dərəcədə asanlaşdırmaqdan ibarətdir.

Həmçinin, rəqəmsal kənd təsərrüfatının təşviqi texnologiyaların inkişafı və istifadəsi ilə əlaqəli bütün maraqlı tərəflərin iştirakını və koordinasiyasını tələb etməkdədir. Kernecker və digərləri əməkdaşlığın rəqəmsallaşma üçün xüsusilə vacib olduğunu vurğulayır və üç mühüm rola diqqət çəkirlər: tərtibatçılar, dəstəkçilər və istifadəçilər. Öz növbəsində, yeni texnologiyaların inkişafı və korporasiya modellərini quran rəqəmsallaşma prosesinin təbiəti ictimai R+D institutları və kənd genişləndirmə xidmətləri kimi müxtəlif aktorlar tərəfindən ənənəvi olaraq tutulan rolların təkamülünə ehtiyac yaratmaqdadır.

Həmçinin, rəqəmsal aqrar sahənin fundamental tətbiqi istiqamətlərini aşağıdakı formada qeyd etmək mümkündür:

1. Təsərrüfat robotları - Robotlar müxtəlif vəzifələri avtomatlaşdırmaq üçün bir çox sənayedə istifadə olunurlar. Əkinçilikdə robotlar bir neçə səbəbə görə istifadə olunur, lakin bir böyük istifadə əlaq otlarının idarə olunmasının avtomatlaşdırılmasıdır. Blue River Technology və Ecorobotix, real vaxt rejimində əlaq otlarını müəyyən etmək üçün kameralardan istifadə edən robotlar hazırlayan və onlarla necə davranacaqlarına dair qərarlar verən iki şirkətdir.

2. GPS-ə əsaslanan Rəhbərlik Sistemləri - Göründüyü kimi, GPS texnologiyası avtomatik idarəetmə, yüksək naviqasiya və yerləşdirmə və s. kimi işlərdə avtomatlaşdırılmış maşın və nəqliyyat vasitələrinə rəhbərlik etmək üçün istifadə olunmaqdadır.

3. Telematika - Bu, avtomatlaşdırmada iştirak edən aparat və sensorlar arasında maşından maşına əlaqəni əhatə edir. Məsələn, kamera əlaq otu müəyyən etdikdə, bu məlumatı əlaq otunu yerdən qopara və ya herbisidlə səpə bilən başqa bir mexanizmə çatdırmaqlıdır. Həmçinin avtomatlaşdırmada telematika çox əhəmiyyət daşıyır.

4. Dəqiq əkin - Dəqiq əkin toxumlarının əkilməsini optimallaşdırmaq üçün avtomatlaşdırılmış bir yanaşmadır. Bu, daha yaxşı toxum aralığına, daha yaxşı dərinliyə nəzarət etməyə və daha

yaxşı kök sisteminə imkan verir. Əkin üçün optimal şəraitin müəyyən edilməsində düzgün təhlil aparmaq üçün istifadə olunan bir çox məlumat var və bunların hamısını bazarda müxtəlif dəqiq aqrar texnologiya formaları ilə asanlıqla toplamaq mümkün olmaqdadır.

Bütövlükdə, kənd təsərrüfatının gələcəyi çox parlaqdır. Hər ay daha çox dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyaları ortaya çıxmaqdadır. Bütün bu həllər fermerlərə istehsalı optimallaşdırmaq, əməliyyatlarını daha yaxşı idarə etmək və həm pula qənaət etmək, həm də daha böyük məhsuldarlıqdan pul qazanmaq söylərində əhəmiyyətli dəyər təklif etməkdədir. Bu texnologiyalar fermerlər tərəfindən sürətlə mənimsənilir. Roland Berger və Goldman Sachs hesabatları həm bazar ölçüsünün, həm də qavramanın hər zaman ən yüksək olduğunu göstərir və heç bir yavaşlama əlaməti göstərmir. Sahə monitorinqi texnologiyalarından dəyişən dərəcələrin tətbiqinə qədər mövcud dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyaları bugünkü fermerlər üçün sona çatan bir həll təklif etməkdədir.

VIII FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ İQLİM TRANSFORMASIYASI

8.1. Kənd təsərrüfatı emissiyalarının bölünməsi: bu gün və gələcəkdə

Aqrar sektorunun istixana qazları (İQ) emissiyalarında rolu həmişə məlumdur, lakin yaxşı qavranılmamışdır. Əslində, dünya üzrə İXQ emissiyalarının dördü birindən çoxu kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və torpaqdan istifadənin dəyişməsindən qaynaqlanmaqda və fəal şəkildə həll edilmədikcə, yer kürəsində daha çox insan məskunlaşdıqca və qidaya ehtiyac artdıqca, bu emissiyalar artmaqda davam edəcəkdir. İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panelin (IPCC) 2018-ci il hesabatında 1,5°C-lik Qlobal İstiləşmə, iqlim dəyişikliyinə təsirini 1,5 dərəcə selsi ilə məhdudlaşdırmaq üçün “sürətli və genişmiqyaslı” keçid tələb olunduğunu açıqlamaqdadır. Bunu etmək, 570 gigaton karbon qazının məcmu karbon büdcəsində qalmaq, 2050-ci ilə qədər qlobal miqyasda xalis sıfır karbon dioksid emissiyasına çatmaq və metan və azot oksidi də daxil olmaqla, digər qazların emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağı tələb etməkdədir. İqlim dəyişikliyinə təsirini 1,5 dərəcə selsi ilə məhdudlaşdırmaq kənd təsərrüfatı üçün böyük dəyişikliklər demək olardı - əkinçiliklə məşğul olduğunuzdan, qidaları necə yeyib israf etdiyinizə, meşələri və təbii karbon tullantılarının necə idarə edilməsinə qədər.

Həmçinin, beynəlxalq insan hüquqları cəhətindən dünyada insanların həyatlarını davam etdirmək üçün kifayət qədər və sağlam qidaya çıxış əldə etmələri ən fundamental hüquqdur. Akademik və həmçinin populyar çevrədə qidalanma və təhlükəsiz ərzaq təminatı insan sağlamlığı baxımından prioritet məsələlərdən birisini təşkil etməkdədir. Bu mənada 2001-ci ildən etibarən ilk on illik müddətdə 2011-2012-ci illərə qədər ərzaq sağlamlığı və qida təminatı məsələləri əsasən akademik mühitdə daha intensiv olaraq

təhlil olunmağa başlanmışdır. Xüsusilə son on illik periodda 2012-ci ilin sonlarından günümüzə qədər və əsasəndə COVID-19 pandemiyasının intensiv xarakter qazandığı 2020-ci ildən etibarən bütövlükdə qida ilə əlaqəli tədqiqlər sadəcə akademik yox həmçinin populyar çevrə tərəfindən də əsas gündəm maddələrindən birini təşkil etmişdir. Bu çərçivədə mövzu ən önəmli iqtisadiyyat və aqrar sahə üzrə mütəxəssislərin analitik tədqiqatları ilə yanaşı populyar incəsənətin istiqamətlərindən olan film, müxtəlif televiziya proqramları və s. kimi verilişlərin də əsas mövzusunə çevrilmişdir.

Bütövlükdə yuxarıda qeyd olunan mövzu ilə əlaqəli təhlillərdə əsas istiqamətlərdən birisi də məhz iqlim transformasiyası prosesləri və bunun qarşılıqlı olaraq cəmiyyətə və təbiətə mümkün təsirlərinin tədqiq olunub qabaqcadan zəruri aqrar-iqtisadi ehtiyatların alınmasından ibarətdir. Bu mənada dərs vəsaiti işinin bu hissəsində müxtəlif iqlim dəyişmələri proseslərinin planetə və ictimaiyyətə təsirləri, ərzaq və qida təhlükəsizliyi məsələləri və iqlim kataklizmalarının birbaşa ərzaq təminatına effektlərinin araşdırılması ciddi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Tədqiqatın bu fəslində qeyd olunan alt başlıqlar əhatəli və analitik olaraq öyrəniləcəkdir.

Digər tərəfdən, qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi terminləri elmi və kütləvi ədəbiyyatda eyni konsepsiyalar olaraq istifadə olunmaqla yanaşı, bu iki anlayış arasında fərqlər mövcuddur. İqlim dəyişikliyi prosesinə temperatur, yağıntı, rütubət, dəniz səviyyəsi, buzun miqdarı və s. meyarlara aid dəyişikliklər və bu transformasiyaların planetə necə təsir etdiyi daxildir. Bu cəhətdən qlobal istiləşmə iqlim dəyişikliyinə bir hissəsi olaraq qeyd olunmaqdadır. Qlobal istiləşmə son vaxtlarda yer səthinə yaxın artan və yüksəlməyə davam edən qlobal orta temperaturlarla əlaqəlidir. Müasir elmi tədqiqatlara görə günümüzə qlobal orta temperaturun yüksəlməsi son 11 000 ilin istənilən mərhələsindən daha sürətli baş verməkdədir. Bu vəziyyət müxtəlif iqlim modellərində dəyişikliklərə səbəb olmaqdadır. Ümumiyyətlə, qlobal istiləşmə

elm insanları tərəfindən qeyd olunduqda, bu, insanların yaratdığı istiləşmə kimi başa düşülməkdədir.

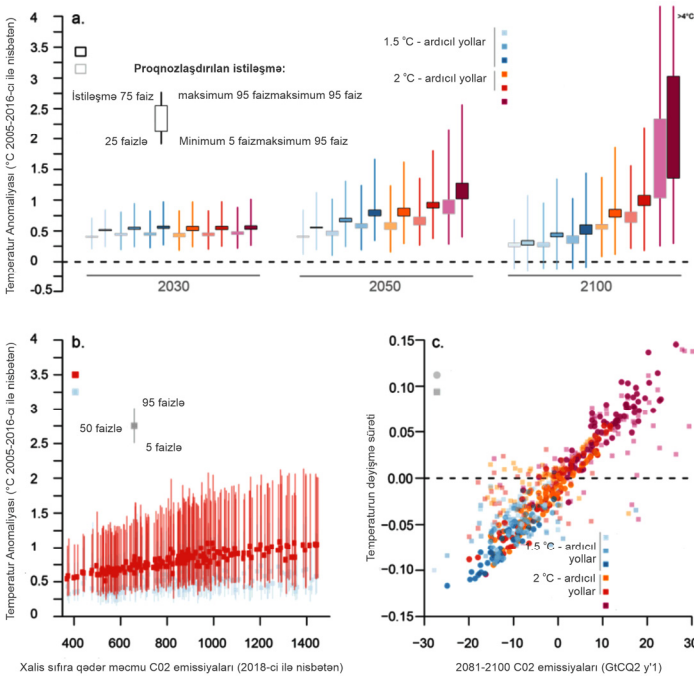
Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, qlobal istiləşmənin ən görülən təsirləri əsasən qütblərdə müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, son otuz illik periodik təhlillərə əsasən 1992-2022-ci illər arasında Qrenlandiya adasında buzlaqların kiçilməsi bu vəziyyəti açıq şəkildə nümayiş etdirməkdədir. Bununla yanaşı insan fəaliyyəti nəticəsində formalaşan iqlim dəyişikliyi proseslərinin, ekosistemlər və canlı təbiət üzərində mövcud təzyiqi daha da gücləndirdiyi görülməkdədir. Konkretləşdirərək qeyd oluna bilər ki, iqlim dəyişikliyinə sürətlənməsi bir çox bitki və heyvanların uyğunlaşma qabiliyyətinin mütəmadi olaraq azalmasına səbəb olmaqdadır. Nəslə kəsilməkdə olan növlərin bir çoxu qeyri-sabit iqlim şəraitindən ciddi şəkildə təsirlənirlər.

Digər ifadə ilə, bioloji, davranış, psixoloji və genetik xüsusiyyətləri cəhətindən ekoloji təsirlərə daha həssas olan bölgələrdə yaşamaq vəziyyəti daha da pisləşdirməkdədir. Eyni zamanda iqlim şəraitinin transformasiyası nəticəsində dünyada bioloji növlər də yerlərini mütəmadi olaraq dəyişirlər. Bununla yanaşı bu növlərin bəziləri getdikləri yerlərə yaxşı uyğunlaşa bilib və sürətlə çoxalsalar da, orada yaşayan yerli növlər köç prosesi nəticəsində yox olmaq təhlükəsinə məruz qalırlar.

Müasir dövrdə fundamental yaşayış resursları olan təmiz hava, təmiz içməli su, yetərli miqdarda qida və məskunlaşma təhlükəsizliyi kimi ətraf mühit şəraiti ilə əlaqəli faktorlarda önəmli dəyişikliklər baş verməkdədir. Digər tərəfdən iqlim dəyişikliyi həm də bütün dünyada münafişələrin və gərginliyin kökündə duran məcburi miqrasiya proseslərinin də əsas səbəbinə çevrilmişdir. Hal-hazırda məsələn, Vanuatu adaları və Papua Yeni Qvineyadakı bəzi icmalar bölgədə ki, mövcud su səviyyəsinin yüksəlməsi səbəbiylə köç etməyə başlayıblar. İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panel - Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) özünün '1.5°C Qlobal İstiləşmə Xüsusi Hesabatı'nda

2050-ci ilə qədər dünyada ümumilikdə 250 milyon iqlim miqran-tının olacağını proqnozlaşdırmaqdadır.

Aşağıdakı 'a' ilə işarətlənən cədvəldə qeyd olunan FAIR və MAGICC tərəfindən 2030, 2050 və 2100-cü illərdə proqnozlaşdırıldığı kimi 2010-cu ilə nisbətən qlobal orta temperatur artımı ətraflı şəkildə göstərilmişdir. Eyni cədvəldə 'b' ilə qeyd olunan hissədə isə, MAGICC (qırmızı) və FAIR (mavi) tərəfindən xalis sıfıra qədər məcmu CO2 emissiyalarına pik istiləşmənin cavabı izah olunmuşdur. Həmçinin 'c' ilə işarətlənən cədvəldə isə, FAIR (şəffaf kvadratlar) və MAGICC (doldurulmuş dairələr) tərəfindən verilən eyni dövr ərzində orta hesablanmış illik CO2 emissiyalarının funksiyası olaraq 2081-ci ildən 2100-cü ilədək qlobal orta temperatur dəyişməsinin on illik dərəcəsi üzrə data məlumatları verilmişdir.



Qrafik 3. Müxtəlif perimetrlər üzrə təsnifatlandırmaya baxış

Bütün yuxarıda qeyd olunan analitik datalara əsaslanaraq IPCC, XX əsrdə bəşəriyyətin sağlamlıq, ətraf mühit, iqtisadiyyat və əsasəndə aqrar sferanın iqtisadiyyatı baxımından böyük neqativliklər ilə üzləşəcəyini qeyd etməkdədir. Nəticə olaraq, orta temperaturun durmadan yüksəlməsi və qeyri-sabit hava şəraiti kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi azalmasına gətirib çıxaracaq və bəzi məhsullara ciddi ziyan dəyəcəkdir. Misal üçün qeyd oluna bilər ki, son illərdə Avropanın şimal-qərbində, ABŞ, Rusiya, Pakistan və Hindistanda isti dalğaları və həddindən artıq daşqınlar adı halda çevriləcək və bu, çoxlu yaşlı, xəstə və yoxsul insanların istidən ölümünə səbəb olacaqdır.

Digər aspektdən yanaşdıqda iqlim dəyişikliyi insan sağlamlığına müxtəlif yollarla təsir etməkdədir. Bu cəhətdən birbaşa və dolayı təsirlər, eləcə də qısa və uzunmüddətli effektlər mövcuddur. İqlim transformasiyası səbəbindən 2000-ci ildə dünya üzrə 150.000 ölümün baş verdiyi təxmin edilir və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) 2015-ci ildə apardığı araşdırmaya görə, 2040-cı ilə qədər bu rəqəm hər il 250.000-ə yüksələcəkdir. Müasir müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, bəşəriyyətin ən azı yarısı daha şiddətli qasırğalar, daşqınlar, sürüşmələr, uçqunlar, meşə yanğınları və iqlim dəyişikliyinə bir çox digər dağıdıcı nəticələrindən təsirlənə bilərlər. Bütövlükdə kəskin hava hadisələri artıq insan sağlamlığını təhdid edən ümumi iqlim dəyişikliyinə təsirləri siyahısında birinci sırada yerləşməkdədir.

8.2. İstixana qazından səmərəli istifadə təcrübələri: global kənd təsərrüfatı xərclərinin azaldılması və 1,5°C yolu anlayışı

Mütəxəssislərə görə 2050-ci ilə qədər CO₂e ilə ölçülən illik emissiyaların adı iş emissiyaları ilə müqayisədə potensial azalması müşahidə olunacaqdır. Hər bir sütunun hündürlüyü sözügedən ölçüdə bir metrik ton CO₂ emissiyasının azaldılmasının orta də-

yərini əks etdirir. Sütunlar soldan sağa, azaldılmış CO₂ e-nin hər metrik tonu üçün ABŞ dolları ilə ifadə edilən ən kiçik ölçüdə ən bahalı ölçüyə doğru təşkil edilir. Məsələn, ən sol tərəfdəki tədbir – təsərrüfatdaxili maşın və avadanlıqların sıfır emissiyası – azaldılmış CO₂ emissiyalarının hər metrik tonu üçün təxminən 229 dollar dəyərində qənaətlə nəticələnəcək. Azaltma xərcləri fermerlərin özləri tərəfindən ödənilən və ya qənaət edilən dəyərlərə aiddir; onlar sənaye, hökumət (məsələn, subsidiyalar) və ya digər maraqlı tərəflərdən hansı xərclərin tələb oluna biləcəyini əks etdirmir.

Əsasən, qida orqanizmlər üçün həm enerji ehtiyaclarını ödəmək, həm də həyati funksiyalarını yerinə yetirmək üçün lazımdır. Digər tərəfdən bu növ təriflər qidanın yalnız fizioloji əhəmiyyətini vurğulayırlar. Qida həm də rahatlıq, sevgi, stress, təhlükəsizlik, mükafat və güc kimi müxtəlif mənalara ehtiva edən ictimai bir hadisədir. Bu mənada qida fərdlər, ailələr və cəmiyyətlər arasında müsbət münasibətlərin formalaşmasında çox təsirlidir. Sağlam ərzaqların əsas qida ehtiyaclarını təmin etməklə yanaşı, insanlara həzz vermək kimi psixoloji funksiyası da mövcuddur. Psixologiya elmində geniş şəkildə qəbul edilən Maslowun ehtiyaclar iyerarxiyasına görə, bəşəriyyətin yaşaması və güvən, sevgi, uğur, status və özünü həyata keçirmə kimi digər ehtiyaclarına çatmasının əsasını qida ehtiyaclarını qarşılamaq təşkil etməkdədir. Bu çərçivədə təhlükəsiz qidaya çıxış fərdin sağlamlığı və xoşbəxtliyi üçün əsas prioritetlərdən birisidir. Həmçinin bütün dünyada insanların yaşamaq, fiziki və əqli inkişaflarını təmin etmələri üçün kifayət qədər və əsasən sağlamlıq baxımından təhlükəsiz ərzaqlardan istifadə imkanlarının olması insan hüquqlarının əsasını təşkil etməkdədir. Eyni zamanda FAO-ya görə fundamental insan hüquqlarından biri olan qida hüququ fərdlərin yaşaması üçün lazım olan kifayət qədər və etibarlı qidaya çıxışının təmin edilməsi deməkdir.

Eyni zamanda qida təhlükəsizliyi (food security) və qida sağ-

lamlığı (food safety) insan həyatının əsas qida ehtiyaclarını lazımı şəraiti formalaşdırmaqla təmin etmək və eyni zamanda ətraf mühit ilə əlaqəli olması baxımından son dərəcə əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu çərçivədə tələb-təklif balansının təmin edilməsi, istehsalçı və istehlakçı qiymətlərindəki dalğalanmalar, iqlim dəyişikliyinə mümkün təsirləri, sağlamlıq və ətraf mühitlə bağlı narahatlıqların artması, dəyişən istehsal şəraitinin yaxşılaşdırılması kimi bir çox faktorlarla dünyada qida təhlükəsizliyi və qida sağlamlığı anlayışları ön plana çıxmaqdadır. Həmçinin qida təhlükəsizliyi məhsulun bazarda yer alması üçün əsas şərtidir. Bu cəhətdən qida təhlükəsizliyinin əsas şərti qidanın kəskin və ya xroniki sağlamlıq problemlərinə səbəb ola biləcək hər cür çirklənmə və xarab olmadan uzaq olmasıdır.

Digər tərəfdən sahə üzrə mütəxəssislər əsasən qeyd edirlər ki, qida məhsullarında təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün görüləcək bütün tədbirlər ümumi olaraq qida zəncirində tam şəkildə həyata keçirilməlidir. Qida zəncirinin əsas mərhələləri; kənd təsərrüfatı məhsullarının təchizatı, ilkin istehlakçılar, qida emalı, qida paylaşılması və ərzaq pərakəndə satışı olaraq təsnifatlandırıla bilər. Prosesin spesifik cəhəti olaraq istehsalın yalnız bir mərhələsində edilən tək bir səhv bütün zəncirə təsir edəcəkdir. Bu cəhətdən istehlakçıya ərzaqın təhlükəsiz, sağlam və kalorili şəkildə çatdırılması üçün istehsal, emal, paylama və ticarətin istənilən mərhələsində iştirak edən bütün maraqlı tərəflər məsuliyyət daşmalıdırlar.

Həmçinin, qida zənciri baxımından iqlim dəyişikliyinə müşahidə olunan təsirləri, adətən su ehtiyatlarının idarə olunmasında rast gəlinən çətinliklər, xəstəliklərin daha sürətlə yayılması və bunların kənd təsərrüfatı məhsulları vasitəsilə qida məhsullarını çirkləndirməsi prosesləri daxildir. Əsasən yuxarıda göstərilən problemlər orta və uzun perspektivdə ərzaq məhsullarının azalmasına səbəb olacaqdır. Bunun nəticəsi olaraq qida məhsullarında qiymətlərin artması iqtisadi cəhətdən ərzaq əldə etməyi çətinləşdirəcəkdir. Eyni zamanda daha az məhsul daha az qida deməkdir.

Digər tərəfdən, cəmi 50 il əvvəl bütün dünyada insanlar tərəfindən 80 mindən çox yeməli bitki mövcud olmuşdursa, indi bu cəmi 150 növ məhsula qədər azalmışdır. Hal hazırda qidalanmada ki, bu çatışmazlıq ərzaq təhlükəsizliyini təhdid edən səviyyədədir.

Bununla yanaşı əsasən 1980-ci ildən başlayaraq iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar təbii fəlakətlər və qida zənciri böhranları artaraq dünyanın hər bir qitəsini və regionunu təsir altına almışdır. Qlobal səviyyədə fəlakətlər nəticəsində yaranan iqtisadi itkilər hər il 250 milyard ilə 300 milyard ABŞ dolları arasında dəyişməkdədir. Statistik məlumatlara görə 2007-2021-ci illər arasında inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hər il orta hesabla 300 təbii fəlakət baş vermişdir. Bu öz növbəsində iqlim kataklizmalarının hansı səviyyələrdə problemlər yaratdığını göstərməkdədir. Qeyd olunan fəlakətlərdən 100 milyondan çox insan zərər çəkmiş, 30 milyard ABŞ dolları miqdarında iqtisadi itki yaşanmışdır. Mövzu üzrə analitik təhlillərdən aydın olur ki, inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı əsas iqtisadi fəaliyyət sahəsidir. Nümunə üçün qeyd oluna bilər ki, bütün iqtisadi fəaliyyətlər üzrə kənd təsərrüfatının yeri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə orta hesabla 10% - 20% aralığındadırsa, Afrika kimi aşağı gəlirli ölkələrdə bu miqdar 30%-dən yuxarıdır. Bəzi hallarda bu nisbət Nigeriyada 39%-ə, Mali və Efiopiyada isə 41%-ə çatmaqdadır. Bu mənada aşağıda mövzu ilə əlaqəli bəzi aktual cədvəllərin təhlili önəm daşımaqdadır.

Cədvəldə qeyd olunduğu kimi 1970-ci ildən 2019-cu ilə qədər hava, iqlim və su təhlükələri bütün fəlakətlərin 50%-ni, bildirilən ölüm hallarının 45%-ni və iqtisadi itkilərin 74%-ni təşkil etmişdir. Göstərilən dövr ərzində ilk 10 fəlakətdən ən böyük insan itkisinə səbəb olan təhlükələr quraqlıq (650 000 ölüm), tufanlar (577 232 ölüm), daşqınlar (58 700 ölüm) və ekstremal temperatur (55 736 ölüm) səbəbindən olmuşdur. Bununla yanaşı 1970-ci ildən 2019-cu ilə qədər ölümlər təxminən üç dəfə azalmış və ölənlərin sayı 1970-ci illərdə 50 000-dən çox qeydə alınmışdırsa artıq

Qlobal aqrar sferanın inkişaf xüsusiyyətləri

2010-cu illərdə 20 000-dən aşağı düşmüşdür. Yenə yuxarıdakı cədvələ əsasən 1970 və 1980-ci illərdə hər gün orta hesabla 170 ölüm hadisəsi qeydə alınmışdır. 1990-cı illərdə bu ortalama üçdə bir azalaraq gündə 90 əlaqəli ölümə, sonra 2010-cu illərdə isə gündə 40 əlaqəli ölümə düşməyə davam etmişdir.

Cədvəl 1.

Bildirilən (a) ölümlər və (b) iqtisadi itkilərə görə sıralanan ilk 10 fəlakət (1970-2019)

a)	Fəlakət növü	İl	Ölkə	Ölüm halları
1	Quraqlıq	1983	Efiopiya	300 000
2	Fırtına (Bhola)	1970	Banqladеш	300 000
3	Quraqlıq	1983	Sudan	150 000
4	Fırtına (Qorki)	1991	Banqladеш	138 866
5	Fırtına (Nargis)	2008	Myanma	138 366
6	Quraqlıq	1973	Efiopiya	100 000
7	Quraqlıq	1981	Mozambik	100 000
8	Həddindən artıq temperatur	2010	Rusiya Federasiyası	55 736
9	Daşqın	199	Venesuela Bolivar Respublikası	30 000
10	Daşqın	1974	Banqladеш	28 700
b)	Fəlakət növü	İl	Ölkə	İqtisadi itkilər
1	Fırtına (Katrina)	2005	ABŞ	163.61
2	Fırtına (Harvey)	2017	ABŞ	96.94
3	Fırtına (Maria)	2017	ABŞ	69.39
4	Fırtına (İrma)	2017	ABŞ	58.16
5	Fırtına (Sandi)	2012	ABŞ	54.47
6	Fırtına (Andrev)	1992	ABŞ	48.27
7	Daşqın	1998	Çin	47.02
8	Daşqın	2011	Tailand	45.46
9	Fırtına (İke)	2008	ABŞ	35.63
10	Daşqın	1995	Koreya Xalq Demokratik Respublikası	25.17

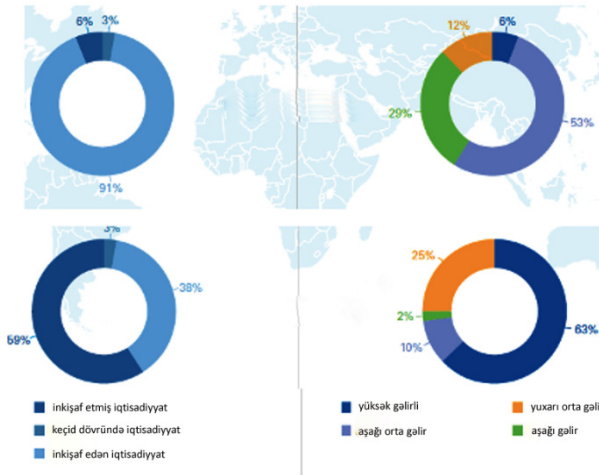


Diagram 7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Dünya Bankının ölkə təsnifatına görə fəlakət təsirləri

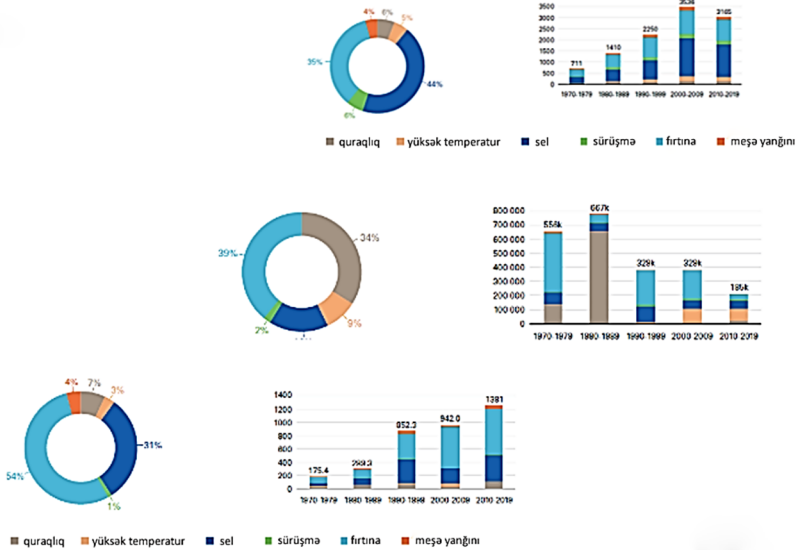
Diagram 7-də ölkələr iqtisadi inkişaflarına görə sinifləndirilmiş və bu cəhətdən müxtəlif iqlim fəlakətlərinin təsirləri statistik olaraq qeyd olunmuşdur. Hesabat məzmunlu bu statistik şəkildə son 50 il ərzində əldə edilmiş əsas göstəricilər açıqlanır və bir sıra tövsiyələr verilir, o cümlədən:

1. Tropik siklonların keçmişdən fərqli izlərə, intensivliyə və sürətə malik ola biləcəyini əks etdirmək üçün dəyişən iqlimi nəzərə alaraq təhlükəyə məruz qalma və həssaslığın nəzərdən keçirilməsi;

2. Xüsusilə milli səviyyədə beynəlxalq səviyyəyə qədər ən az inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan kiçik ada dövlətlər və ərazilər üçün fəlakət riskinin maliyyələşdirilməsi mexanizmlərinin gücləndirilməsi;

3. Quraqlıq kimi yavaş başlayan fəlakətlər üzrə inteqrasiya olunmuş və proaktiv siyasətlərin hazırlanması cəhətindən müxtəlif aktual məsələlər aşağıda göstərilmiş analitik cədvəllər əsasında öyrənilir və bu növ ən müasir mexanizmlər istifadə olunaraq ha-

zırlanan hesablama cədvəlləri, qabaqlayıcı tədbirlərin alınması üçün ciddi əhəmiyyət təşkil edir.



Diaqram 8. *Qlobal miqyasda fəlakətlərin və təsirlərin təhlükəyə görə bölgüsü*

Diaqram 8-dı qeyd olunduğu kimi son 50 illik periodda dünyada fəlakətlərin 44%-i daşqınlarla (çay daşqınları 24%, ümumi daşqınlar 14%) və 17%-i tropik siklonlarla əlaqəli olmuşdur. Yəni buna əsasən qeyd olunan müddət ərzində tropik siklonlar və quraqlıqlar insan itkiləri ilə bağlı ən geniş yayılmış təhlükələr olub, 1970-ci ildən 2019-cu ilə qədər fəlakətlə bağlı ölümlərin müvafiq olaraq 38%-ni və 34%-ni təşkil etmişdir. İqtisadi itkilər baxımından 38% tropik siklonlar, 31% müxtəlif daşqınlar, çay daşqınları (20%), ümumi daşqınlar (8%) və su basqınları (3%) ilə əlaqədardır. Nəticə olaraq yuxarıda qeyd olunan aktual kontekstli məlumatların tədqiqi dərs vəsaiti işi üzrə mövzunun daha ətraflı qavranılması və analitik hipotezlərin alınması üçün əhəmiyyət daşımaqdadır.

8.3. Qida istehlakı, karbon absorberləri və növbəti üfüq texnologiyaları

Mütəxəssislər tərəfindən əksər hallarda kənd təsərrüfatı tətbiqlərinin və ya texnologiyalarının müvafiq dövrün iqlim şəraitinə uyğunlaşdığı güman edilməkdədir. Bəzi hallarda demək olar ki, iqlim şəraiti ilə məhsul istehsalı arasındakı əlaqənin, suvarma və ya məhsul sortlarında yaranan dəyişikliklər kimi idarəetmə transformasiyaları səbəbindən zaman ərzində yeniləndiyini qeyd etmək mümkündür. Aqrar sahənin təsərrüfat istehsalı ilə əlaqəli bir çox tədqiqatlarda əsasən son yarım əsrdə müşahidə olunan iqlim dəyişikliklərinin məhsuldarlığa təsirləri təhlil olunmaqdadır.

Bu cəhətdən həm ənənəvi, həm də yeni istehsal təcrübələri nəzərə alınmaqdadır. Bu araşdırmalara əsasən, iqlim dəyişikliklərinin bir çox bölgələrdə buğda və qarğıdalı istehsalına mənfi təsir göstərdiyi müşahidə olunmaqdadır. Bununla yanaşı planetin müxtəlif ölkələrində münafişələrin olması faktı əlavə olaraq aqrar sferaya əlavə təzyiqliq formalaşdırır və insanların etibarlı ərzaq təminatı real təhlükələrə məruz qalmaqdadır. Bu faktor qlobal miqyasda da buğda və qarğıdalı istehsalına mənfi təsir göstərməkdədir. Həmçinin bu proseslərin düyü və soya məhsuldarlığına təsiri buğda və qarğıdalıya olandan daha az miqdarda da olsa müşahidə olunmaqdadır.

Digər tərəfdən istehsal, gübrələmə, pestisidlər və heyvandarlıq kimi kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri nəticəsində karbon qazı, metan və azot kimi istixana qazları buraxıldığından, aqrar təsərrüfat istehsalı iqlim transformasiyasının başlıca səbəbləri arasında hesab edilməkdədir. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri dünyada artan istixana qazlarının təxminən 20%-nə qədərini təşkil etməkdədir. Cari bölmənin mövzusu çərçivəsində aparılan tədqiqatlar qeyd etməyə əsas verir ki, proqnozlaşdırılan temperatur artımlarını nəzərə aldıqda, həm inkişaf etmiş, həm də az inkişaf etmiş ölkələrdə ərzaq

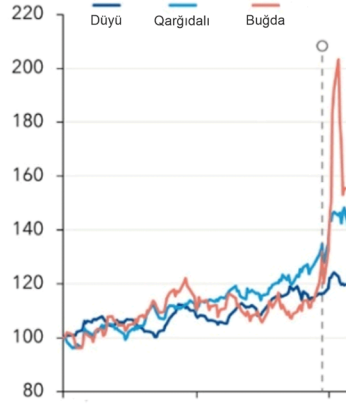
istehsalının azalacağını gözləmək mümkündür. Bu faktorlar isə dünyada qida qiymətlərinə də birbaşa təsir göstərən proseslər olaraq mütəxəssislər tərəfindən qeyd olunmaqdadır.

Yemək xərcləri
Gəlirləri aşağı olan ölkələrdə istehlakçılar daha çox ərzağa pul xərcləyirlər və bu qiymətlər qalxdıqda daha çox təsirlənirlər.

İstehlak qiymətləri indeksində ərzaq payı (faiz)



Ərzaqların qiymət indeksi



Diaqram 9. Qida xərcləri

Qeyd olunan diaqram 9-da qiymət şoklarının dünya miqyasında necə təsir etdiyini göstərir, xüsusən də gündəlik xərcləri daxilində ərzaqın daha çox payı olan yoxsul ailələrə. Ərzaq xərcləri inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda istehlak xərclərinin 17%-ni, Böyük Səhradan cənubdakı Afrika bölgəsində isə 40%-ni təşkil edir. Baxmayaraq ki, bu bölgə buğda cəhətindən idxaldan çox asılı olsa da, taxıl ümumi kalori ehtiyacının yalnız kiçik bir hissəsini təşkil etməkdədir. Məlumat üzrə təhlillər cəhətindən pəhrizdəki fərqlər də əhəmiyyət daşımaqdadır. Çörəyin mədəniyyətinin bir çox aspektlərinə dərinlən yerləşdiyi Avropada buğda pəhrizlərin dördü birini təşkil edir. Qeyd olunan diaqramın analitik təhlil nəticəsi olaraq, ölkə səviyyəsindəki orta göstəricilər cəhətindən,

yoxsul ev təsərrüfatları orta gəlirli ev təsərrüfatları ilə müqayisədə daha çox taxıl, lakin daha az ət, tərəvəz və meyvə yeməyə meylli olduqları üçün millətlər arasında əhəmiyyətli fərqlər müşahidə olunmamaqdadır.

İqlim dəyişikliyinə daha asan uyğunlaşa bilən inkişaf etmiş ölkələr üçün qısa müddətdə iqlim dəyişikliyi nəticəsində formalaşan temperaturun və karbon qazının miqdarının artması kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına müsbət təsir göstərmiş kimi qeyd olunmaqdadır. Həmçinin bəzi elmi araşdırmalar atmosferdə sıxlığı artan karbon qazının gübrə funksiyasını yerinə yetirməsi, fotosintez üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməsi və bitkilərin daha sürətli və daha yaxşı inkişafı səbəbindən iqlim dəyişikliyinə bağlı istiləşmənin kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı baxımından problem yaratmayacağını irəli sürürlər. Bu yanaşma çərçivəsində fermerlərin dəyişən iqlim şəraitinə uyğunlaşmaq üçün lazımı tədbirləri görə biləcəyi nəzərə alınsa, bir çox bölgələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq və ya eyni səviyyədə saxlamaq mümkün olacaqdır. Məsələn, fermerlər dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq üçün əkin vaxtlarını yeniləyə bilər və ya eyni bitkinin fərqli çeşidini yetişdirməyə başlaya bilərlər.

Digər tərəfən iqlim dəyişikliklərinin təsirlərinin azaldılması cari hesab balansların da böyük düzəlişlərə səbəb olacaqdır. Bu çərçivədə karbon vergiləri, yaşıl subsidiyalar və infrastruktur investisiyalarından ibarət iqlim kataklizmalarının azaldılması siyasətinin tərkib hissəsi olaraq bu proseslər bütünü 2027-ci ilə qədər qlobal balansları dördü birə qədər azalda bilər. Bunun açar faktoru isə ölkələrin bu cəhətdən öz fəaliyyətlərini hansı formada əlaqələndirmələrindən asılıdır. Aşağıda qeyd olunan altı nömrəli cədvəldə bu yanaşma rəqəmlərlə aydın şəkildə qeyd olunmuşdur. Bu cəhətdən model əsaslı ssenari analizinə görə, karbon vergisi ən böyük təsirə malikdir. Enerji istifadəsinin qarşısını almaqla, iqtisadi fəaliyyət çox güman ki, nəticədə daha çox əmək tutumlu, aşağı karbonlu sektorlara doğru dəyişəcəkdir.

Koordinasiya işi

Koordinasiya edilmiş iqlimin azaldılması siyasətləri 2027-ci ilə qədər qlobal cari hesab balansını qlobal ÜDM-in 0,4 faizi qədər azalda bilər.

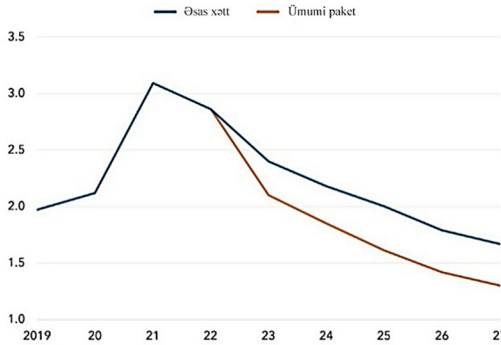


Diagram 10. Koordinasiya işi

Mənbə: BVF, World Economic Outlook; və BVF işçilərinin təxminləri.

Qeyd: Qlobal balanslar qlobal ÜDM-in faizində mütləq cari hesab qalıqlarının cəmi kimi müəyyən edilir. "Baza" hasilat və cari hesab qalıqları üçün 2022-ci ilin aprel WEO proqnozlarına istinad edilir. "Məcmu paket" karbon vergiləri, yaşıl subsidiyalar və infrastruktur investisiyaları ilə iqlimin azaldılması siyasəti ssenarisinə istinad edilir. "Məcmu paket" haqqında daha ətraflı məlumat üçün BVF-nin 2022-ci il Xarici Sektor Hesabatının 2-ci Fəslinə baxın

Tədqiqatlardan da göründüyü kimi, bütün şərtlər bir araya gələrsə belə, uzunmüddətli perspektivdə iqlim dəyişikliyinə orta təsirinə mənfi olacağı gözlənilməkdədir. Əslində, iqlim dəyişikliyinə yaratdığı quraqlıq və daşqın kimi ekstremal kataklizmlərin intensiv və şiddətli baş verməsi kənd təsərrüfatı istehsalına əsasən neqativ təsir göstərməkdədir. Digər tərəfdən, iqlim dəyişikliyinə aqrar təsərrüfat istehsalına təsirlərinə baxmayaraq, məhsuldarlığın heç olmasa əvvəlki səviyyədə saxlanması və bunun azalmasının qarşısını almaq üçün innovativ kənd təsərrüfatı tətbiqlərini qabaqcıl səviyyəyə çatdırmaq və yeni aqrar texnologiyaları inkişaf etdirmək əhəmiyyət daşımaqdadır.

Digər tərəfdən qlobal ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin tərkib

hissəsi olaraq balıqçılıq sahəsində də, digər qida sistemlərində olduğu kimi, təkcə iqlim dəyişikliyinə təsirini müəyyən etmək mürəkkəb prosesdir. Qlobal istiləşmənin ilk təsiri səth sularının istiləşməsindən ibarətdir. Bunun səbəbi buzlaqların əriməsi nəticəsində günəş şüalarının dəniz tərəfindən daha çox udulmasıdır. Həmçinin suların istiləşməsi ilə əlaqədar olaraq cənub yarımkürəsində yaşayan balıq növlərinin daha soyuq şimal yarımkürə sularına doğru miqrasiya edəcəyi gözlənilən prosesdir. Oksigen isti sularda daha az həll olunduğundan balıqlarda fizioloji gərginlik yaranmaqdadır. Nəticədə yüksək temperaturlara dözməyən növlər ya məhv olacaq, ya da daha sərin sulara köçəcəklər. Bu vəziyyət, gedəcəkləri mühitlərdə yaşayan yerli növlər ilə qida və habitat (yaşayış yeri) uğrunda rəqabətə səbəb olacaqdır.

Aşağıda göstərilən şəklin təhlil nəticəsi olaraq dünyadakı balıq növlərinin 60%-i iqlim dəyişikliyi səbəbindən yox olmaq təhlükəsi altındadırlar. Əsasən artan su temperaturunun balıq populyasiyalarına təsirini ölçən digər tədqiqatlar yalnız yetkin balıqların nə qədər uyğunlaşa biləcəyinə diqqət yetirirdi. Təkcə bu ölçmələrə əsaslanaraq New Scientist beynəlxalq jurnalında dərc olunmuş analitik tədqiqat məqaləsinin nəticələrinə görə, elm adamları eyni şəraitdə balıq növlərinin yalnız beş faizinin öləcəyini gözləyirdilər. Lakin yeni araşdırmada balıq sürfələri, embrionlar və balıqların həyat dövrünün digər mərhələləri də nəzərə alınmaqdadır. Və bu fazalarda balıqların daha yüksək temperaturlara qarşı daha həssas olduqları müşahidə olunmuşdur.

Bununla yanaşı etibarlı qida təminatının əsas hissəsini təşkil edən heyvandarlığa iqlim transformasiyasının birbaşa təsirlərinə temperatur dəyişikliklərinin yem və suyun mövcudluğuna effekti və insanların otlaq sahələrini məhv etməsi daxildir. Prosesin dolaşma təsiri isə xüsusilə heyvandarlıq sektoruna sahib olan bölgələrdə heyvan xəstəliklərinin yayılmasıdır. Digər bir yanaşma isə şəkil 9-da da təhlil olunduğu kimi iqlim dəyişikliyinə heyvandarlıq istehsal faktorlarına təsir nəticələri göstərilmişdir.

masını gücləndirdiyi qənaətinə gəlmişdir. Eyni şəkildə, zoonoz xəstəliyi daşıyan gənələrin yayılma arealında keçmişdə iqlim dəyişikliyi meylləri nəticəsində transformasiya olmuşdur.

Heyvandarlıq sahəsində xəstəliklərin səbəbi özlüyündə iqlim dəyişikliyi olmasa da, onların yayılması və müxtəlif bölgələrə daşınması kimi hallarda təsirlərinin baş verdiyi müşahidə edilməkdədir.

Gevişən heyvanlar üzərində çox ciddi təsirlərə malik olan mavi dil virusu ilə bağlı aparılan araşdırmada, mövcud və gələcək iqlim dəyişikliyi tendensiyalarının xəstəliyin yayılma riskinə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Sahə üzrə aparıcı mütəxəssislər tərəfindən aparılan təhlillər nəticəsində iqlim dəyişikliyinə virusun Avropaya sürətlə yayılmasını gücləndirdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Şəkil 10. İqlim dəyişikliyinə heyvandarlıq istehsal amillərinə təsiri

Əsasən innovativ təhlillər göstərir ki, Şimali Amerikada istiləşmə ilə əlaqədar yağıntılarda əhəmiyyətli dəyişikliklərin ortaya çıxması nəticəsində heyvandarlıq sistemlərində istiləşmənin yemin vegetasiya dövrünü uzatması, lakin yem keyfiyyətini aşağı salması gözlənilir. Fransız otlaqları və Tasmaniyada yerləşən mədəni (müvəqqəti) otlaqlar üçün proqnozlar da global iqlim dəyişikliyinə yem keyfiyyətinə mənfi təsir göstərəcəyi yönündədir. Eynilə, Cənubi Avstraliyanın əksər hissəsində otlaq sahələrində ki, paxlalı tərkibinin 2070-ci illərə qədər artacağı və bataqlıq ərazilərin daha da artması proqnozlaşdırılmışdır.

Bütövlükdə yüksək temperaturların, heyvanların qidalanması və böyümə prosesləri üzərində mənfi təsirləri müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, İngiltərənin dəyişən iqlimi südlük inək istehsalına təsir göstərəcəkdir. Bəzi bölgələrdə XXI əsr boyunca temperaturun artması ilə əlaqədar inəklərin südveriminin azalacağı və heyvanlar

arasında ölüm hallarının artacağı yönündədir. Nəticə olaraq artan heyvan populyasiyasını su ilə təmin etməkdə çətinliklər bir çox yerlərdə iqlim dəyişikliyi ilə daha da şiddətli hal alacaqdır. Məsələn, nəticədə meydana gələn istiləşmə onu göstərir ki, Botsvanadakı Kgatleng bölgəsinin 2050-ci ilə qədər hər il 20%-dən çox suya ehtiyacı olacaqdır. Bütün qeyd olunan analitik təhlillər mövzu üzrə tədqiqatın əhatəli qavranılması üçün önəmlidir.

IX FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATININ SƏNAYELƏŞDİRİLMƏSİ

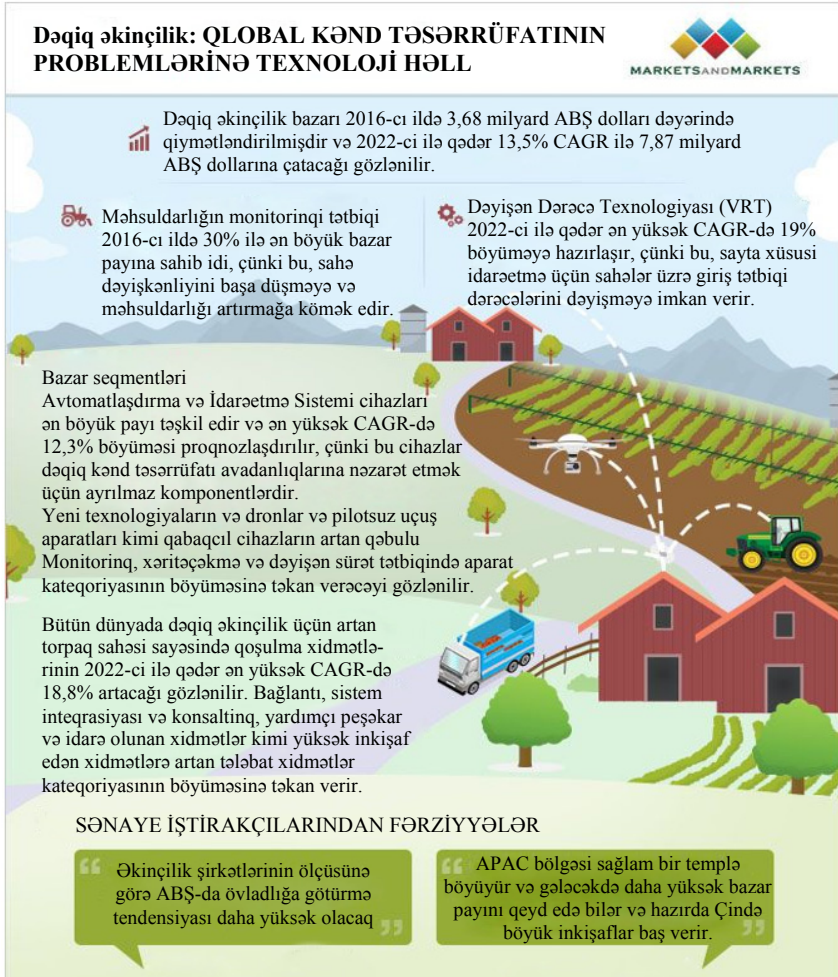
9.1. Kənd təsərrüfatında struktural dəyişikliklərin əsas dinamikaları

Fermerçilik təkcə texnologiya və istehsal praktikasında deyil, həm də biznesin ölçüsündə, resurs (torpaq) nəzarəti və əməliyyatı, biznes modeli və alıcılar və təchizatçılarla əlaqələr baxımından böyük transformasiya prosesindədir. Bu transformasiyanı idarə edən qüvvələr geniş yayılmışdır, o cümlədən qida məhsullarının emalçıları və istehlakçılarının artan keyfiyyət, təhlükəsizlik və izlənilmə tələbləri, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının bioloji istehsalını asanlaşdıran informasiya və proseslərə nəzarət texnologiyalarının tətbiqi, ölçülü iqtisadiyyatlardan istifadə edən texnologiyaların və biznes təcrübələrinin qəbulu, artımı dəstəkləmək və resurslara nəzarət variantlarını genişləndirmək üçün lizinq və digər outsorsinq strategiyalarından istifadənin artması və istehsal / paylama dəyər zəncirində daha effektiv və səmərəli şaquli koordinasiyanı asanlaşdırmaq üçün müqavilə, strateji ittifaq və kooperativ biznes modellərinin daha geniş qəbul edilməsi prosesin tərkib hissəsini təşkil etməkdədir. Həm heyvandarlıq, həm də taxıl sektorları ailə əsaslı, kiçik ölçülü, nisbətən müstəqil firmaların üstünlük təşkil etdiyi sənayedən dəyər zənciri boyunca daha sıx uyğunlaşdırılmış sənaye biznes modelinə uyğun olaraq daha böyük bizneslərdən birinə çevrilməkdədir.

Digər tərəfdən, texnologiya aqrar istehsalda istifadə olunacaq mexanizasiyanın forması və ya növü, eləcə də texnologiyayı qəbul edənlərin sürəti və xüsusiyyətləri vasitəsilə struktur dəyişikliyinə səbəb olmaqdadır. İstehsal sənayesinin gələcəyinin bir hissəsi olmaq potensialına malik texnologiya növlərinə bio / qidalanma texnologiyası, monitoring / ölçmə / kommunikasiya texnologiyası və prosesə nəzarət texnologiyası daxildir. Son nəticə müx-

təlif qida və qeyri-ərzaq məqsədləri üçün differensiallaşdırılmış məhsulların bioloji istehsalı ilə xarakterizə olunan sənayenin perspektividir. Yeni texnologiya bir çox taxıl əməliyyatları üçün artım potensialına əhəmiyyətli məhdudiyət olan vaxtında məhdudiyəti kəskin şəkildə dəyişdi. Yaz və payızın məhdud sayda uyğun tarla günləri ərzində məhsuldarlıq cəzalarına məruz qalmadan məhsul əkmək və məhsul yığmaq qabiliyyəti ümumi səmərəlilik və gəlirlilik üçün çox vacibdir. Daha böyük əkin və yığım avadanlığı (36 cərgəli əkin və 12 sıra kombayn) ilə birlikdə bələdçi və avtomatik idarəetmə texnologiyasının inkişafı vaxtında məhdudiyəti kəskin şəkildə dəyişdi. Məsələn, İllinoys ştatında 24 cərgəli əkin ilə 2000 akr əkmək, aprelin 1-dən başlayaraq 24 iş saat, mayın 1-də əkini başa çatdırmaq şansı 70 faizdir. Avtomatik bələdçi gündə 16 saat vaxt verirsə və səmərəliliyi 5 faiz artırırsa, əkini mayın 1-dək tamamlamaq şansı 85 faizə yüksəlir. 36 cərgəli əkin və avtomatik bələdçi ilə 1 May tarixinə qədər əkini tamamlamaq şansı 90%-ə qədər yüksəlir.

Dəqiq əkinçiliyin bir hissəsi olan daha mürəkkəb monitoring və ölçmə texnologiyası da məhsul əməliyyatlarının böyüməsinə imkan verir. Əgər məhsul istehsalı prosesləri yalnız unikal bacarıqlara malik insanlar tərəfindən izlənilə bilərsə və bu resursların hazırlanması baha başa gəlirsə, monitoring prosesi nəzarət müddətini bir fərdin (və ya ən azı bir neçə nəfərin) şəxsən nəzarət edə biləcəyi ilə məhdudlaşdırır. Lakin, elektron sistemlər bitkilərin böyüməsi proseslərinə (istər maşın əməliyyatları, istər məhsulun böyümə prosesi, istərsə də həşərat və ya alaq otlarının yoluxma səviyyəsi olsun) nəzarət edə bilirsə, bu iş üçün minimum insan resurslarına və ümumiyyətlə daha geniş miqyasda tələb olunması mümkündür. Bitkiçilik fermerin/menecerin nəzarət dairəsini genişləndirən təkmilləşdirilmiş elektron monitoring və nəzarət sistemlərinə doğru getdikcə daha çox irəliləyə bilər və bu dinamik bir xarakter daşımaqdadır.



Şəkil 11. Dəqiq əkinçilik mexanizmləri

İqtisadi/maliyyə qüvvələri firmanın ölçüsünü və digər struktur xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Bunlara ölçü iqtisadiyyatı/miqyas və öyrənmə, risk və riskin azaldılması strategiyaları, icarə və aut-sorsinq imkanları və xərcləri, maliyyə və kapital strukturu qərar-

ları və xərclər, torpaq resursuna sahiblik və əməliyyat daxildir. Vaxtında məhdudiyətləri aradan qaldırmaq üçün yeni texnologiya və yeni əməliyyat prosedurlarına əlavə olaraq, fermerlər maşın və avadanlıqlarından daha tam istifadə etmək üçün idarəetmə strategiyalarından və yeni biznes modellərindən də istifadə edirlər. Bu strategiyalardan biri çoxu sahəli istehsal mexanizminə aid olunmaqdadır. Yetiştiricilər getdikcə birdən çox ərazidə məhsul istehsal edirlər və bir çox hallarda hava şəraiti, suya çıxış, nəqliyyat / logistika imkanları və sistemləri əsasında həmin əraziləri seçirlər. Daha sonra onlar avadanlığı sahədən sahəyə köçürürlər, bu da mahiyyət etibarı ilə onlara maşın əməliyyatlarının istifadəsini artırmaq və dəyərini azaltmaqla yanaşı, əlavə maşın və ya avadanlıqlara investisiya qoymadan əməliyyatın ölçüsü ilə bağlı vaxtında məhdudiyəti yenidən yumşaltmağa imkan verməkdədir.

Həmçinin, yeni biznes modellərindən biri, əlavə maşın xidmətlərini səmərəli şəkildə əldə etmək üçün əməliyyat icarəsi və ya maşın mübadiləsindən istifadə etmək metodundan ibarətdir. Bu cür razılaşmalar adətən becərənlər və texnika sahibləri (bəzən digərlər, bəzən digər istehsalçılar) arasında fərdi müqavilələr formasında olmuşdur, lakin getdikcə daha çox bu razılaşmalar daha rəsmiləşdirilmiş fərdi əkinçilik müqavilələri və ya kombaynlar, pambıq soyuyanlar və maşınlar üçün əməliyyat icarəsi verən qlobal miqyaslı Machinery Link kimi müəssisələr çərçivəsində inkişaf etməkdədir. Dəqiq əkinçilik, o cümlədən gündə 24 saat əməliyyatlar, sahələr arasında avadanlığın hərəkəti və hava şəraitinə əsaslanan yerləşdirmə də daxil olmaqla, maşın istifadəsini planlaşdırmaq və ardıcılıqla tərtib etmək üçün yaradıcı üsullarla birlikdə maşından istifadəni artırmaq və bir akr üçün maşın və avadanlıq xərclərini azaltmaq potensialına malikdir.

Nəhayət, bu gün genişlənən məhsul fermerlərinin daha çoxu keçmişdə olduğu kimi aktivlərin alınması ilə müqayisədə birləşmə və satınalmaların ümumi biznes strategiyasını qəbul etməkdədirlər. Beləliklə, fermerlər torpaqların ayrı-ayrı hissələrini və ya



Sənayedəki menecerlərin bacarıq dəstləri və bacarıqları sənayenin gələcək strukturunun bir çox ölçülərinə əhəmiyyətli təsir göstərəcək bir çox artım, texnologiya seçimi və maliyyələşdirmə qərarlarını idarə etməkdədir.



Ağıllı əkinçilik və kənd təsərrüfatı 4.0 tez-tez rəqəmsal kənd təsərrüfatının sinonimləri kimi istifadə olunmaqdadır.



Texnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatı istehsalı, transformasiyası, paylanması və marketing proseslərinin monitorinqinə, təhlilinə, planlaşdırılmasına və ağıllı idarə edilməsinə imkan verən məlumatların (məlumatların toplanması və emalı əsasında) və göstəricilərin yaradılmasını nəzərdə tutmaqdadır.



sahibkarlıq fəaliyyətinin tipik həyat dövrünün giriş/quruluş, böyümə və genişlənmə, yetkinlik və çıxış mərhələləri sənayeni xarakterizə edir və resurs sahibləri və operatorlarının demoqrafik göstəriciləri ilə birlikdə sənayenin cari və gələcək struktur xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Şəkil 12. Ağıllı kənd təsərrüfatının faydaları

avadanlıq hissələrini almaq əvəzinə biznesləri və ya aktivlər paketini (icarəyə götürülmüş torpaq da daxil olmaqla) almaqdadırlar və əslində, bəzi əkinçilər üçün getdikcə daha çox yayılmış böyümə strategiyası, təqaüdə çıxmağa yaxın olan 1000-1500 hektar əkin sahəsi olan cari operatora yaxınlaşmaq, “ferma biznesini” satın almağı təklif etmək və cari operatoru və onu saxlama mexanizmindən ibarətdir. Həmçinin, alıcı fermer cari operatorun təkə

sahib olduğu deyil, həm də icarəyə götürdüyü akr sahəsinə nəzarəti əldə edir, həmçinin maşın və digər əməliyyatların bir hissəsini autsorsing edərək, bu əlavə akr sahəsini əkmək qabiliyyətini artırmaqdadır. Aktivləri əldə etməkdənsə, müəssisələrin əldə edilməsi strategiyası adətən daha böyük aktiv bazası üzərində nəzarətin əldə edilməsini nəzərdə tutur və beləliklə, geniş miqyaslı əməliyyatların böyümə sürətini və konsolidasiyasını sürətləndirir.

Bütövlükdə, sənayedəki menecerlərin bacarıq dəstləri və bacarıqları sənayenin gələcək strukturunun bir çox ölçülərinə əhəmiyyətli təsir göstərəcək bir çox artım, texnologiya seçimi və maliyyələşdirmə qərarlarını idarə etməkdədir. Əhəmiyyətli olacaq əlavə insan kapitalı ölçülərinə ümumi biznesin idarə edilməsi bacarıqlarının kənd təsərrüfatına uyğunlaşdırılması, işə və icma fəaliyyətlərinə vaxtın ayrılması və yeni gələnlərin və hazırkı sənaye iştirakçılarının karyera imkanları daxildir. İxtisaslaşmış idarəetmə təcrübəsi olan daha böyük təsərrüfat müəssisələrinin yalnız daxilolmaların satın alınması iqtisadiyyatında deyil, həm də öyrənmə, risklərin azaldılması və resurs əldə edilməsi/nəzarət sahələrində səmərəlilik axtarmaq üçün daha çox vaxt və istedadı tələb oluna bilməkdir.

İstehsal sektorunda hazırda sahibkarlıq biznes strukturları üstünlük təşkil edir, burada biznesin həyatına həmin biznesə əmək və kapital resurslarını idarə edən və töhfə verən şəxslərin həyatı dərinlən təsirlənir. Nəticə etibarilə, sahibkarlıq fəaliyyətinin tipik həyat dövrünün giriş/quruluş, böyümə və genişlənmə, yetkinlik və çıxış mərhələləri sənayeni xarakterizə edir və resurs sahibləri və operatorlarının demoqrafik göstəriciləri ilə birlikdə sənayenin cari və gələcək struktur xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bundan əlavə, firmanın həyatının sahibkarın və ya onun varislərinin həyatından o qədər də asılı olmadığı daha “korporativ” struktura sahib mülkiyyət modelində potensial dəyişikliklər mühüm struktur təsirlərə əsaslanmaqdadır. Sənaye cari həyat dövründən növbəti həyat dövrünə keçdikdə, sahibkarlıq modelindən

başqa bir şey istifadə edən müəssisələrin nisbətinin artacağını gözləmək mütəxəssislərə görə mümkündür.

Əsasən, aqrar struktur üzrə dəyişiklik ilə əlaqəli çoxlu müzakirələr fermerlərin yaşının artmasına və bu fermerlər təqaüdə çıxdıqda və ya sənayeni tərk etdikcə əhəmiyyətli dərəcədə daha böyük həcmdə təsərrüfat mülkiyyətinin digər sahiblərə veriləcəyi gözləntilərinə yönəldilmişdir. Lakin əkinçilik torpaqları üzərində mülkiyyət hüququnun ötürülməsi həmin əkin sahəsinə nəzarətin/əməliyyatın ötürülməsi qədər vacib və dərhal olmaya bilər. Mütəxəssislər hesab edir ki, ABŞ əkin sahələrinin demək olar ki, 50 faizi icarədədir və Orta Qərbin bəzi yerlərində icarə faizinin 85 faizə çatması və beləliklə, əkinçilik torpaqlarına nəzarət və istismarda dəyişikliklər mülkiyyətdəki dəyişiklikləri təqlid edə bilməz.

Digər tərəfdən, keçmişdən fərqli olaraq, bu gün təqaüdə çıxan bir təsərrüfat operatorunun sahib olduğundan əhəmiyyətli dərəcədə daha böyük akr sahəsinə nəzarət etməsi qeyri-adi deyildir. Beləliklə, reallıqda ümumi torpağın daha böyük bir hissəsi təqaüdə çıxmış fermerə məxsus olan akrdan daha çox yeni və ya cari perspektivli operatorlar üçün əlçatan olur. Hər il əkin sahələrinin yalnız iki-üç faizi mövcud torpaqdan yeni sahibinə köçürülsə də, hər il yeni operatorlar üçün mövcud olan məbləğ bundan əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur bəlkə də ildə 4-5%-ə qədər. Alıcılar və təchizatçılarla ənənəvi açıq bazara əsaslanan koordinasiya sistemində meydan oxumaq və onu daha sıx uyğunlaşdırılmış şaquli koordinasiya sistemi ilə əvəz etmək potensialına malik olan bir sıra qüvvələr kənd təsərrüfatı sənayesinə təsir göstərir. Bu qüvvələrə istehsal sektorundan daha unikal və fərqləndirilmiş məhsullara tələbat, istehsal və paylama kanalı vasitəsilə izlənilmə və şəxsiyyətin qorunması ilə bağlı narahatlıqlar, təkmilləşdirilmiş axın cədvəlinin səmərəliliyini ələ keçirmək üçün strategiyalar, istifadəçilərdən istehsalçılara daha yaxşı və daha dəqiq məlumat axınının faydaları daxildir. Həmçinin, emalçılar və paylama kanalının aşağı

axınında olan digərləri tərəfindən keyfiyyət və kəmiyyətin mövcudluğu ilə bağlı narahatlıqlar da burada əsas yanaşmalardır. İstehsal kənd təsərrüfatı daha az əmtəəyönümlü olduqca və istehsal etdiyi atributlarda, eləcə də məhsulların nə və necə istehsal olunduğunun sənədləşdirilməsində daha dəqiq olmalı, təchizatçılar, istehsalçılar və alıcılar arasında müxtəlif koordinasiya mexanizmləri şəklində struktur dəyişikliklərinin baş verməsi ehtimalı mövcuddur.

9.2. Struktural transformasiyanın fundamental tərəfi: bəzi illüstrasiyalar

Əsasən, ABŞ-ın kənd təsərrüfatında baş verən struktur dəyişiklikləri bir əsr əvvəl ABŞ-da istehsalatda baş vermiş sənaye inqilabı kimi sənaye modelinə keçidi təmsil etməkdədir. Bu dəyişiklik kənd təsərrüfatı üçün o qədər də yeni deyil ki, quşçuluq artıq onilliklərdir ki, sənaye modelinə çevrilmişdir. Həmçinin, donuz əti sənayesi 1990-cı illərin sonlarında eyni transformasiyaya məruz qalmışdır. Meyvə-tərəvəz sənayesinin çox hissəsini sənaye modeli kimi də xarakterizə etmək olar. Ənənəvi pul bitkiləri və süd məhsulları sənaye modelinə keçmək üçün daha yavaş olub, lakin getdikcə bu istiqamətə doğru irəliləyir. Məsələn, kartof sənayesi indi bir çox ştatlarda və hətta bir çox ölkədə kartof istehsal edən bir neçə çox böyük əməliyyat tərəfindən idarə olunur. Aşağıdakı təsnifatlandırmada, sənaye modelini fəal şəkildə həyata keçirən təsərrüfat müəssisələrinin idarəetmə təcrübələrini xarakterizə edən on üç elementin xülasəsi verilmişdir. Bu çərçivədə, Sənaye Kənd Təsərrüfatı Modelinin İdarəetmə Təcrübələri sinifləndirilmişdir. Bunlara daxildi:

1. Xərcləri azaldan və ya yeni texnologiyalara tez uyğunlaşaraq dəyəri artırmaq;
2. Ən yaxşı texnologiyanı tapmaq və onu standartlaşdırılmış idarəetmə sistemində çevirmək;

3. Komanda və idarəetmə və ya standart əməliyyat prosedurlarının balanslı sistemini inkişaf etdirmək;

4. Həm qarşılıqlı öyrənmək, həm də biznesin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün “tərəfdaşlar”la ittifaqlardan istifadə etmək;

5. Dəyəri maksimuma çatdıran təchizat zəncirinin idarə edilməsi strategiyalarını axtararaq təsərrüfat girişlərindən yemək masasına qədər olan mərhələnin innovativ inkişafı;

6. Partnyorlarla xərcləri azaltmaq və ya dəyəri artırmaq üçün həllər yaradın təchizat zənciri formalaşdırmaq;

7. Ölçü iqtisadiyyatını əldə etmək üçün bütün yolları təcrübə etmək;

8. Texnologiya/idarəetmə/miqyaslı strukturu mükəmməlləşdirmək və sonra onu təkrarlayan başqa yerlərdə və ya başqa müəssisələrdə tətbiqi;

9. Davamlı olaraq böyümək üçün həm borcdan, həm də kapitaldan səmərəli istifadə etmək;

10. Dəqiqliyi artırmaq üçün avtomatlaşdırma və informasiya texnologiyalarından istifadə edərək istehsal proseslərinə sistemli şəkildə nəzarət;

11. Məhsulun keyfiyyətinə və istehsal proseslərinin ardıcılığına diqqət yetirmək;

12. Alıcının seçimində gözləntilərini tanıyan və vurğulayan məhsul və istehsal təcrübələri;

13. Tullantılar da daxil olmaqla bütün resurslardan mümkün qədər səmərəli istifadə edən qapalı dövrə sistemlərinin inkişafı.

Eyni zamanda, aşağıdakı təsvirlər sənaye əkinçilik modelini təcəssüm etdirən iri “aparıcı” kənd təsərrüfatı təşkilatlarının artan sayını və əhəmiyyətini göstərməkdədir. Qeyd olunan nümunələrdə metropol ölkə statusuna sahib olan ABŞ-dan bəhs edilməkdədir. Bu çərçivədə, dörd təsərrüfat təşkilatı əkinçilik və südçülük sahələrində məqsədyönlü şəkildə seçilmişdir, çünki bunlar bu gün sənaye modelinin ən az üstünlük təşkil etdiyi sahələrdir. Şübhəsiz ki, bu əkinçilik təşkilatları bugünkü əsas ABŞ kənd təsərrüfatını

təmsil etmir. Əmin olmaq üçün, ABŞ-dakı təsərrüfat müəssisələrinin əksəriyyəti uyğun ölçüdə 1-2 nəfərlik fərdi sahibkar əməliyyatları olmağa davam etməkdədir. Bununla belə, aşağıda göstərilən nümunələr sənaye modelini daha primitiv hala çevrildiyi üçün ABŞ-da kənd təsərrüfatının gələcək potensial strukturunun görünüşünü təqdim etməkdədir.

Fair Oaks Farms nümunəsi: 2000-ci ildən bəri Nyuton qraflığı İndiana kəndi ABŞ-da gündəlik gündəlik istehsal edən aparıcı mahala çevrilmişdir. Həm Fair Oaks süd zavodu (qismən Bos ailəsinə məxsusdur) həm də Bos Dairy Çikaqo və Çikaqo arasındakı 65-ci ştatın hər iki tərəfində süd məhsullarının istehsalını genişləndirir. Bu müddət ərzində Indianapolis. 2007-ci ilə qədər birləşmiş süd zavodlarında ərazidə təxminən 70.000 inək olmuşdur. Bu iki əməliyyat bir-birinə bağlıdır və oxşar atributları paylaşır, lakin ayrıca idarə olunur. Burada Fair Oaks süd əməliyyatı nümunə olaraq təsvir olunacaqdır.

Fair Oaks 2000-ci ildə 9000 hektar ərazidə hər biri 3000 inək sağan üç süd sağma qurğusu ilə başlamışdır. 2000-ci ildən etibarən təsərrüfat 72 inəklik dairəvi sağım salonlarından istifadə edərək həftənin 7 günü 24 saat sağım apararı 30.000 inək sağan 10 sağım vahidinə qədər genişlənmişdir. Fair Oaks fermada hər gün 4 milyon stəkan süd istehsal etdiyini təxmin edir. Bu əməliyyatın bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri var, o cümlədən yem üçün məhsul istehsalından inək rahatlığına, tullantı materiallarından enerji istehsalına qədər hər şeyi idarə etmək üçün otdan şüşəyə qədər konsepsiya. Bundan əlavə, təsərrüfatda pendir istehsalı müəssisəsi, dondurma istehsalı müəssisəsi və hər yaşda olan insanların süd istehsalı ilə bağlı maarifləndirilməsinə yönəlmiş turizm şöbəsi fəaliyyət göstərməkdədir.

Həmçinin, təsərrüfatın orijinal marketinq planı ABŞ-ın Cənub-Şərqi bazarlarında istehlak üçün maye süd istehsalına yönəlmişdir. Ferma çiy südün səmərəli daşınmasına imkan vermək üçün strateji cəhətdən Dövlətlərarası 65-də yerləşirdi. Süd Louisville,

KY-də bir emal müəssisəsinə daşındı. İndiana deyil, Kentukki ştatında südü emal etməklə, ferma öz südü üçün əhəmiyyətli mükafat əldə etdi, çünki Kentukki üçün süd marketinq sifarişini (MMO) Cənub-Şərqi MMO, İndiana isə Şimali Mərkəzi MMO-da idi. Bu mükafat bəzən yüz çəki üçün təxminən 2 ABŞ dolları təşkil edirdi. Bundan əlavə, Fair Oaks məhsuldarlığa diqqət yetirir, südün emal müəssisəsindən çevrilməsinə və 36-40 saat ərzində Tampa, Florida kimi yerlərdə ərzaq mağazası rəflərinə çatmaq üçün vaxtında Dövlətlərarası geri yerləşdirilməsinə imkan verir; Cənub-şərqdə yerləşən əksər süd müəssisələrinin əldə edə biləcəyindən daha sürətli olmaqdadır.

Fair Oaks bugünkü kənd təsərrüfatının qabaqcıl təsərrüfat menecerləri tərəfindən həyata keçirilən replikasiya strategiyasının əla nümunəsidir. Rəhbərlik qrupu süd istehsalı üçün ən səmərəli zavod ölçüsünün 3000 inək sağma zavodu olduğunu müəyyən etmişdir. Hər bir bitki və ya podun bir ayaq izində yerləşən tövlələri və sağım otağı mövcuddur. Müəssisə öz heyvan yuvası, yem hazırlama və tullantıların idarə edilməsi imkanları ilə təchiz edilmişdir. Mərkəz yüksək səviyyədə mexanikləşdirilmiş və kompüterləşdirilmişdir, hər bir inəyin yem qəbulu, süd çıxışı və kritik xəstəlik tarixçəsi gündəlik olaraq kompüter vasitəsilə izlənilir. Təsərrüfat mümkün olan ən erkən mərhələdə müdaxilə etmək üçün inək rahatlığı və sağlamlığı ilə bağlı problemləri real vaxt diaqnostikasında məlumatdan istifadə edir; bir istehsal zavodu kimi, istehsal proseslərini idarə etmək üçün prosesə nəzarət sxemləri və sistemlərindən istifadə edərdi.

Digər tərəfdən, 3000 inək üçün bu yüksək əlaqəli istehsal sistemi təsərrüfat genişləndirmə qərarları qəbul edərkən təkrarlanır. Yəni, bu təsərrüfat istehsal gücünü 3000 baş inək artımında genişləndirməyi nəzərdə tutur. Hər dəfə genişləndirildikdə, eyni izi kopyalanır, öyrənmə əyrisi vaxtını, tikinti xərclərini və konsepsiyadan istehsala qədər olan vaxtı əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. 9,000 akr torpaq blokunun çoxlu təkrarlama üçün yer var (10 ar-

tiq yerində). Bu resurs böyümək üçün bölgədəki məhsul istehsalçıları ilə idarəetmə qrupları ilə güclü əlaqələr yaradır müqavilə əsasında süd əməliyyatları üçün əlavə yem məhsulları təşkilata davamlı artımı davam etdirməyə imkan verir.

Eyni zamanda, Fair Oaks süd zavodu da qapalı dövrə istehsal sistemləri ideyasını həyata keçirir. Fair Oaks süd tullantılarından məhsul qidası üçün istifadə etməklə yanaşı, süd məhsullarının enerji ehtiyaclarının bir hissəsini istehsal etmək üçün hazırda metan qazma qurğusundan istifadə edən ən böyük süd zavodlarından biridir. Bundan əlavə, onlar qarğıdalı istehsalından etanol yaratmağa və sonra süd məhsulları üçün yem kimi yaş distillyator taxıllarından istifadə etməyə imkan verəcək Etanol Zavodu tikmək üçün planlaşdırma prosesindədirlər. İdeya əkinçilik əməliyyatında hər bir resursdan mümkün qədər səmərəli istifadə etməkdir.

Tom Farms nümunəsi: Tom Farms MMC, İndianada 12,000 akr və Argentinada 4,000 akrdan ibarət 16,000 akr dəyər əlavə edən məhsul təsərrüfatıdır. Əkinlərə toxumluq qarğıdalı istehsalı, kommersiya qarğıdalı, soya, pomidor və əlavə olaraq 28,000 akr əraziyə xüsusi kənd təsərrüfatı xidmətləri göstərən biznes bölməsi, xüsusən də toxum istehsalında daxildir. Bundan əlavə, təsərrüfat daşıma və broker xidmətləri göstərən iri kommersiya yük daşıma biznesi fəaliyyət göstərir. Tom Farms ABŞ-da toxum xidmətlərinin ən böyük təchizatçısıdır və dünya toxum bazarlarında əsas oyunçudur. İndianada 4200 hektar öz toxum istehsalı və Argentinada əlavə 2000 hektar toxum istehsalı ilə Dekalb və Asgrow toxum markalarının istehsalı və paylanması üçün Monsanto ilə ittifaqdadırlar. Bundan əlavə, Tom Farms ABŞ-da əlavə 10,000 hektar toxum yığır, 30,000 hektardan çox toxum istehsalının tarladan emal fabrikinə daşınmasını təmin edir və sonra 95 milyon dollarlıq emal edilmiş toxumu köçürməkdir.

Bütövlükdə, Tom Farms sənayeləşmiş kənd təsərrüfatı modeli haqqında öz vizyonunu aşağıda izah edildiyi kimi <http://www.tomfarms.com> internet saytında ifadə edir “Tom

Farms insanları birinci yerə qoyur. Biz bütün işçilərə, müştərilərə və təchizatçılara dürüst və ədalətli davranırıq. Biz sənayeni, cəmiyyəti yaxşılaşdıran və problemləri həll edən gələcək üçün davamlı biznes strukturu ilə biznes qurmağa çalışırıq. Biz bunu dəyər verən üstün texnologiyaları tez uyğunlaşdırmaqla, resurslardan maksimum dəyərinə qədər tam istifadə etməklə, müştərilərimizə dəyər əlavə edən və onlar üçün problemləri həll edən məhsul və xidmətlər təqdim etməklə və sənaye platformasında fəaliyyət göstərməklə edirik. Bunun üçün resurslara yüksək ixtisaslı kadr, səmərəli texnika, geniş və keyfiyyətli torpaq bazası və ən son texnologiyalardan istifadə daxildir”. Tom Farms torpaq kimi aktivlərin yığılmasına deyil, böyüməyə və investisiyaların qaytarılmasına diqqət yetirmişdir. Nəticədə, mülkiyyətin kütləvi maliyyə sərmayəsi olmadan böyük torpaq sahələrinin məhsuldar dəyərinə nəzarət edirlər. Bununla belə, bu həm də o deməkdir ki, torpağın 90 faizindən çoxu icarədədir və ev sahibi münasibətləri biznesin uğuru üçün çox əhəmiyyətlidir.

Qərbi Texas üzvi süd məhsulları nümunəsi: 2005-ci ildə bir qrup investor və iri süd operatorları Qərbi Texasın Dalhart bölgəsində yeni əkinçilik əməliyyatı yaratdılar. Qrup təxminən 50.000 hektar yerli otlaq sahəsini axtarıb satın aldı. Bu torpaq bloku strateji cəhətdən regionun su qatının ən dərin hissəsində yerləşirdi; bol su ilə təmin edir. Qrup yerli otlaqlarda mərkəzi dönrəli suvarma üçün böyük sərmayələr qoydu. Bu mərkəz döngələri planlaşdırılmış südçülük əməliyyatı üçün qarğıdalı və soya bitkilərini su ilə təmin etmək üçün istifadə olunacaq.

Qərbi Texasdakı torpaq sahəsi 640 akr blokda (əksər hallarda tam olaraq 1 mil 1 mil kvadrat) tədqiq edilir, hər biri 160 akr ərazini əhatə edən eyni mərkəz döngələri yaratmaq üçün investisiya qrupuna əla sahə planı təqdim edir. Mərkəz döngələrinin çatmadığı yerlər tarixən aşağı məhsuldarlıq sahələri hesab edilmişdir. Bununla belə, investisiya qrupu yaradıcı mühəndislik yolu ilə mərkəz döngələri arasındakı boşluğa sığdırmaq üçün 3500 inək

südü dizayn edə bildi. Dəyər əvəzi başqa “məhsuldarlıq” sahəsinə, doğum sahəsi isə başqa yerə yerləşdirilir. Gündəlik əməliyyatını əhatə edən mərkəz döngələri südlük inəklər üçün otlaq kimi istifadə olunur. Bitişik hissələr, həmçinin pivot suvarma altında, süd əməliyyatının yem ehtiyaclarını ödəmək üçün üzvi qarğıdalı və soya yetişdirmək üçün istifadə olunur (süd təsərrüfatının ehtiyaclarını ödəmək üçün təxminən 5000 akr lazımdır). Qarğıdalı birbaşa inəklərin bəslənməsində həm silos, həm də taxıl kimi istifadə olunur.

Əsasən, üzvi sertifikat əldə etməklə əkinçilik əməliyyatı unikal marketing yeri yarada bilər. Südçülük fermasından alınan süd müqavilə əsasında ABŞ-ın şərqində üzvi süddə əhəmiyyətli bazar payına malik maye süd şirkətinə satılır. Bu tənzimləmə fermaya qeyri-üzvi maye süddən əhəmiyyətli dərəcədə mükafat ödəyir. Süd operatorları hesablayırlar ki, onlar qarğıdalıları üzvi süd formasında hər buşel üçün 7,00 dollar ekvivalentində sata bilərlər. West Texas Organic Dairy-nin sxemi Doğma otlaqları almaqla təsərrüfat dərhal orqanik kimi təsnif edilə bildi Soya Kansasdakı soya sarsıdıcı zavodu ilə ödənişli emal razılaşması altında emal edilir, burada üzvi lobyadan alınan yemək bütün soya yağını saxlayan əzmə qurğusu müqabilində süd əməliyyatına geri göndərilir. Bu, operatorlara və investora qarğıdalı üçün etanol tələbinin qarğıdalı qiymətlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırdığı cari bazarlara qarşı güclü bir yastıq təmin edir. Bu unikal və sərfəli vəziyyəti nəzərə alaraq, qrupun mülkiyyətində bir neçə əlavə bölmə (cəmi 50,000 akr) var və bazar imkanları imkan verərsə, 3500 inək süd modelini on dəfəyə qədər təkrarlamağı planlaşdırır.

Louisiana Rice və Row Bitki Təsərrüfatı nümunəsi: “Angelina” Şərqi Mərkəzi Luizianada yerləşən böyük bir plantasiyadır. Ümumilikdə “Angelina” sərhədlərindən yalnız 1 ictimai yol keçən təxminən 26.000 hektar bitişik əkin sahəsidir. Əməliyyat, əsasən meşə torpaqlarından ibarət olan əraziləri təmizləmək üçün böyük vəsait xərcləyən varlı bir sahibkar tərəfindən başlanılıb.

Vaxt keçdikcə düyü istehsalı üçün bir neçə min hektar əkin sahəsinin lazerlə hamarlanmasına investisiyalar qoyuldu. 2006-cı ildə bir investisiya qrupu sərmayəçilərin öz səhmlərini tez bir zamanda ləğv etməli olması səbəbindən əməliyyatı əhəmiyyətli endirənlə ala bildi. Əməliyyat torpaq bazası, mexanizmlər, binalar və anbar tutumu daxil olmaqla bütünlükdə alınıb. Əməliyyat indi təsərrüfat idarəçiliyi şirkəti tərəfindən idarə olunmaqdadır.

Həmçinin, əməliyyatın 80 faizindən çoxu əkin sahələrindən təşkil olunmaqdadır. Bundan əlavə, əməliyyatın mükəmməl suya çıxışı, eləcə də Missisipi çayına birbaşa çıxışı var. Yeni sahiblik hazırda yüksək səviyyəli düyü istehsalı üçün əlavə 12,000 akr ərazini lazerlə səviyyələndirmək üçün strateji planını həyata keçirir. Əməliyyat iki ayrı düyü dəyirmanına yüksək keyfiyyətli düyü tədarük etmək üçün müqavilələrə malikdir. Bu müqavilələr Anjelinanın qadın olduğu istehsal miqyası və idarəetmə komandasının (illərdir təsərrüfatda işləyən istehsal meneceri hələ də işlə təmin olunur) həm keyfiyyət, həm də vaxtında tələblərə cavab vermək qabiliyyətinə əsaslanan yüksək qiymətlə müəyyən edilir. Təsərrüfatdakı əlavə sahələr cərgə bitkiləri və xırda taxılların becərilməsi üçün istifadə olunur.

Təşkilat həmçinin həm məhsulların ixracı, həm də tələb olunan xammalın idxalı üçün çay terminalına investisiya qoymağı planlaşdırır. Bundan əlavə, lazerlə hamarlanan sahələrdə yataqlarda pambıq və qarğıdalı istehsalı üzrə təcrübələr aparılıb və ümidverici nəticələr əldə edilib. Bu texnika sahə sınaqlarında yerinə yetirilməyə davam edərsə, qrup məhsul portfelinin daha da şaxələndirilməsinə imkan verən həm düyü, həm də suvarılan qarğıdalı istehsalı üçün lazer hamarlanmasının əlavə mərhələsini həyata keçirməyi planlaşdırır.

Əsasən, bu təsərrüfat təşkilatının unikallığı kənar investorların kapitalının təsərrüfat idarəçiliyi şirkətinin və əməliyyat menecerlərinin ixtisaslaşdırılmış idarəetmə təcrübəsi ilə birləşməsindədir. Investorlar əhəmiyyətli kapitalla malikdirlər və torpağın yaxşılaş-

dırılması, maşın sərmayələri və digər fiziki kapital daxil olmaqla, əməliyyatın məhsuldarlığının artırılmasına böyük investisiyalar etməyə hazırdırlar. Bu istək qismən orijinal əmlakın endirimlə alındığına inanılması ilə əlaqədardır. Təsərrüfat idarəçiliyi komandası marketing fəaliyyətləri, mühasibat uçotu fəaliyyəti və kadrların idarə edilməsi ilə məşğul olmaq üçün xüsusi istedadla malikdir. Bundan əlavə, iyirmi ildən artıqdır ki, fermada işləyən Angelina üçün ferma müdiri lazımı “yerdə” təcrübə gətirir. Resursların bu unikal kombinasiyası qrup əldə etmək istəyən Angelinanın şimalına başqa bir əkinçilik əməliyyatının yaxınlaşması ilə nəticələndi. Bu əməliyyat əkinçilik əməliyyatına oxşar xüsusiyyətlərə malik daha 30,000 hektar əkin sahəsi təmin edəcəkdir.

9.3. Aqrar siyasətə struktur dəyişikliklərinin təsirləri

Müasir dövrdə istehsal kənd təsərrüfatında baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər onu kiçik və balanslı ölçülü ailə təsərrüfatlarının Cefferson modelindən xarakterik bir sənayeyə çevirməkdir. Digər tərəfdən sənaye modelinin və bioloji istehsalın xüsusiyyətlərini əks etdirən daha böyük istehsal vahidləri tərəfindən gələcəyin müvafiq kənd təsərrüfatı siyasəti ilə bağlı müzakirələr üçün dərin təsirlərə malikdir. İstehsal sənayesinin xüsusiyyətlərindəki bu dəyişiklik qlobal istehsal və rəqabətin artması, kənd təsərrüfatının istehsalı ilə bağlı ətraf mühit və digər xarici təsirlərlə bağlı narahatlıqlar və istehlakçılar tərəfindən təhlükəsiz, eləcə də sağlam qidalara artan maraq ilə birləşir. Həmçinin aqrar siyasəti müzakirələrinin diqqət mərkəzindədir. Bu yeni kənd təsərrüfatı siyasəti müzakirələrində və müzakirələrində əsas məsələlərdən bəziləri hansı mümkündürsə aktualdır və eyni dərəcədə mühümdür ki, gələcəkdə kənd təsərrüfatı siyasətinin məqsəd və vəzifələri keçmişdə olduğundan fərqli olacaqmı məsələsi təhlil olunur.

Əvvəlcə keçmişlə müqayisədə gələcəkdə kənd təsərrüfatı siyasətinin məqsəd və vəzifələrində potensial dəyişikliklərə nəzər salaq. 1930-cu illərdən bəri hər bir Təsərrüfat Qanununda nümunə göstərildiyi və qeyd edildiyi kimi, kənd təsərrüfatı siyasətinin əsas məqsədləri fermerlər üçün aşağı gəlir riskini artırmaq və ya azaltmaq olmuşdur; kənd təsərrüfatını idarəolunmaz artıqlıqlar yaratmamaq üçün; torpaq və digər ehtiyatları deqradasiyadan qorumaq və ABŞ istehlakçılarını münasib qiymətlərlə adekvat və qidalı qida ilə təmin etmək və ABŞ-da ərzaq çatışmazlığı perspektivlərini mahiyyətə aradan qaldırmaq. Ümumiyyətlə, bu məqsədlərə kənd təsərrüfatı istehsalını bazar qüvvələrindən bufer edən müxtəlif təsərrüfat proqramları vasitəsilə nail olunub və mahiyyət etibarilə resurslarının həm insan, həm də capital sektorundan çıxmasını və ya yerdəyişməsinə minimuma endirməyə cəhd edib.

Cari Təsərrüfat Qanunu qanunvericiliyi keçmiş təsərrüfat qanun layihələri ilə eyni məqsəd və vəzifələrə diqqət yetirməyə davam edir. Bununla belə, kənd təsərrüfatı sənayesinin strukturu sənaye modelinə doğru irəliləməyə davam etdiyi üçün bu siyasətlərdən bəziləri sual altında ola bilər. Məsələn, Tom Farms kimi sənayeləşmiş kənd təsərrüfatında məhsul kənd təsərrüfatının çox hissəsi aktiv mülkiyyətindən daha çox aktivlərə nəzarət konsepsiyasına əsaslanır. Tarixi istehsal və əkin qeydlərinə əsaslanan gəlir köçürmələrinə əsaslanan cari təsərrüfat proqramları istər-istəməz torpaq dəyərlərində və icarələrdə tutulur. Mülkiyyətdən daha çox aktivlərə nəzarətin iqtisadi cəhətdən rəşional məqsədini güdən təsərrüfatlar üçün bu siyasətlər resursların qiymətini “süni şəkildə” artırıdıkları üçün imkan verən deyil, maneədir. Alınan subsidiyaların miqdarını və/və ya uyğun istehsal həcmi məhdudlaşdıran ödəniş məhdudiyətləri (məsələn, MILL ödənişləri) müəssisələri (onların çoxu ailəyə məxsusdur) iqtisadi cəhətdən səmərəsiz, lakin dövlət dəstəyi mexanizmlərinə çıxışı saxlamaq üçün zəruri olan biznes strukturları axtarmağa məcbur edir. Nəhayət, get-

dikcə köhnəlmiş süd sənayesi üçün nəzərdə tutulmuş süd marketingi sifarişləri kimi hökumət müdaxilələri bazarda təhriflər yaradır ki, bu da bəzən sənaye süd məhsulları (məsələn, Fair Oaks Farms) üçün üstünlüyə çevrilə bilər, lakin eyni zamanda sənayenin inkişafına mane ola bilər və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini qoruyacaq biznes modelinə keçmək bacarığı.

Həmçinin, gələcəyə qlobal rəqabətə davamlı, sənayeləşmiş kənd təsərrüfatı nöqtəyi-nəzərindən baxdıqda, sənaye ilə bağlı dövlət siyasətinin əlavə məqsədləri keçmiş siyasətin diqqət mərkəzində olanlardan nisbətən daha vacib ola bilər. Bu məqsədlərə aşağıdakılar daxil ola bilər:

1. Qısamüddətli profisit dövrlərində torpağın, kapitalın və insan resursları bazasının məhsuldarlıq qabiliyyətinin saxlanması və ya qorunması, daha uzunmüddətli dünya miqyasında ərzaq təhlükəsizliyi cəhətindən;

2. İş yerləri üzrə təlimlər və digər keçid yardımı vasitəsilə daimi həddindən artıq insan resurslarının kənd təsərrüfatından kənara çıxarılmasına kömək etmək;

3. İstehsalçılar üçün həm giriş, həm də məhsul bazarlarında bazara çıxışı təmin etmək, fermer emalçıları və giriş təchizatçıları tərəfindən;

4. Potensial istismardan qorumaq və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi və karyeranı asanlaşdırmaq;

6. Təhlükəsiz və məhsuldar iş mühitində işləyə bilən mövsümi işçi qüvvəsini saxlamaq və asanlaşdırmaq;

7. Ərzaq qıtlığı və ya ərzaq qiymətlərində əhəmiyyətli artım ehtimalını minimuma endirmək üçün adekvat qida ehtiyatını saxlamaq, istehsalatda istehlakçıları hər hansı formada qida çirklənməsindən qorumaq;

8. Dəyişikliklərə və yeni sosial və iqtisadi mühitlərə uyğunlaşmada fermerlərə və kənd icmalarının sakinlərinə köməklik.

Əgər bunlar gələcəkdə təsərrüfat siyasətinin potensial məqsəd və ya vəzifələrindən bəzilədirsə, kənd təsərrüfatı siyasəti və

proqram variantları və alternativləri hansı ola bilər? Burada məqsədimiz konkret təsərrüfat proqramını həyata keçirmək üçün siyasət variantının və ya institusional strukturun təfərrüatlarını xüsusi olaraq müəyyən etmək deyil, daha əvvəl müəyyən edilmiş daha geniş məqsədlərə nail olmaq üçün gələcəyin təsərrüfat siyasətinin həll etməli olduğu yeddi kritik məsələni müəyyən etməkdir. Bu məsələlər və ya alternativlər, ümumiyyətlə, cari siyasət müzakirələrinin bir hissəsi deyil və onlar tam işləndiyi və təhlil edildiyi üçün deyil, tarixən təsərrüfat qiymətləri və gəlirə dəstək sistemlərinin dəyişmələrinin üstünlük təşkil etdiyi siyasət müzakirələrində yeni ideyaları və yeni düşüncələri stimullaşdırmaq üçün təqdim olunur və resursların və qorunması proqramları daxildir. Bunlara aid olunur:

1. Keçid/tənzimləmə yardımı üçün proqramlar. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, bazarlar bəzən resurslar üçün aşağı kompensasiya şəklində ağrı verir. Dövlət siyasətinin bir rolu müvəqqəti yardım vasitəsilə bu ağrıları azaltmaqdır. Lakin ehtiyatlar daimi profisidədirsə, həmin resursların başqa istifadələrə keçidini asanlaşdırmaq üçün dövlət proqramları məqsədəuyğundur. Kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını, yaradıcılığı və innovasiyaları artırmaq, Məsələn, beynəlxalq rəqabət və ya digər qüvvələr səbəbindən daimi olaraq aşağı qiymətlər və gəlirlər tapa bilən fermerlərə yardım proqramı iş təlimi və əkinçilikdən başqa peşəyə keçid üçün köçürülmə yardımı ola bilməkdir. Bu keçidə yardım yanaşması, fermerlər üçün bazar qüvvələrindən daha az bufer təmin edən qanunvericiliyə məntiqi davam proqramı ola bilər.

2. Şaquli bazar sistemləri və tədarük zəncirləri ətrafında institusional quruluşu kənd təsərrüfatında daha sıx şaquli ittifaqların inkişafı və təchizat zəncirlərinin formalaşması bazar gücü və məhdud ölçülü və ya bazar gücünə malik olanların istismarı potensialı ilə bağlı çoxsaylı suallar doğurdu və xüsusilə istehsalçılar cəhətindən. Dövlət siyasətinin cavablarından biri bu şaquli ittifaqların yaradılmasını qadağan etmək olardı. Belə bir siyasətin həya-

ta keçirilməsi nəinki çətin ola bilər, həm də daha səmərəli və həssas qida istehsalı və paylama sistemini inkişaf etdirmək imkanlarını aradan qaldıra bilər. Alternativ siyasət yanaşması şaquli təchizat zəncirlərini əhatə edən (bazarları əhatə edən institusional strukturdan fərqli olaraq) dövlət siyasəti ilə bağlı narahatlıqlara cavab verən institusional strukturun inkişaf etdirilməsidir. Belə bir struktur daxil ola bilər və şaquli düzülmüş zəncir daxilində olub-olmamasından asılı olmayaraq bütün əməliyyatların qiymətləri və ticarət şərtləri haqqında məlumatlara açıq çıxış. Buraya şaquli zəncirdəki mövqe, eləcə də bazarın konsentrasiyası və ölçüsü ilə bağlı bazar gücü ilə bağlı narahatlıqları etiraf etmək üçün anti-inhisar qanunvericiliyinin yenidən müəyyən edilməsi daxil ola bilər.

3. Əqli mülkiyyət hüquqları əsasən biotexnologiya və informasiya texnologiyasındakı son nailiyyətlər informasiya və əqli mülkiyyətin gələcəkdə kənd təsərrüfatında bazar mövqeyini artırmaq və iqtisadi mükafatlar yaratmaq üçün kritik resurslar olacağını göstərir. Keçmişdə kənd təsərrüfatı istehsalı üçün məlumatların çoxu və bir çox yeni ideyalar dövlət sektoru institutları Land Grant Universitet Sistemi və ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamenti tərəfindən yaradılıb. Lakin özəl sektor firmaları getdikcə daha çox yeni innovasiyalar və məlumatlar yaradır və fermerlərdən texnologiya haqqı almaqla və ümumiyyətlə məlumat və texnologiya üçün ödəmə qabiliyyətinə və istəyinə malik olanların çıxışını məhdudlaşdırmaqla bu fəaliyyətdən dəyər əldə edirlər. Mövcud patent və müəllif hüquqları qanunu açıq bazarlar dövründə işlənilməzdir və dövlət sektoru üçün yeni elmi-tədqiqat və məlumatların təmin edilməsində böyük rol oynayır. Bazarın hazırda şaquli ittifaqlar və əlaqələr, qlobal rəqabət və yeni texnologiyaların inkişafında və məlumatların yayılmasında özəl sektorun əhəmiyyətli rolu ilə xarakterizə olunduğunu nəzərə alaraq, əqli mülkiyyət hüquqları və məlumatların yayılması ilə bağlı bu qayda və qaydalara yenidən baxılmalıdır.

4. Dövlət sektorunun R&D-yə dəstək daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, özəl sektor texnologiya və informasiya bazarlarında artan rol oynayır və bir çoxları ən son və ən yaxşı informasiya və texnologiyaya məhdud və ya qapalı girişin paylanmasının nəticələrindən narahatdırlar. Kritik dövlət siyasəti məsələsi ictimai elmi-tədqiqat, texnologiya transferi və informasiya sistemləri üçün müvafiq maliyyə səviyyəsi və bu fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsinin adekvatlığıdır. Çətin ki, cari maliyyə mənbələri ictimai, açıq çıxışa malik elmi-tədqiqat və informasiya proqramlarına dəstəyi genişləndirmək üçün adekvat olacaq. Bu cür proqramların maliyyələşdirilməsinin yeni və yaradıcı üsulları dövlət siyasətinin mühüm məsələsidir. Yaradıcı strukturlar və dövlət sektoru özəl sektorun birgə müəssisələri bu müzakirənin bir hissəsi olmalıdır, o cümlədən özəl sektorun əqli mülkiyyətindən əldə edilən mənfəətin vergiyə cəlb edilməsi və bu gəlirlərin birbaşa dövlət sektoruna bölüşdürülməsi potensialı, açıq çıxış əldə edə bilməyənlərə yönəldilmiş tədqiqat və məlumat proqramları daxildir.

5. İşçilərin sağlamlığı, təhlükəsizliyi və immiqrasiya və müasir kənd təsərrüfatı ixtisaslı işçi qüvvəsini cəlb etməkdə rəqabətə davamlı olmalıdır. Səhiyyə xərcləri və əhatə dairəsi baxımından dövlət siyasəti, eləcə də şəxsi və ictimai xərcləri balanslaşdıran və əğlabatan iş şəraitini təmin edən işçi təhlükəsizliyi qaydaları bu işçi qüvvəsini cəlb etmək üçün əhəmiyyətli olacaqdır. İmmiqrasiya siyasəti kənd təsərrüfatı sektoru üçün xüsusilə vacibdir, bunu ABŞ-da müvafiq qonaq işçi və immiqrasiya siyasəti ilə bağlı son müzakirələr sübut edir. Kənd təsərrüfatı keçmişdə olduğu kimi tək-cə tərəvəz və xüsusi bitkiçilikdə deyil, həm də heyvandarlıqda və kartof kimi bitkiçilik sahələrində getdikcə daha çox xaricdən doğulmuş işçi qüvvəsindən asılı olur. Bu işçilərin bir çoxu sənədləşdirilməmişdir ki, bu da əkin, məhsul yığıcı və digər vaxt baxımından kritik vəzifələr üçün xərclər, eləcə də qeyri-müəyyənlik yaradır. Və sənədsiz işçilər təhlükəli iş şəraitinə etiraz etməkdən çəkinə və beləliklə də ədalətsiz rəftara məruz qala bilərlər. Bu

qeyri-müəyyənliyin immiqrasiya siyasəti islahatı vasitəsilə həlli bu işçi qüvvəsinin iqtisadiyyat imkanları və təhlükəsizliyi, eləcə də bu işçi qüvvəsinə güvənən kənd təsərrüfatı sənayelərinin xərclərlə rəqabət qabiliyyəti və uzunmüddətli həyat qabiliyyəti üçün çox vacibdir.

6. Qida təhlükəsizliyi, izlənilə bilənlik və əlavələrdən istifadə və on ispanaq və ev heyvanlarının qidası ilə çirklənmə kimi dövrü qida təhlükəsizliyi hadisələri və mal ətində BSE ilə bağlı davam edən uzunmüddətli müzakirələr və nəticədə ticarət məhdudlaşdırıcıları qida təhlükəsizliyinin vacibliyini kritik faktor kimi vurğulayır. Kənd təsərrüfatı siyasətinin tərkib hissəsidir. Bəziləri iddia edirlər ki, geniş miqyaslı sənayeləşmiş kənd təsərrüfatı, xüsusən də qapalı yerlərdə heyvandarlığın artan konsentrasiyası və antibiotiklərin terapevtik istifadəsi ilə birlikdə qidanın çirklənmə riski potensialını artırır. Digərləri iddia edirlər ki, sənayeləşmiş istehsal sistemi heyvan sağlamlığı və qida təhlükəsizliyi risklərini aşkar etmək və azaltmaq üçün monitorinq və nəzarət sistemlərini tətbiq etmək qabiliyyətini artırır. Qida məhsullarının istehsalı, emalı və konservasiyasında antibiotiklərin və əlavələrin (o cümlədən GMO-ların) tənzimlənməsi xərclərlə rəqabətə davamlı sənayenin saxlanması, eyni zamanda istehlakçıların qida məhsullarına inamını qorumaq və gücləndirmək və qida məhsullarının istifadəsini məhdudlaşdıran ölkələrdə və ya yerlərdə bazara çıxışı artırmaq üçün vacib olacaqdır.

Həmçinin izləmə sistemləri həm qida təhlükəsizliyi problemlərinin qarşısının alınmasında, həm də problem yaranarsa məruz qalmanın azaldılmasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə heyvan istehsalında Kanada qida zəncirindən keçən heyvan və məhsul axınlarını müəyyən etmək və izləmək üçün identifikasiya və izləmə sistemləri üzrə ABŞ-ı xeyli qabaqlayır. Gələcəkdə kritik siyasət məsələsi cəmiyyətin təbii və məqsədyönlü xəstəliklərin yayılmasına cavab vermək, qida təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq və istehlakçılara onların qida məhsullarının xüsusiyyətləri və keyfiyyəti ilə bağlı

təminat vermək üçün identifikasiya və izlənilmə sistemlərini inkişaf etdirmək, asanlaşdırmaq və ya mandat etmək roludur.

7. Yeni nəsil kənd təsərrüfatı liderləri ABŞ siyasətində yeni nəsilləri kənd təsərrüfatına cəlb etmək üçün ümumi yanaşma aşağı faizli kreditlər və kredit zəmanətlərindən ibarətdir. Bu proqramların dizaynı kənd təsərrüfatına giriş üçün maneələri yüngülləşdirməkdir. Təəssüf ki, onlar həmçinin gənc fermerlərin torpaq və texnika daxil olmaqla, əsas vəsaitləri əldə etmək üçün külli miqdarda borc götürmələri konsepsiyasını təbliğ edirlər. 2007-ci il Təsərrüfat Qanunu üçün cari təkliflərə gənc və yeni başlayan fermerlər üçün əlavə ayrılmış gəlir dəstəyi ödənişləri və torpaq qiymətlərinə təzyiqli azaltmaq üçün əkinçilik torpaqlarının 1031 vergi mübadiləsi alışıının təsirinə məhdudiyətlər daxildir.

Bu çərçivədə kənd təsərrüfatı sənayesinin dəyişən strukturu gənc fermerlərin kənd təsərrüfatı istehsalı sənayesinə daxil olması üçün alternativ üsul təqdim edir. Bugünkü sənayeləşmiş təsərrüfatlar, yuxarıda təsvir olunanlar kimi, tez-tez gənclərin davam etdirməsi üçün yaxşı müəyyən edilmiş karyera yolları ilə giriş səviyyəsində idarəetmə imkanlarına malikdir. Bu imkanlar kənd təsərrüfatında sabahkı liderlər üçün “şagirdlik” rolunu oynaya bilər, burada onlar sabahın təsərrüfatlarının ən çox olacağı ehtimal edilənləri necə idarə etməyi öyrənmək imkanı əldə edirlər. Bu karyeranı təşviq edən kənd təsərrüfatı siyasəti fermer təsərrüfatına gədən yol təsərrüfat idarəçiliyi və istehsalla bağlı sahələrdə ali təhsil imkanları üçün qrantlar, təqaüdlər və aşağı faizli kreditlər və gənc kollec məzunlarını karyera yolu yönümlü rəhbər vəzifələrə iş götürən təsərrüfat təşkilatlarına vergi güzəştləri vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

X FƏSİL. AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİ MODELƏRİ

10.1. Aqrar-iqtisadi transformasiya

İnnovasiyaların yayılması nəzəriyyəsi 1970-ci illərə qədər İkinci dünya müharibəsindən sonra kənd təsərrüfatının genişləndirilməsi sahəsində aparıcı nəzəriyyə olmuşdur. Bu gün hələ də kənd təsərrüfatının genişləndirilməsində istifadə olunur, xüsusən də genişləndirmə müəyyən bir texnologiyanın qəbulu ilə əlaqəli olduqda (məsələn, genişləndirməyə texnologiya transferi yanaşması). Bu çərçivədə yanaşmanın aqrar transformativ dərəcəsi nəzəriyyənin əsas xüsusiyyətini təşkil etməkdədir. Bu cəhətdən innovasiyaların diffuziyası konsepsiyanın dörd əsas qarşılıqlı təsir elementi mövcuddur:

1. Yenilik;
2. Müəyyən kanallar vasitəsilə ötürülən;
3. Zaman ərzində;
4. Sosial sistemin üzvləri arasında.

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlər aşağıdakı formada tərif olunmaqdadır:

1. İnnovasiya: fərd və ya qrup [və ya təşkilat] tərəfindən yeni kimi qəbul edilən ideya, təcrübə və ya obyektidir;

2. Ünsiyyət: İştirakçıların qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün məlumat yaratması və bir-biri ilə paylaşması prosesi;

3. Vaxt: İnnovasiya-qərar prosesində iştirak edən vaxt, yeniliyi mənimsəyən şəxs tərəfindən mənimsənilməsi üçün ayrılan vaxt və sosial sistem üzrə qəbul nisbəti;

4. Sosial sistem: Ümumi məqsədə çatmaq üçün problemlərin həlli ilə məşğul olan bir-biri ilə əlaqəli sosial vahidlərin məcmusudur (məsələn, fərdlər, qeyri-rəsmi qruplar, təşkilatlar). Yanaşma həmçinin, diffuziya prosesinin sərhədini müəyyən edir; ona normalar və fərdlərin bir-birinə təsir edə bilmə dərəcəsi təsir edə bilməkdədir.

Bütövlükdə yuxarıda qeyd olunan dörd element hər bir diffuziya tədqiqat işində və hər bir diffuziya proqramında mövcuddur (yəni əsas elementlər diffuziya prosesində dəyişənlərdir).

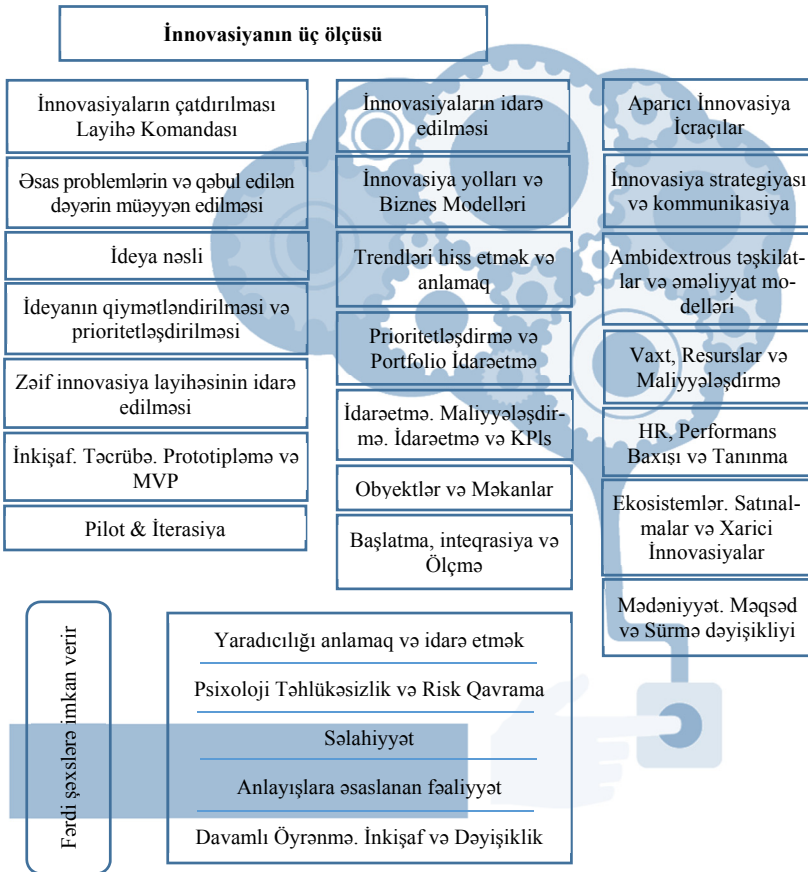
Eyni zamanda, son onilliklərdə biotexnologiya, gen mühəndisliyi, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, üzvi kimya, nanotexnologiya, yeni materiallar, alternativ enerji, seleksiya və s. bu kimi beşinci texnoloji dalğının sürətlə yüksəlməsinin şahidi oluruq. Əsasən, texnologiyanın kommersiyalaşdırılması prosesi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmaqdadır. Bu günə qədər innovasiya prosesinin effektiv idarə edilməsinin bir sıra modelləri hazırlanmış və praktikada tətbiq edilmişdir. İnnovasiya prosesinin idarə edilməsinin düz xəttli modeli (market pull) XX əsrin 60-cı illərdə daha geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu modeli irəli sürənlər hesab edirdilər ki, innovasiyalar istehlakçıların tələbatlarına əsasən meydana çıxmaqdadır. Elmi tədqiqatlarda da məhz həmin tələbatların təmin olunması üçün aparılır və nəhayət proses bazara yeni məhsulların çıxarılması ilə yekunlaşır. Bu baxımdan tədqiqat və işləmələrin aparılması sırf bazar tələbatına reaksiya kimi qiymətləndirilməkdədir. Məsələn, V.Sergeyev, Y.Alekseyenkova, V.Neçayev və başqaları innovativ inkişafının 3 əsas modelinin olduğunu qeyd edirdilər. Bunlara daxildir:

1. Avroatlantik (ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya);
2. Şərqi Asiya (Yaponiya, Cənubi Koreya);
3. Alternativ (Tayland, Türkiyə, Çili, İordaniya, Portuqaliya).

Digər tərəfdən müasir dövrdə düz xəttli olmayan innovasiya prosesləri modellərinin tətbiq olunmasına dinamik formada ehtiyac yaranmaqdadır. Bu çərçivədə, İngilis iqtisadçısı R.Rosvell "1G" modelini və bütönlükdə dünya təcrübəsini təhlil edərək ikinci nəsil modelini və innovasiya proseslərinin daha üç modelini xüsusi olaraq təklif etməkdədir. Bunlar xarici ölkələrin inkişaf səviyyəsinə uyğun tərtib olunan modellərdən ibarətdir. Bura aşağıdakı istiqamətlər daxildir:

1. Əvəz edilmiş model (3G);

Global aqrar sferanın inkişaf xüsusiyyətləri



Şəkil 13. İnnovasiyanın üç fundamental ölçüsü

2. İnteqrasiya modeli (4G);
3. Strateji şəbəkələr modeli (5G).

Digər tərəfədən, R.Rosvell hesab edirdi ki, innovasiya prosesinin beşinci nəsil modelində də düz xəfli ardıcılıq qorunub saxlanılmaqdadır. Lakin Rosvell prosesdə əks əlaqələrə də diqqəti yönəltməkdədir. Buna əsasən, 5G modelinin aşağıdakı cəhətləri fərqləndirilmişdir:

1. İnnovasiyaların inkişafında inteqrasiya olunmuş sistemin üstünlükləri;

2. Effektiv və sürətli qərar qəbul etmək üçün unikal təşkilati struktura sahib olmaq;

3. Daxili məlumat bazalarının inkişafı və avtomatlaşdırılmış layihələndirmənin birgə həyata keçirilməsi hesabına xarici rabitə kanallarının səmərəliliyi.

Həmçinin yeniliklərin tətbiqində iqtisadçılar tərəfindən daha çox rəğbət görən model Klayn-Rozenberqin zəncirvari ardıcillıq mexanizmidir. Bu modeldə innovasiya prosesi beş fərqli mərhələyə bölünməkdədir. Bunlara daxildir:

1. Birinci mərhələdə bazardakı potensial tələb identifikasiyasının tətbiqi;

2. İkinci mərhələdə kəşflər, yeni əmtəə və proseslərin analitik layihəsi istiqaməti;

3. Üçüncü mərhələdə, uzun müddətli layihələşdirmə, sınaq və faktiki olaraq innovasiyaların hazırlığı əsaslandırılmaqda;

4. Dördüncü mərhələdə funksiyanın təkrar layihələndirilməsi və son nəticədə tam həcmli istehsalının təşkili;

5. Beşinci mərhələdə innovasiyaların bazara çıxarılması, marketing və bölgü əməliyyatları həyata keçirilməkdədir.

Dərs vəsaiti çərçivəsində innovasiya proseslərinin inteqrasiyası modelinin formalaşdırılması mexanizmindən bəhs edilməsi əhəmiyyətli olacaqdır. Bu modeldə innovasiya prosesinin mərhələləri ardıcıl deyil, prosesin paralel mərhələləri kimi, hər bir mərhələnin sərbəst dinamika olaraq dəyərləndirilməsi təklif edilmişdir. Bu modelin ən mühüm nailiyyəti Elmi-Tədqiqat Konstruktor Layihələri İşlərinin istehsala inteqrasiyası ideyasından ibarət olmaqdadır. Bu çərçivədə, F.Kotlerin də qeyd etdiyi kimi yeni əmtələrin hazırlanması o, zaman səmərəlidir ki, ən başlanğıcdan şirkətin tədqiqat və təhlil, texniki, istehsal, marketing, maliyyə bölmələri arasında sıx əlaqələr mövcud olsun.

Digər tərəfdən, innovasiya prosesinin beşinci modeli aktual iq-

tisadi ədəbiyyatlarda 5G modelinin təkmilləşdirilərək, şirkətlərin strateji inteqrasiyasının güclənməsi prosesi olaraq təqdim olunmaqdadır. Bu çərçivədə innovasiya prosesinin elektronlaşdırılması, ekspert sistemlərdən, immitasiyalardan istifadənin intensivləşdirilməsi, layihələşdirmənin avtomatlaşdırılması və istehsalın çevik təşkili xüsusiyyətləri ilə seçilməsinə diqqət çəkilməkdədir. Sahə üzrə aparıcı mütəxəssislər tərəfindən adətən müəssisələr innovasiya meyilliliyinə görə aşağıdakı növlərə bölünməkdədir:

1. Pioner (radikal innovasiyalar - texniki və texnoloji inkişafda sıçrayışlara səbəb olan yeniliklər) müəssisələr;

2. İmitator (liderləri müşayiət edən və innovasiya prosesində iştirak etməyən) müəssisələr.

Qeyd olunan istiqamətdə, təcrübə göstərir ki, ölkədə iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə qatqısı olan yeniliklər iri müəssisə qrupları tərəfindən yaradılmaqdadır. Eyni zamanda bu müəssisələr iri həcmli elmi-tədqiqat və araşdırmalar aparılaraq yeni texnologiya və əmtəələr yayılması prosesində yaxından iştirak etməkdədirlər. Belə ki, innovasiya prosesi yeniliyin elmi-texniki, habelə iqtisadi-istehsal və sosial-təşkilati potensialının yaradılması, genişləndirilməsi və əlaqələndirilməsi mexanizmlərinin bütünündən ibarətdir. Bunu nəzərə alaraq A.Q.Kiryakov və V.A.Maksimov innovasiya prosesinin əlaqəli modelini müasir formada təsvir etməkdədirlər. Müasir analitik tədqiqatlar göstərir ki, dünyada baş verən qlobal dəyişikliklər əsasən aşağıda qeyd olunan punktların transformasiyasına təsir etməkdədir:

1. Artan rəqabət;
2. Bazarın liberallaşdırılması;
3. Məhsul və texnologiyanın mürəkkəbliyi;
4. Qloballaşma prosesi rolunun artırılması;
5. Daha təkmil idarəetmə üsullarının formalaşdırılması;
6. Virtual informasiya mühitinin yaradılması və inkişafı meyarları;
7. İnsan həyatını əsaslı şəkildə dəyişdirən yeni texnologiyala-

rın (internet, mobil rabitə və s.) inkişafı;

8. Mal və xidmət istehlakçılarının tələbatının artımı.

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlər ilə yanaşı digər, yeni innovasiya modellərinin yaradılması prosesi dinamik şəkildə davam etməkdə və bunlar əsasən sosial həyatın, texnoloji sistemlərin, biznesin və s. bütün sahələrinə nüfuz etmə ideyasına əsaslanmaqdadır. Göründüyü kimi, müəssisələrin innovasiyalar sahəsində fəaliyyəti çox planlı olub, iri həcmli maddi, maliyyə məsrəfləri və iş qüvvəsinin sərf olunmasını tələb etməkdədir. Bu səbəbdən də innovasiya prosesinin müxtəlif iştirakçıları və elementləri yeniliklərin tətbiq olunmasının müxtəlif mərhələlərində mexanizmə qoşulmaqdadırlar. Prosesin bir qisim iştirakçısı fundamental araşdırmalardan yeni məhsulun bazarda satılmasına qədər olan bütün mərhələlərdə iştirak etməkdə, digərləri isə yeniliklərin istehsalat tətbiqi və bazarda reallasdırılması fəaliyyətinin iştirakçısı kimi çıxış etməkdədirlər.

10.2. Kənd təsərrüfatının inklüziv inkişaf istiqaməti

Tədqiqat sahəsi olaraq aqrar iqtisadi inkişaf meyarının 100 ilədən az yaşı vardır. Bu, bugünkü nisbətən inkişaf etmiş ölkələrin (yarı periferik) öz tərəqqisinə necə nail olduqlarını anlamaq cəhdlərindən yaranmışdır. Sahə formalaşdıqca ölkələrin iqtisadi sərvətlərinə və gələcək seçimlərinə getdikcə genişlənən təsir spektrini nəzərdən keçirmişdir. Qismən bu, müxtəlif ilkin şərtlərin və xarici qüvvələrin bu gün ölkələrin variantlarının formalaşmasında oynadığı rolun artan tanınmasını əks etdirməkdədir. Digər tərəfdən, müstəmləkə tarixi və geridə qalan institusional strukturlar, coğrafiya və ticarət nümunələri, təbii ehtiyatlar, müharibə və münaqişələr və s. mexanizmlər bu çərçivədə qiymətləndirilməkdədir. Bu çərçivədə, konsensus ölkə nəticələrini formalaşdıran iki mühüm dinamikanın rolu üzərində ortaya çıxmaqdadır:

1. İqtisadi transformasiyanın xarakteri və tempi;
2. Möhkəmliyin inkişafı - ev təsərrüfatı, icma və milli səviyyələrdə.

Eyni zamanda, faktiki olaraq bütün ölkələrdə inkişafın birinci mərhələlərində iqtisadi transformasiya və dayanıqlılıq kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artımı ilə əsaslı şəkildə gücləndirilmişdir, buna görə də aşağıda qeyd olunan üç anlayış dərs vəsaiti üzrə bu alt hissənin nəzəri hesabının konseptual çərçivəsini təşkil etməkdədir. Bunlara daxildir:

1. İqtisadi transformasiya;
2. Kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı;
3. Davamlılıq.

Əsasən, iqtisadi transformasiya bir-biri ilə əlaqəli iki inkişaf prosesinə aiddir:

1. Əmək məhsuldarlığının artırılması yolu ilə sektoral dəyişiklik, xüsusən də işçi qüvvəsinin əksəriyyətini əhatə edən sektorlarda;

2. Struktur dəyişikliyi, işçilərin və digər resursların aqrar sektor kimi aşağı məhsuldarlıqlı sferalardan sənaye və müasir xidmətlər kimi yüksək məhsuldarlığa əsaslanan sektorlara keçidi.

Əsasən, iqtisadi transformasiya bir işçiyə düşən ümumi məhsulun səviyyəsini yüksəltməkdə və buna görə də əmək haqqının və gəlirlərin artmasının, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin və iqtisadi imkanların əsas dinamikası olaraq mütəxəssislər tərəfindən qiymətləndirilməkdədir.

Digər tərəfdən, iqtisadi transformasiya prosesi həm insanların çoxunun işlədiyi sektorlarda məhsuldarlığın artması ilə başlanır, həm də prosesi sürətləndirməkdədir. Aşağı Gəlirli Ölkələrdə (LIC) məşğulluq baxımından ən böyük sektor adətən kənd təsərrüfatıdır. Adambaşına davamlı iqtisadi artım, mal və xidmətlər istehsal etmək potensialının əhalidən daha sürətli artdığı yerdə, transformasiya və inkişafa nail olmaq üçün tələb olunmaqda çünki transformasiya davamlı investisiya və innovasiya tələb edir ki,

bu da adambaşına artan resurslar tələb etməkdədir. İqtisadi transformasiya davamlı artım yaradır və əhalinin maddi rifahını yaxşılaşdırmaq və sarsıntılara davamlılığını artırmaq üçün zəruri xüsusiyyət daşımaqdadır.

Həm sektordaxili məhsuldarlığın artırılması, həm də struktur transformasiyası əmək vahidinə daha çox kapital qoyuluşunu, daha yaxşı texnologiyanın mənimsənilməsini və resursların daha səmərəli bölüşdürülməsini (çox vaxt daha yaxşı idarəetmə vasitəsilə) nəzərdə tutmaqdadır. OECD ölkələrinin nümunələri göstərir ki, qənaətləri artıran, investorların xərclərini və risklərini azaldan və davamlı yeni investisiya və innovasiyaları təşviq edən siyasətlərin qəbulu ilə iqtisadi transformasiya sürətləndirilməkdədir. Aq-rar iqtisadi transformasiya üçün vacib olan siyasətlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Makroiqtisadi və siyasi sabitlik (investor riskini azaltmaq üçün);

2. Müasir texnologiya gətirmək və istehsal üçün daha böyük bazar yaratmaq məqsədilə qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyanın artırılması (istehsal müəssisələri tez-tez miqyas iqtisadiyyatına tabe olduğu üçün tələb olunur);

3. Riskləri və tranzaksiya xərclərini azaltmaq və özəl investisiyaların gəlirliliyini artırmaq üçün lazım olan hüquqi institutlar da daxil olmaqla adekvat biznes mühiti (məsələn, müqavilələrin icrası, xüsusi mülkiyyətin qorunması, qanunun aliliyi, siyasətin sabitliyi və proqnozlaşdırıla bilənlik);

4. Əmanətləri asanlaşdırmaq və yeni investisiyalar cəhətindən kapitalın dəyərini azaltmaq üçün maliyyə dərinləşdirilməsi və daxil edilməsi;

5. Sahibkarlıq istəkləri və bacarıqlarının adekvat təminatı;

6. İnsan kapitalı, nəqliyyat, rabitə, su və kanalizasiya, enerji və ictimai təhlükəsizlik kimi mühüm xarici təsirlərə malik tamamlayıcı sosial və infrastruktur xidmətlərinə dövlət investisiyası;

7. Dövlət və özəl əmanətləri və investisiyaları artırmağa meyilli

olan, azalan asılılıq nisbəti vasitəsilə “demoqrafik dividend” yaranan sürətli demoqrafik keçid.

Eyni zamanda, struktur transformasiya prosesi əmək məhsuldarlığını, gəlirləri və davamlılığını kompleks şəkildə artırmaqdadır. Struktur transformasiya firmalarda daha çox istehsala, ev təsərrüfatlarının isə daha az istehsalına səbəb olur. Daha yüksək məhsuldarlığa malik bu sektorlar genişləndikcə onlar işçi qüvvəsinin daha çox hissəsini əmək prosesinə cəlb edirlər. Bu çərçivədə işçi qüvvəsinə aşağıdakı kateqoriyalar daxil edilməkdədir:

1. Məktəbi tərk edib işçi qüvvəsinə daxil olmaq üzrə olanlar;
2. Artıq işçi qüvvəsində olan və evdə istehsalla məşğul olanlar (məsələn, torpaqlarını tərk edən və ya digər fərdi məşğulluq formalarını dayandıran fermerlər və ya kiçik tacirlər);
3. İşçi qüvvəsində tam işləməyən və ya işsiz olanlar;
4. İşçi qüvvəsində olmayan və yeni qazanc imkanları səbəbindən bu işə cəlb oluna bilənlər.

Əsasən, işçi qüvvəsinin uyğun əmək haqqı qazandıqları firmalara hərəkəti məşğulluğun transformasiyası kimi qəbul olunmaqdadır. Orta və iri müəssisələrdə məşğulluğun payının artması təsərrüfatda və ya ev təsərrüfatlarının mikro müəssisələrində məşğulluqdan daha yüksək və sabit qazanc gətirməkdədir. Bu istiqamət aşağıdakı dinamikalarla xarakterizə olunmaqdadır:

1. Bu, işçilərə öz bacarıqlarından daha səmərəli istifadə edən diskret vəzifələrdə ixtisaslaşmaq imkanı verir;
2. İşçilər adətən daha çox kapital və ya texnologiya ilə işləyir, məhsuldarlığını artırır;
3. Onların gəlirləri biznes risklərinə qarşı minimal həssaslıq daşımaqdadır.

Bu cəhətdən, orta və iri müəssisələrin formal iqtisadiyyatda qeydiyyatdan keçmə ehtimalı daha yüksək olduğundan, belə müəssisələrdə artan məşğulluq hökumətlər üçün dinamik vergi gəlirlərini səfərbər edir və bu da öz növbəsində onlara gələcək iqtisadi transformasiya və dayanıqlılığı təşviq edən üsullara daha

çox sərmayə qoymağa imkan verməkdir. Məşğulluğun transformasiyası həmçinin iqtisadi artım, inkişaf və yoxsulluğun azaldılması arasında kritik əlaqədən ibarətdir.

Əsasən, kənd təsərrüfatı sektorunda məhsuldarlığın yüksəldilməsi iqtisadi və məşğulluğun transformasiyası üçün kritik əhəmiyyətə sahibdir, baxmayaraq ki, onların qarşılıqlı əlaqəsi haqqında düşüncələr inkişaf etməkdə davam edir. İqtisadi inkişaf sahəsində tədqiqat aparən ilk elm insanları, sektordaxili məhsuldarlığın əldə edilməsi perspektivini görməzləkdən gəlir, yalnız məşğulluğun transformasiyasına diqqət yetirirdilər və kənd təsərrüfatını daha məhsuldar istehsal və xidmət sektorlarına keçid xətti olaraq lazım olan ucuz işçi qüvvəsi ilə təmin edən mexanizm kimi görürdülər. Lakin o vaxtdan bəri kənd təsərrüfatının inkişafı digər qeyri-kənd təsərrüfatı sektorları üçün, xüsusən də inklüziv transformasiya proseslərinə başlaya və dəstəkləyə bilən LIC-lərdə güclü artım katalizatoru kimi başa düşülməyə başlanılmışdır.

Digər tərəfdən, aqrar sektor inkişaf etdikcə, kənd təsərrüfatının qalan hissəsi də inkişaf edir və təsərrüfatların üzvləri üçün yeni gəlir mənbələri formalaşdırır. Artan təsərrüfat istehsalı və məhsuldarlığı və sonra məhsulu emal etmək, saxlamaq və nəql etmək üçün vəsait və xidmətlər tələb edir ki, bu da Aqro-Ərzaq Sisteminin (AFS) təsərrüfatdan kənar mərhələlərində yeni iş yerləri və artım yaratmaqdadır. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması yolu ilə təsərrüfat gəlirlərinin artırılması qeyri-təsərrüfat sektorlarında, xüsusilə əlavə dəyərli qida zəncirlərində və qeyri-ticari mal və xidmətlərdə məşğulluğu və məhsulun artımını stimullaşdıran alıcılıq qabiliyyəti yaratmaqdadır.

Ümumilikdə, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artması iqtisadi transformasiya üçün vacib əhəmiyyət daşımaqdadır. Kənd təsərrüfatının bütün iqtisadiyyat üzrə geniş əlaqələri sayəsində kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artımı qeyri-kənd təsərrüfatı sektorlarında inkişafı dəstəkləyir, ümumi iqtisadi artımı və ölkədəki ən yoxsul insanların gəlirlərinin artımına tökan verməkdir. Milli

iqtisadi artıma dinamizm qazandırmaqla, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artımı kənd yerlərində təhsil, səhiyyə, su və enerji təchizatı, nəqliyyat xidmətləri, təhlükəsizlik və s. daha çox ictimai xidmətlərin göstərilməsinə imkan verir - bu da öz növbəsində kənd ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin daha da artmasına kömək edir və rifah səviyyəsinə pozitiv təsir edir. Kənd əhalisinin gəlirlərinin və rifahının yaxşılaşdırılması transformasiyanı daha əhatəli etməyə, milli iqtisadiyyatın dayanıqlığını artırmağa kömək etməkdədir. Bu səbəblərə görə, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artımı hətta öz iqtisadiyyatlarını şaxələndirməyə nail olmuş əksər aşağı və aşağı orta gəlirli Afrika ölkələrində iqtisadi transformasiya prosesində katalitik rol oynamağa davam etməkdədir. Bu cəhətdən dərsləyin növbəti alt fəsilində Afrika və Asiya nümunələrinin aqrar transformativ çərçivədə əhatəli təhlili bu hissədə çox əhəmiyyətə sahibdir.

10.3. Resurslardan asılıqdan tam məhsuldarlığa əsaslanan aqrar sektora keçid: Asiya və Afrika nümunəsi

Bu alt fəsildə məhsuldarlığın artımının kənd təsərrüfatı və iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, tam məhsuldarlığın nə olduğu və hansı siyasətlərin ona ən yaxşı təsir göstərə biləcəyi barədə aydın (və ölçülə bilən) konsepsiyaya sahib olmaq vacibdir. Məhsuldarlıq ölçülərinə hər bir işçiyə düşən əlavə dəyər, akr başına məhsuldarlığı və ümumi məhsula düşən ümumi istehsal daxildir. Özündə məhsuldarlıq iqtisadi məhsul (və ya məhsullar toplusu) ilə iqtisadi giriş (və ya girişlər dəsti) arasındakı nisbətdən ibarətdir. Məhsuldarlığın artması eyni və ya daha az miqdarda girişdən daha çox məhsulun alınmasını nəzərdə tutur. Kənd təsərrüfatında artımın bu nöqtəyi-nəzərindən, torpağın genişlənməsi ilə əlaqəli artımı “ekstensiv” və ya resursdan asılı artım kimi, məhsuldarlığın artması ilə bağlı artımı isə “intensiv” artım kimi

ayırmaq adı haldır. Sənayedə iqtisadi artım tez-tez iki hissəyə bölünür: biri işçi qüvvəsinin sayının artması nəticəsində, digəri isə işçiyə düşən əlavə dəyərdəki dəyişikliklər nəticəsində baş verir. Böyümənin məhsuldarlıq komponentindəki artımlar (hektar başına məhsul məhsuldarlığı və ya hər işçiyə düşən əlavə dəyər) digər vəsaitlərdən (məsələn, akr başına daha çox gübrə və ya hər işçiyə düşən kapital) artan istifadə yolu ilə və ya məhsuldarlığı təkmilləşdirən yeni texnologiyaların və ya təcrübələrin qəbulu ilə baş verə bilməkdir. Məhsuldarlıq ölçüləri istehsalın ümumi məhsuldarlığı ilə (torpaq, əmək və kapital daxilolmaları) ümumi faktor məhsuldarlığı kimi tanınmaqdadır.

Mövzu ilə əlaqəli müxtəlif Asiya və Afrika ölkələrindən aktual və innovativ nümunələr verilərək alt fəsilin təhsilalanlar cəhətindən daha əhatəli qavranılması təmin olunacaqdır. Bu çərçivədə, strateji dövlət investisiyaları və əlverişli biznes mühiti vasitəsilə Tayland öz ixracını bir neçə xam kənd təsərrüfatı əmtəəsindən kənarda daha müxtəlif əlavə dəyərli ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə şaxələndirmək üçün kənd təsərrüfatında müqayisəli üstünlüyünü gücləndirmişdir. 1980-ci illərə qədər Taylandın kənd təsərrüfatı ixracında (və bu mövzuda ümumi ixracda) dünyə və kauçuk üstünlük təşkil edirdi, lakin o vaxtdan bəri Taylandın ixracatı şəkər qamışı, manyok, qarğıdalı, təsərrüfatda yetişdirilən dəniz məhsulları və emal olunmuş məhsulları əhatə edəcək şəkildə artmışdır. Quş əti və konservləşdirilmiş tropik meyvələr kimi qida məhsulları bu cəhətdən qiymətləndirilməkdədir. Bu iqtisadi diversifikasiya kənd təsərrüfatının ümumi ÜDM-dəki payını nisbətən yüksək saxlamış və 1970-1990-cı illər arasında kənd təsərrüfatının ÜDM-dəki payı 25 faizdən 10 faizə qədər azalsada, lakin 1990-cı ildən kənd təsərrüfatının ÜDM-də artımı bütövlükdə iqtisadiyyatla müqayisə oluna bilməkdir. Həmçinin, əlavə dəyərli qida emalı Taylandın ümumi istehsalının təxminən beşdə birini təşkil etməkdədir.

Əsasən, Afrika üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Taylandın şifə

mal-şərqi bölgəsində kənd təsərrüfatının uğurlu inkişafı əsas nümunə olaraq qeyd olunmaqdadır. Şimal-şərqi Tayland ölkənin ərazisinin və əhalisinin təxminən üçdə birini məskunlaşdığı bölgəni əhatə etməkdədir. 1970-ci ildə bu bölgənin əhalisinin əksəriyyəti yaşayış üçün kənd təsərrüfatından asılı olmuş, Afrikanın Qvineya Savannasında tapılanlara bənzər havalı, tropik torpaqlarda yağışlı şəraitdə düyü yetişdirirdi. Kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı aşağı və qeyri-sabit idi və region əhalisinin çoxu yoxsulluq içində yaşayırdı, uşaqlarda qida çatışmazlığı yüksək səviyyədə idi.

Digər tərəfdən, 1970-ci illərdə hökumət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsərrüfatdan bazara yollara investisiyalar, üstəlik heyvan yeminə güclü daxili və xarici tələbat şimal-şərqdə manok və qarğıdalı istehsalının artımını stimullaşdırmağa kömək etmişdir. Bu, ilk növbədə geniş artım fenomeni idi - fermerlər dağlıq və meşə ərazilərində genişlənərək məhsul istehsalını artırdılar. 1980-ci illərdə quru sərhədi böyük ölçüdə iqtisadiyyata açılmışdı, lakin kənd təsərrüfatının inkişafı məhsuldarlığa əsaslanan artıma keçidlə təmin edildi. Kənd təsərrüfatı tədqiqatlarına və genişləndirilməsinə hökumət və özəl investisiyalar yüksək məhsuldar və quraqlığa davamlı düyü, manyok, şəkər qamışı və qarğıdalı sortlarının yaranmasına kömək etdi. 2003-cü ildən bəri rezin (o vaxta qədər əsasən Taylandın cənubunda yetişdirilirdi) şimal-şərqi bölgənin əsas ixrac əmtəəsinə çevrilmişdir. 2013-cü ilə qədər dörd milyon hektardan çox sahədə yeni yüksək məhsuldar rezin ağac klonları əkilmişdir. Təzə manok köklərinin aralıq emaldan qurudulmuş çiplərə və qranullara, qamışdan xam şəkərə, rezin şirəsindən isə lateksə çevrilməsi regionda əlavə məşğulluq yaratmışdır. Hətta ənənəvi olaraq yerli istehlak üçün yetişdirilən düyü, fermerlər ixrac üçün yapışqanlı düyü sortlarından (yerli ştapel) qeyri-yapışqan sortlara keçidlə şimal-şərq üçün əsas ixrac əmtəəsi kimi meydana çıxmışdır. 1980-2015-ci illər arasında şimal-şərqdə düyü, manyok və qarğıdalının orta məhsuldarlığı 30-50 faiz yaxşı-

laşmış, məsələn, düyü məhsuldarlığı hektardan təxminən 1,5 tondan (t/ha) 2,0 t/ha-ya yüksəlmişdir.

Sahə üzrə aparıcı mütəxəssislərdən olan Rambo (2017) Şimal-Şərqi Taylandın kənd təsərrüfatı transformasiyasının sosial təsirləri ilə bağlı araşdırmanın nəticələrini ümumiləşdirmişdir. Buna görə daha məhsuldar təsərrüfatlar və yüksək gəlirlər yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına kömək etmişdir. 1980-ci illərdə məktəb yaşlı uşaqların yarısına yaxını təsir edən qidalanma (enerji-protein çatışmazlığı şəklində) kəskin şəkildə azalmışdır. Bununla belə, spesifik mikronutrient çatışmazlıqları (xüsusilə dəmir, sink və A vitamini) ümumi olaraq qalır və uşaqlıqda piylənmə artmaqdadır. Təsərrüfat sahələrinin gəlir səviyyəsinin və kommersiya yönümünün dəyişməsi təhsildə sürətli nailiyyətlər olmuşdur. Valideynlər getdikcə daha çox övladlarının təhsilinə investisiya qoymağı uşaqlarına ötürmək üçün torpaq sahələrini genişləndirməkdənsə, yuxarıya doğru hərəkət etmək üçün üstünlük verilən yol kimi görürlər. Əsasən, Taylandın şimal-şərqi bölgəsində kənd təsərrüfatının kommersiyalaşdırılmasından vacib bir dərs odur ki, bu, yapışqan düyü məhsulu hesabına əldə edilməmişdir. Digər tərəfdən, yapışqan düyü istehsalında məhsuldarlığın yüksəldilməsi bu əsas qida məhsuluna yerli tələbatı ödəməklə yanaşı, kommersiya bitkiləri üçün resurslar formalaşdırmaqdadır.

Əsasən, XX əsrin ikinci yarısında Efiopiya 1984-1985-ci illərdə ən azı 400.000 nəfərin ölümünə səbəb olan dağıdıcı qıtlıqla nəticələnən siyasi təlatümlər, vətəndaş qarşıdurmaları və şiddətli quraqlıqdan əziyyət çəkmiş, lakin 1990-cı illərin ortalarından etibarən Efiopiya əhəmiyyətli bir nəticə əldə etmişdir. Bu qeyd olunan göstəricilər dünyada ən sürətli iqtisadi artım templərindən birisini təşkil etmişdir. Efiopiya yeni iqtisadi siyasətini “kənd təsərrüfatının inkişafına əsaslanan sənayeləşmə” kimi xarakterizə etdi ki, bu da ərzaq təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq və geniş şəkildə ortaq gəlir əldə etmək üçün kiçik fermerlərin məhsuldarlığının artırılmasına diqqət yetirirdi. Nəticə olaraq, 1993-2018-ci illər ara-

sında kənd təsərrüfatı məhsulu üç dəfədən çox artmış, bu 25 il ərzində orta hesabla ildə 5 faizdən çox artımı təşkil etmişdir. ABŞ Kənd Təsərrüfatı İqtisadi Tədqiqatlar Xidmətinin məlumatına görə, bu artımın təxminən üçdə ikisi təsərrüfatlarda torpaqların genişləndirilməsi və digər vəsaitlərin istifadəsindən və təxminən üçdə biri məhsuldarlıq artımından əldə edilmiş: kənd təsərrüfatı bu illər ərzində illik 1,6 faiz artım göstərmişdir. Kənd təsərrüfatı və iqtisadi artımın bu sürətlənməsi milyonlarla insanın güzəranını xeyli yaxşılaşdırdı.

Eyni zamanda, Efiopiyanın “kənd təsərrüfatının inkişafına əsaslanan sənayeləşməsi” bazar iqtisadiyyatının təcridcən liberallaşdırılması ilə birlikdə kənd təsərrüfatı və kənd investisiyalarına rəhbərlik etməkdə dövlət üçün güclü rol oynamışdır. Sahə üzrə mütəxəssislərdən olan Dorosh & Rashid Efiopiyanın kənd təsərrüfatında uğuru üçün xüsusilə vacib olan bir neçə siyasəti müəyyən etmişlərdir. Bu innovativ istiqamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Kənd təsərrüfatı bazarlarının liberallaşdırılması;
2. Kənd təsərrüfatı tədqiqatlarına və genişləndirilməsinə investisiya qoyuluşu;
3. Kənd nəqliyyat infrastrukturunun qurulması;
4. Effektiv sosial təhlükəsizlik şəbəkəsinin yaradılması;
5. Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi.

Yuxarıda qeyd olunan bu siyasət istiqamətləri fermerləri yeni məhsullar və təkmilləşdirilmiş məhsul növlərini mənimsəməyə, gübrələrdən və digər müasir vəsaitlərdən istifadəni artırmağa, torpaqların yaxşılaşdırılmasına investisiya qoymağa və inkişaf etməkdə olan təsərrüfat artıqlığı ilə bazarlara çıxmağa təşviq edən fundamental faktorlar rolunu daşımaqdadır.

Bununla belə, 2015-ci ildən bəri Efiopiyada kənd təsərrüfatı istehsalı durğunlaşmaqdadır. Bu, qismən 2016 və 2017-ci illərdəki şiddətli quraqlıqlarla əlaqədar olub, ölkənin yağışlı kənd təsərrüfatından davamlı asılılığını göstərən əsas meyar olmuşdur.

Efiopiyanın kənd təsərrüfatında artımın canlandırılması çox güman ki, suvarma sahəsinin genişləndirilməsini, ucqar kəndlər üçün bazara çıxışın yaxşılaşdırılmasını və ictimai tədqiqat və yayım sisteminin gücləndirilməsini davam etdirməyi tələb edəcəkdir. Kənd təsərrüfatı tədqiqatlarına xərclər artsa da, bu, Efiopiyanın kənd təsərrüfatı sektorunun ölçüsünə nisbətən hələ də kiçikdir (Ar-Ge xərcləri əhalinin 0,3 faizindən azdır).

XI FƏSİL. MÜƏSSİSƏLƏR VƏ AQRAR DƏYİŞİKLİK

11.1. Aqrar sferada bazarlar və bazar qurumları

Dərsləyin bu fəsilində dünya tarixində kənd təsərrüfatı sahəsində baş verən inkişafı nəzərə alınaraq müəyyən dövrləşdirmələr aparılmışdır. Bu yanaşma həmçinin aqrar bazarlar üzrə transformativ proseslərin əhatəli qavranılmasında əhəmiyyətli olacaqdır. Bu proseslərin tam əvvəlində yığıcılıq-ovçuluqdan əkinçiliyə keçid dövrü “Kənd Təsərrüfatı İnqilabı” və ya “Neolit İnqilabı” adlanırdı. Sözügedən köklü dəyişikliklə insan, içində olduğu ekosistemin passiv üzvü olmaqdan, təbiətə müdaxilə edə bilən aktiv subyektə çevrilmişdir. Bəşəriyyət tarixində şahidi olduğu bu ilk böyük inqilabdan ikinci böyük inqilab olan sənaye inqilabına qədər keçən on min illik müddət ərzində “kənd təsərrüfatı” dünyada insan həyatının əsas məşğuliyyəti olmuşdur.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatında qarşılaşdığımız və böyük dəyişiklikləri özündə ehtiva edən bir başqa dövr də buxar enerjisinin yaratdığı Birinci Sənaye İnqilabı ilə eyni vaxtda inkişaf edən “İkinci Kənd Təsərrüfatı İnqilabı” olmuşdur. Qeyd olunan dövrdə taxılçılıq sistemi əvəzinə yem bitkiləri ilə növbəli taxıl əkilməsi üsulunun tətbiqi həm bitkiçilikdə, həm də heyvandarlıqda böyük səmərəlilik üzə çıxarmışdır. Tətbiq edilən yeni sistem köhnə sistemdən iki dəfə məhsuldar olmuş və xeyli artmış əhalinin daha yaxşı qidalanmasına şərait yaratmışdır. Bütün bunlarla yeni kənd təsərrüfatı yüksək məhsuldarlığı sayəsində yaranmaqda olan sənayeyə həm kapital, həm xammal, həm də işçi qüvvəsi transfer etmişdir.

Digər tərəfdən, adambaşına düşən istehsal və ya gəlirdə daimi artım olaraq təyin oluna bilən iqtisadi artım, xüsusilə ikinci dünya müharibəsindən sonra xalqların zənginliyini və yoxsulluğunu müəyyən edən əsas anlayış olaraq ifadə edilmişdir. 1945-ci ildə başlanan və 1970-ci illərin sonuna qədər davam edən proses, xü-

susilə kənd təsərrüfatı sektorunda yaratdığı təsirlər baxımından əvvəlki və sonrakı onilliklərdən fərqli bir dövr olaraq tarixdə öz yerini tutmuşdur. “Müasir Kənd Təsərrüfatı” adlı proses XIX əsrin ikinci yarısında başlamış və bu dövrdə kənd təsərrüfatı sənaye vəsaitləri ilə qidalanan yeni inkişaf prosesinə daxil olmuşdur. Kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi ilə gübrə, toxum və pestisidlərin inkişafı kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlığı önəmli miqdarda artırmışdır. Traktorlar ilk dəfə ABŞ və Kanadanın geniş əkin sahələrində və İngiltərənin zəngin təsərrüfatlarında istifadəyə verilmişdir. Heyvan gücünü əvəz edən və işçi qüvvəsini əhəmiyyətli dərəcədə qənaət edən mexanikləşdirmə kənd təsərrüfatı işlərini sürətləndirdi və əmək məhsuldarlığının böyük artımını təmin etdi. Əslində, XVII əsrdə öküzlə 0,4 hektar, XVIII əsrdə atla 0,8 hektar, XIX əsrdə isə buxar traktoru ilə cəmi 5 hektar sahəni işləmək mümkün olduğu halda, indi XXI əsrdə müasir texnika ilə təchiz edilmiş traktor 50 hektar ərazini becərmə potensialına sahibdir.

Əsasən, XX əsrin ortalarında kənd təsərrüfatı sektoru, traktorlardan kimyəvi gübrələrə, pestisidlərdən tutmuş yüksək məhsuldar toxumlara və laboratoriyalarda hazırlanmış heyvan cinslərinə qədər çox intensiv giriş axınına sahib olmuşdur. O qədər ki, sənaye əsaslı vəsaitlərdən istifadənin illik artımı kənd təsərrüfatı məhsullarının artımını iki dəfə üstələyirdi. Əslində müasir kənd təsərrüfatının ikinci dalğasını “kənd təsərrüfatının sənayeləşməsi” kimi müəyyən edə bilərik. İntensiv kapital axını sayəsində kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı 1954-1972-ci illərdə orta illik 5,9% olmaqla, digər sahələrə nisbətən xeyli sürətlə artmışdır.

Bu çərçivədə, kənd təsərrüfatında mexanikləşdirmə İkinci Sənaye İnkilabının yaratdığı yeni kənd təsərrüfatı istehsal vasitələri ilə daha da dərinləşmiş və mühüm artım gücünə çevrilmişdir. 1950-1957-ci illər arasında traktorların sayı bütün Avropa Şurası ərazisində dörd dəfə artmışdır. 1970-1980-ci illərdə təsərrüfat istehsalının demək olar ki, bütün mərhələlərində - kartof, şəkər

çuğundur, üzüm və meyvələr daxil olmaqla - əkin, çapa və məhsul yığımında təcrübəli mexanikləşdirmə aparılmışdır. 1960-1980-ci illər arasında ABŞ-la müqayisədə Avropada istifadə edilən traktorların sayında daha sürətli artım müşahidə olunmuşdur. Avropada 20 illik dövrdə traktor sayının 121% artmasının əsas səbəbi Marşal Planı ilə kənd təsərrüfatı maşınlarının Avropaya transferidir. Aqrar sahədə mexanizasiyanın digər effekti ondan ibarətdir ki, yük maşınları, dəmir yolları, gəmilər və təyyarələrlə aktivləşdirilən daşıma kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xaricə açılmasına şərait yaratmışdır. Beləliklə, uzaq yerlərdən böyük miqdarda gübrə ala bilən bu rayonlar və müəssisələr öz məhsullarını intensiv şəkildə qlobal ərazilərə transfer edə biliblər. Bu vəziyyət kənd təsərrüfatı müəssisələrini əsas istehlak və istehsal mallarının istehsalı zərurətindən azad etmiş, kənd təsərrüfatı istehsalında ixtisaslaşmanı təmin etmişdir. Müəssisələr hər bir bölgənin fiziki və iqtisadi şərtlərinə və hər bir müəssisəyə xas istehsal şəraitinə və alətlərinə uyğun olaraq satışından ən çox üstünlük qazanacaq bir neçə məhsul seçmiş, bitki və ya heyvan mənşəli çoxlu istehsaldan imtina etmişlər.

Həm qoşqu, gübrə, beləliklə də yem bitkiləri istehsal etmək zərurətindən, həm də köhnə növbəli əkin və alternativ əkin sistemlərindən xilas olan nisbətən düzənlik, məhsuldar və asan əkinçiliklə məşğul olan rayonlar yem bitkiləri istehsalı və heyvandarlıqdan imtina edərək motorlu iri kənd təsərrüfatı sisteminə yönəlmişlərdir. Belə ki, bitkiçilikdə ixtisaslaşan bu rayonlar əlverişsiz bölgələrə ixrac edə biləcəkləri kommersionlaşdırılmış məhsulun artıqlığını istehsal etmişlər. Digər tərəfdən, torpaqları bitkiçilik üçün yararsız olan, xüsusən də dağlıq bölgələrdə olan sahibkarlıq subyektləri bol və ucuz qiymətə taxıl, quru tərəvəz, yağ və s. sahələrdən gələn kartof otlara və heyvandarlığa yönəlmişdir.

Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi təkcə sənaye, maşın və avadanlıqlarının istifadəsi ilə məhdudlaşmır, həm də kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artıran kimyəvi gübrələr,

suvarma, yüksək məhsuldar toxumlar, pestisidlər, heyvan yemi, yanacaq, elektrik enerjisi və s. kimi müasir girişlərin istifadəsini özü ilə gətirmişdir. Fransada buğda məhsuldarlığı 1850-1950-ci illər arasında bir əsrdə cəmi bir dəfə arta bildiyi halda, bu dövrün birinci rübündə yüksək məhsuldar toxumlar və kimyəvi gübrələr kimi müasir vəsaitlərin geniş tətbiqi ilə biz tam üç dəfə artımın şahidi olduq. Əkin sahələrinin artmadığı bir vaxtda istehsalın artırılması kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi ilə sinonimlik təşkil etməkdədir. Sənaye inqilabından əvvəl Qərb cəmiyyətlərində bir ton buğda istehsalı üçün tələb olunan 1200-1800 iş saati 1990-cı illərdə ABŞ-da iki saata enmiş, bir hektar sahədən alınan buğdanın miqdarı isə 600-700 kq-dan 7 tona yüksəlmişdir. 1970-ci illərin əvvəllərində hesablanmışdır ki, dünya kənd təsərrüfatı istehsalının dördüdə biri kimyəvi gübrələrin istifadəsi hesabındadır. 1913-cü ildə Avropada (Rusiya istisna olmaqla) hektara gübrə istifadəsi 21 kq, Şimali Amerikada 5 kq idi. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra 1953-cü ildə 71 kq və 24 kq, 213 kq və 87 kq-a yüksəlmişdir. Ekoloji maarifləndirmənin artması ilə əlaqədar olaraq 1980-ci illərdən sonra bu ölkələrdə kimyəvi gübrələrin istehlakı azalmağa başlamışdır.

Bütövlükdə, torpaqdan davamlı və daha intensiv istifadəyə əsaslanan yeni kənd təsərrüfatı istehsalı üsulu son nəticədə həm işçi qüvvəsinin, həm də torpağın məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Kənd təsərrüfatı inqilabı aqrar profisitə böyüməsinə imkan vermiş, eyni dövrdə sənaye inqilabı və sürətli urbanizasiya isə artıqlığın ən uyğun iqtisadi şəraitdə istifadəsinə imkan formalaşdırmışdır. Bütün bu möhtəşəm inkişaf dərəcələri daxili istehlakda görünməmiş artımın həm səbəbləri, həm də nəticələri olmuşdur. 1930-1940-cı illərin istehlak boşluğu istehlak “aclığını”, yəni “normal”dan çox daha böyük istehlak tələbini yaratmışdır. Müharibədən sonrakı nəsillər uzun müddətdir ki, iş yerlərinin, gəlirlərin çatışmazlığından əziyyət çəkirdilər və bəzi ölkələrdə bəzən istehlak mallarını normaya salırdılar. Bu, 1920-

1930-cu illərdə bir-iki il istisna olmaqla, 1914-cü ildən bəri belə idi. Təxirə salınmış və yatırılmış istehlak müharibədən sonrakı inkişafın mühərriklərindən biri olmuşdur.

Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatı istehsalının başqa bir sahəsi heyvandarlıqdır. Bitkiçilikdə baş verən inkişaf, xüsusən də yem bitkilərinin artımı ilə birlikdə heyvandarlıq üzrə inkişafada pozitiv təsir etmişdir. 1961-80-ci illər arasında iribuynuzlu mal-qara və iribuynuzlu heyvanların sayının artımı daha yüksək olmuşdur. ABŞ-da iribuynuzlu mal-qaranın sayı 13,86%, Avropada 16% artdığı halda, metropol ölkələrdə 33,86% artım göstərmişdir. Həmin illərdə ABŞ-da 61%, Avropada 7,69% azalma olduğu halda, periferik ölkələrdə 34% artım qeyd olunmuşdur. Bitki və heyvan istehsalı sahələrinin ayrılması və hər bir sektorun öz daxilində ixtisaslaşması bu dəyişiklikdə təsirli oldu. Bununla belə, ABŞ və Aİ-də dəstək siyasətləri və ixrac gəlirləri səbəbiylə bitkiçilik heyvandarlıqdan daha sərfəli hesab edilir və bitkiçilik istehsalına keçid mövcud olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı siyasəti dedikdə kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin sosial-iqtisadi və texniki mühitinə təsir etmək üçün dövlətin bütün müdaxilələri nəzərdə tutulur. Bu tərif hər bir siyasətin müəyyən bir məqsəd və funksiya ətrafında formalaşdığını və müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün lazımı vasitələrlə təchiz edilməli olduğunu ortaya qoyur. Ərzaq məhsullarının ölkələr üçün strateji prioritet mallar kimi qəbul edilməsi və kənd təsərrüfatı sektorunun təbii şəraitdən asılı olduğuna görə digər sektorlara nisbətən bazar qeyri-sabitliyinə daha açıq olması dövlətlərin bu sahədə həyata keçirdiyi siyasətlərin əsas hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Müasir dövlətlər kənd təsərrüfatı istehsalını və məhsuldarlığını artırmaq üçün kənd təsərrüfatı texnologiyalarının inkişafını və kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsini dəstəkləsələr də, bazarları sabitləşdirmək üçün qiymətlərə müdaxilə edə və ya yerli istehsalı xarici rəqabətdən qorumaq üçün gömrük maneələri yarada bilirlər. Ən aşağı xərc şərtləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının

artırılmasını hədəfləyən dövlət subsidiyalı kreditlərlə fermerlərə dəstək ola bilər, həmçinin müxtəlif elmi-tədqiqat inkişaf və yayım mərkəzləri yaradaraq kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirə bilərlər.

Digər tərəfdən, tarixin ən qədim dövrlərindən bəri əyalətlər tərəfindən kənd təsərrüfatı sektoruna müdaxilələr edilsə də, müasir mənada ilk icraçı 1929-cu il İqtisadi Böhranından sonra ABŞ olmuşdur. Kənd təsərrüfatına dövlət müdaxilələrinin artması və onun bütün dünyada yayılması İkinci Dünya Müharibəsindən sonra baş verdi. Müharibə dövründə yaşanan ərzaq qıtlığı və müharibədən sonrakı ikiqütblü dünyada “soyuq müharibə” küləkləri ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından dövlətlərin diqqətini kənd təsərrüfatı sektoruna yönəlmişdir. Bundan əlavə, müharibənin dərhal davamında antibiotik preparatlarının tətbiqi qlobal dünyada ölümləri azaltmaqla əhəlinin artım sürətini artırmışdır. Bu artım tarixdə, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə görünməmiş sürətlərə çatmışdır. Bütün bu səbəblərdən ən çox sənayeləşmiş kapitalist ölkələri başda olmaqla ABŞ, AI və Yaponiya tərəfindən uzun illərdə müxtəlif üsullardan istifadə edilərək kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasına yönəlmiş siyasətlər həyata keçirilməkdədir.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən dünya iqtisadiyyatında dəyişiklik görünməmiş bir sürətlə və genişlikdə olmuşdur. Bu prosesdə kənd təsərrüfatı sektoru ilə bağlı iki mühüm dönüş nöqtəsini qeyd etmək olar. Bunlardan birincisi ikinci dünya müharibəsi ilə başlayan və ABŞ-in dünya iqtisadiyyatında və qlobal kənd təsərrüfatı siyasətlərində mühüm bir güc kimi meydana çıxdığı dövrüdür. 1970-ci illərə qədər davam edəcək bu prosesin ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti, əyalətlərin, xüsusilə ABŞ-in kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaq üçün müdaxiləçi siyasətlər həyata keçirmələridir. 1970-ci illərdə sistemdə yaşanan tıxanmalar və böhranlar yeni dövrün başlanğıcı olmuşdur. Ərzaq Böhranı və Ardınca gələn Neft Böhranı kənd təsərrüfatı istehsalı siyasətlərinə dövlət nə-

zarətini azaltdı və kənd təsərrüfatı mövzusunu beynəlxalq ticarət və çoxtərəfli ticarət müqavilələrinə transformasiya etmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ-ın mühüm hegemon dövlət kimi meydana çıxması ilə müharibədən və SSRİ təhlükəsindən çox zərər görən dünya bu dövlətin siyasi və iqtisadi gücünün yayılması üçün mühüm sahə açmışdır. Bu kontekstdə ABŞ-ın bütün dünya üzərində quracağı güc üçün vasitəçi qurumlar qurulmuşdur: Bunlardan ən mühümü 1947-ci ildə qəbul edilən qərarlarla qurulan Yenidənqurma və İnkişaf Bankıdır (IBRD). 1944-cü ildə ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində keçirilən konfransların sonunda Dünya Bankı (WB) və Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF) adlandırıldı. 1948-ci ildə imzalanmış Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT) prosesin işləmə qaydalarını müəyyən etmişdir. Yuxarıda qeyd olunan dövrdə Marşal Planı ABŞ-ın qlobal gücünün yaranmasına da öz töhfəsini vermişdir.

Bunlardan IMF beynəlxalq ödənişləri tənzimləmək və ölkələrin tədiyə balansındakı disbalansın aradan qaldırılmasına kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. WB uzunmüddətli ucuz kreditlər hesabına müharibə nəticəsində dağılmış iqtisadiyyatları bərpa edəcək inkişaf layihələrinin maliyyələşdirilməsi vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdür. GATT isə ticarət maneələrini minimuma endirməklə və ölkələr arasında ayrı-seçkilik yaradan ticarət razılaşmalarını məhdudlaşdırmaqla dünya ticarətinin liberallaşdırılmasını təmin etmək üçün yaradılmışdır.

Müqavilə 1947-ci ilin oktyabrında 23 ölkə tərəfindən imzalanan 50.000 bəndi əhatə edən 123 danışıqlar seriyası təşkil olunmuşdur. On beş ildən az müddətdə sazişə üzv olan ölkələrin sayı yetmişə çatmış və onlar birlikdə dünya ticarətinin 80%-nə hakim oldular. Yarandığı gündən bəri çoxtərəfli azad ticarət danışıqlarının cəmi səkkiz raundu keçirilib, bəzilərinin başa çatdırılması uzun illər çəkmişdir. Hər bir danışıqların nəticəsi olaraq xüsusilə sənaye məhsullarının ticarətinin liberallaşdırılması baxımından mühüm uğurlar əldə edilmişdir. Bununla belə, kənd təsər-

rufatı nəzəri cəhətdən danışıqlara daxil edilsə də, Uruqvay raunduna qədər (1986-1994), xüsusilə 1955-ci ildən sonrakı danışıqlarda həmişə arxa planda olduğu üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətində liberallaşma çox məhdud səviyyədə qaldı. Ola bilsin ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti ilə bağlı yeganə əhəmiyyətli irəliləyiş 1979-cu ildə ət və süd məhsulları ticarətinin qismən liberallaşdırılması ilə bağlı razılıq əldə olunduqdan sonra başa çatan Tokio Turundan əldə olunmuşdur.

GATT “Dürüst ölkə”, “Milli rəftar”, “Qarşılıqlılıq”, “Tariflərin azaldılması və məcburiliyi” və “Şəffaflıq” prinsipi kimi bəzi fundamental prinsip və müddəaları vurğulasa da, praktikada əhəmiyyətli istisnalar olmuşdur. Müqavilənin “Regional Tətbiqlər - Sərhəd Hərəkəti - Gömrük İttifaqı və Azad Ticarət Zonaları” adlı 24-cü maddəsində qeyd edilir ki, gömrük zonaları və azad ticarət zonaları könüllü razılaşmalar yolu ilə ayrılı bilər, burada ayrıca tariflər və ya digər ticarət qanunvericiliyi tətbiq oluna bilməkdədir. “Əgər tərəflərdən biri ticarətçilər arasında digərinə imtiyaz verirsə, o bunu digər ölkələrə də verməlidir” deyən “Ən əlverişli ölkə” prinsipi kimi təsvir olunur. “Tərəflərdən birinin digərinə etdiyi kommersiona güzəştləri müqabilində eyni şərtlər altında digər ölkələrin kommersiona imtiyazlarına malik olmasının zəruriliyi” “Qarşılıqlılıq” prinsipinə uyğun gəlmir. Tarif endirimləri regional birləşmələr daxilində ləğv edilərkən, digər ölkələrə tətbiq edilir və bu, xüsusilə regional imtiyazlar yaradır və ümumiyyətlə, ölkələr arasında inkişaf fərqlərinə səbəb olmaqdadır. Buna görə də, GATT konvensiyasındakı qaydalar inkişaf etmiş ölkələrdə iri kənd təsərrüfatı istehsalçılarının aqrar siyasətlərinə icazə vermək üçün yaradılmışdır.

Marşal planının həyata keçirdiyi xarici yardım siyasəti də ABŞ-ın təsir dairəsini artırmışdır. “Marşallın Türkiyəyə və nisbi olaraq SSRİ-yə təsiri aşağıda müzakirə olunacaq Avropanı yenidən qurmaq səyinin arxasında ABŞ-ın verdiyi vəsaitlərin transferi ilə onun üçün vacib olan Avropa bazarını yenidən gücləndirmək istə-

yi dayanmaqdadır. Buna görə də xarici ticarətdə sərbəstlik və ABŞ-ın xammal ehtiyatlarına sərbəst çıxış Marşal planının irəli sürdüyü şərtlərdən idi. Digər tərəfdən ABŞ-ın verdiyi maliyyə qaynaqlarından bəhrələnən ölkələr ehtiyac duyduqları sənaye məhsullarının 60%-ni, kənd təsərrüfatı məhsullarının isə 78%-ni ABŞ-dan idxal edirdilər.

Marşal planında kənd təsərrüfatı sahəsinə ayrılan pay kifayət qədər böyükdür. Yardım müqabilində təklif olunan şərtlər ABŞ-a öz kənd təsərrüfatı məhsulları və texnikası üçün böyük bazar yaratmaq imkanı vermişdir. Qərbi Avropada bu vəziyyətin ekvivalenti kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və mexanikləşdirilməsinin artması, sonra isə kənd təsərrüfatı istehsalının sürətləndirilməsi şəklində inkişaf etmişdir. Marşal planı həm də Avropa həmrəyliyi ruhunun toxumlarını səpdi və Avropanın iqtisadi inteqrasiyası reallaşdırılmış oldu. 1947-ci ildə on altı ölkənin iştirakı ilə Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Komitəsi, daha sonra 1948-ci ilin aprelində Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (OEEC) yaradıldı. 1957-ci ilin mayında təxminən 180 milyon əhalisi olan altı ölkə - İngiltərə dəvət edildi, lakin imtina etdi - Roma Müqaviləsini imzalamaqla onlar 1967-ci ilə qədər ayrıca təşkilat kimi fəaliyyət göstərən Avropa İqtisadi Birliyini (AİB) və Avropa Atom Enerjisi Birliyini (Eurotam) yaratdılar.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən kənd təsərrüfatında sürətli inkişafın ən mühüm sosial təsirini orta əsrlərin davamı olan kənd icmalarına və birgə idarəçilik sferasında hiss etdirdi. Şəxsin mövcud sosial-iqtisadi sistemdən kənara çıxması və istehsal istiqamətini bazara çevirə bilməsi ticarət, urbanizasiya və sənayeləşmə kimi kənd təsərrüfatı xaricində baş verən həvəsləndirici inkişaflarla müəyyən dərəcədə mümkün olmuşdur. İstifadəsi müəyyən sərmayə və bilik tələb edən sənaye mənşəli müasir texnikalar kiçik ailə bizneslərinin bir hissəsini kənd təsərrüfatından sıxışdırıb çıxarsa da, işçi qüvvəsinə qənaət edən texnikanın tətbiqi və kənd emalatxanalarının sənaye tərəfindən dağılması ilk kütləvi istehsala start

vermişdir. 1978-ci ildə Ernest Feder kəndlini qloballaşmanın demək olar ki, ‘nəslə kəsilməmiş növü’ kimi təsvir etdi. Kənddən şəhərlərə köçən bu insanlar getdikləri yerlərdə bir çox sosioloji, psixoloji və iqtisadi problemlər yaşayıblar.

Əslində, qabaqcıl texnologiya ilə kənd təsərrüfatı miqrasiyası arasında sıx şəkildə səbəb-nəticə əlaqələri mövcuddur. Qabaqcıl texnikalar kənd təsərrüfatı işçi qüvvəsinin bir hissəsini üzə çıxarıb şəhərlərə köçün yolunu açsa da, şəhərlərə köçlə birlikdə artan kənd təsərrüfatı maaşları işçi qüvvəsini əvəz etmək üçün məşinlərin istifadəsini təşviq etmişdir. Kənd təsərrüfatında modernləşmə aztəminatlı torpaqsız kəndlilərin kəndlərini tərk edərək şəhərə köçməsinə səbəb olduğu halda, kiçik əkinçilik sahələrinin birləşməsi və genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Müasir texnologiya şəraitində yenidən strukturlaşdırıla bilməyən, bazar əlamətlərinə uyğun ixtisaslaşa bilməyən kiçik ailə biznesləri kənd təsərrüfatından kəsilib, bazar üçün istehsal oluna biləcək torpaqlar genişlənilib. İkinci Dünya Müharibəsindən bir qədər əvvəl kənd təsərrüfatı və balıqçılıqda əhalinin 20%-dən az hissəsinin işlədiyi İngiltərə istisna olmaqla, yalnız bir ölkə var idi: Belçika. Almaniya və ABŞ-da bu, ümumi əhalinin təxminən dördüdə birinə çatmışdır. Fransa, İsveç, Avstriyada hələ də 35-40% arasında idi. Bolqarıstan və Rumıniya kimi kənd təsərrüfatı ölkələrində hər beş nəfərdən dördü torpaqda işləyirdi.

Bütövlükdə, 1980-ci illərin əvvəllərində Böyük Britaniya, ABŞ və Belçikada hər 100 nəfərdən ən çoxu üçü kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Ancaq təəccüblüdür ki, bu kiçik segment, xüsusən də ABŞ-da, ABŞ-ı və dünyanı saysız-hesabsız müxtəlif qida maddələri ilə doldurmaq vəziyyətində olmuşlardır. 1980-ci illərin əvvəllərində “Dəmir pərdə”nin hüdudlarından kənarda yerləşən hər bir Qərb ölkəsində əhalinin 10%-dən çoxu əkinçiliklə məşğul idi. Yaponiyada fermerlər 1947-ci ildə əhalinin 52,4%-dən 1985-ci ildə 9%-ə qədər azaldı. Latın Amerikasında, Kolumbiya, Meksika və təxminən Braziliyada kəndlilərin nisbəti iki

onillikdə iki dəfə azaldı. Yer kürəsinin yalnız üç bölgəsində əsasən kəndlər və tarlalar üstünlük təşkil edirdi: Sub-Sahara Afrika-sı, Cənubi və kontinental Cənub-Şərqi Asiya və Çin.

Həmçinin, 1980-ci illərdən başlayaraq qloballaşma və neolibəral siyasətlər dünyaya hakim olduqdan sonra kənd təsərrüfatının iflası uğramasının və kəndlilərin Üçüncü Dünyada yoxa çıxmasının nəticələri indi qaçqın probleminə çevrilmişdir. Hobsbawm-ın XX əsrin ən dramatik hadisəsi kimi təsvir etdiyi “kəndlilərin ölümü”nə təkə kənd təsərrüfatında modernləşmənin səbəb olduğunu deyə bilmərik. ABŞ-ın İkinci Dünya Müharibəsindən sonra xüsusilə Üçüncü Dünya ölkələrində həyata keçirdiyi kənd təsərrüfatı siyasəti sektor əhalisini öz yerlərindən çıxarmaqla yanaşı, ənənəvi kənd təsərrüfatı istehsalına da son qoymuşdur.

Əsasən, 1954-cü ildə 480 sayılı İctimai Qanun kimi rəsmiləşdirilən ərzaq yardımı proqramı ABŞ-a qlobal ərzaq ticarətində hökmranlıq etməyə imkan vermişdir. ABŞ-ın idarə etdiyi ərzaq artıqlığı geosiyasi cəbhədə olan dövlətlərə güzəştli ərzaq yardımı və yardımdan ticarətə keçiddən sonra gələcəyin müştəriləri kimi paylandı. Bu ərzaq ixracı rejimi üçüncü dünyada yerli fermerləri aşağı qiymətli əsas qida məhsulları ilə zəiflətdi, eyni zamanda istehlakçıların ənənəvi yemək vərdişlərini qərbləşdirdi. Ən mühüm tropik ixrac məhsullarından ikisi, şəkər və bitki yağları sənaye əvəzediciləri tərəfindən getdikcə marjinalaşdırıldı. Şəkər qamışının əsas sənayesi əvəzinə yüksək fruktoza qarğıdalı siropu idxal edildi, bu da ABŞ-ın subsidiyaları və qarğıdalı ehtiyatlarının çox olması səbəbindən iqtisadi cəhətdən sərfəli oldu. Soya yağı tropik bitki yağlarını əvəz edərkən, soya unu heyvan yemi ilə əvəz edilmişdir. Təbii ki, bu dəyişikliyə səbəb soya yağının ABŞ-da buğdadan sonra ikinci ən böyük ərzaq yardımı olması idi. Beləliklə, qida rejimi ABŞ və Avropanın Atlantik dəstəyi ilə Üçüncü Dünya ölkələrində tropik yağların və şəkərlərin idxal əvəzlənməsini təşviq etmişdir. Əsas taxıl və düyü istehsalçıları olan ruslar, hindular və çinlilər Amerika və Kanada buğdasını alırdılar.

Beləliklə, Afrika, Asiya və Latın Amerikasını ölkələrinin əksəriyyəti İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda heç bir ərzaq idxal etməsələr də, 1971-ci ildə dünya buğda idxalının yarısını və 1981-ci ildə ABŞ-ın buğda ixracının 78%-ni idxal etdilər. ABŞ-ın “ərzaq yardımı” nəticəsində aztəminatlı ölkələr bir tərəfdən buğda kimi əsas məhsullarda ABŞ-dan asılı vəziyyətə düşdülər, digər tərəfdən ixrac üçün müəyyən məhsullar (yeni ekzotik məhsullar və çiçəklər) üzrə ixtisaslaşmağa çalışdılar. Buna paralel olaraq ABŞ-ın ixrac yönümlü akr sahəsi 1940-cı ildə ümumi əkin sahəsinin 2%-dən 1980-ci ildə 39%-ə yüksəldi. Üçüncü Dünya ölkələrinin dünya buğda idxalında payı 1950-ci illərdə 10% olduğu halda, 1980-ci ildə 57%-ə yüksəlmişdir. Dünya ərzaq yardımında ABŞ-ın payı 1960-cı illərdəki 90%-dən 1973-cü ildə 59%-ə düşmüşdür.

IMF-nin struktur tənzimləmə proqramları kəndlərin ləğvində daha bir dönüş nöqtəsini təşkil etmişdir. 1988-ci ildə BVF-dən istefa verən iqtisadçı ekspert Davidson Budhoo-nun vurğuladığı aşağıdakı faktlar əslində vəziyyəti çox uzatmadan yekunlaşdırır: “BVF-Dünya Bankının uyğunlaşdırılması proqramları xalqın istehlakını azaltmaqla təmin edilən resurslarla borcları ödəməyi hədəfləyirdi. İnkişaf etməmiş ölkələrdə və onların sənaye ixracının stimullaşdırılmasına keçirilməsi bu çərçivədə qiymətləndirilmişdir. BVF-Dünya Bankının tövsiyələrini nəzərə almayan az qala soyqırım siyasətləri ucbatından 1980-ci illərdən bəri hər il 5 yaşından kiçik 6 milyon uşağın həyatını itirdiyi düşünülür. Ekoloji problemlər baxımından milyonlarla yerli əhali ənənəvi əkinçilikdən təsərrüfatlara, ağac plantasiyalarına köçürülmüşdür. Demək olar ki, hər kəs BVF-Dünya Bankının siyasətinin cənub yarımkürəsi xalqının həyatına fəlakətli sosial-iqtisadi təsir göstərdiyi ilə razılaşır”.

Bu çərçivədə, aqrar istehsalın dəyişməsində və kənd əhalisinin azalmasında digər müəyyənədicilərin amil transmilli şirkətlərin mövcudluğu olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl kənd təsərrü-

fatı texnikası və texnologiyalarına malik transmilli şirkətləri ucuz ixrac məhsulları ilə yerli bazarlara hakim kəsilərək, bazarda rəqabət apara bilməyən kiçik ailə təsərrüfatının və ənənəvi kənd təsərrüfatının məhvinə səbəb olmuşdur. Sofiya Mörfi azad ticarətin mənfi təsirlərini belə ümumiləşdirir: “Çoxlu satıcı və alıcının gəldiyi, tərəvəz və meyvələrin satıldığı məhəllə bazarlarında hər şey hər kəsin gözü qarşısında baş verir və “azad bazar” da bu görüntüdən qaynaqlanır. Azad bazar bütün dünyanı bazara çevirmək iddiasındadır. Amma reallıq elə deyil. Elə bir qlobal bazar yoxdur ki, Argentina, Braziliya və ABŞ-dan olan fermerlər soya gətirsinlər və mallarını ən yüksək qiymət təklif edənə satsınlar. Bu fermerlər üçün təsərrüfatlarının yanında real məhsullarını sata biləcəkləri yalnız bir alıcı var. Maksimum iki alıcı ola bilər. Onların məhsulları keyfiyyətə nəzərdən keçəcək. Digər tərəfdən, sağlamlıq yoxlamaları və siyasi şiltaqlıqlar mövcuddur. Kiçik fermerlərin vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Keyfiyyətsiz yollar, qeyri-kafi anbarlar, qeyri-bərabər torpaq bölgüsü, pis qanunlar, balanssız bazar qüvvələri, zəif yerli və milli qurumlar hamısı ticarətə təsir edir və bunların heç biri azad deyil. İnkişaf etməkdə olan ölkələr Kənd Təsərrüfatı Sazişi imzaladılar; Öz bazarlarını açmağa razılaşaraq, onlar başa düşdülər ki, böyük kənd təsərrüfatı supergücləri subsidiyalaşdırılan kənd təsərrüfatı istehsalı sistemlərini möhkəmləndirir, öz bazarlarına böyük izafi vəsaitlər tökəcək və bununla da öz kiçik istehsalçı kənd təsərrüfatını məhv edəcəklər”.

Honduraslı bir fermer kənd təsərrüfatında həyata keçirilən siyasətlə bağlı bunları demişdir: Bu gün Avropa, Kanada və ABŞ-dan ucuz ərzaq məhsulları idxal etdiyinə görə biz öz kənd təsərrüfatı məhsullarımızı bazarlarda sata bilmirik. Maneələrə gəlincə, liberallaşdırma yolu ilə ərzaq təhlükəsizliyinin özəlləşdirilməsi təkcə təsərrüfat subsidiyalarını (kredit, subsidiyalaşdırılmış vəsait və s.) azaldır, həm də kiçik fermerləri kənd təsərrüfatı məhsulları üçün ucuz dünya qiymətlərinin rəqabət təzyiqinə məruz qoyur. Məsələn, öz-özlüyündə Malavi, Zimbabve, Keniya, Ruanda və

Somali kimi kifayət qədər ölkələrdə taxılın liberallaşdırılması siyasəti BVF-Dünya Bankının 'sərbəst bazarlar' tələb edən struktur düzəlişlərinə əsaslanır. Lakin kənd təsərrüfatı ixracının qeyri-sabitliyinin yaxın fermerləri həvəsləndirdiyinə dair sübutlar mövcuddur. Həmçinin, dinamik şəhər bazarlarında nağd gəliri tənzimləmək üçün 'sürətli məhsul' istehsalına (meyvə və tərəvəz) çevrilmək də əlverişlidir.

Əsasən aqrar texnologiyasının sürətli dəyişməsi kənd təsərrüfatı strukturlarında da müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Yeni texnologiyaya uyğunlaşa bilməyən və ya yeni texnologiyanın tələb etdiyi bazara inteqrasiya edə bilməyən, bir sözlə, iqtisadi cəhətdən rəşional olmayan müəssisələr ortadan qalxmışdır. Məhz sözügedən dövrün əvvəlində 1950-1960-cı illərdə ABŞ və Kanada kimi ölkələrdə kənd təsərrüfatı təsərrüfatlarının sayı təxminən 25-30%, Qərbi Avropada isə 15-20% azalmışdır. ABŞ-da XX əsrin əvvəllərindən İkinci Dünya Müharibəsinə qədər 6-7 milyon səviyyəsində qalan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı müharibədən sonra sürətli azalma ilə 1980-ci ildə 2,5 milyona qədər azalmışdır. Fransa kənd təsərrüfatında 1929-cu ildə 4 milyon olan təsərrüfatların sayı 1955-ci ildə 2,3 milyona, 1975-ci ildə isə 1,3 milyona enmişdir. Kənd təsərrüfatı təsərrüfatlarının sayı azaldığı halda, təsərrüfatların ölçüsü təbii olaraq artmışdır. ABŞ-da 1930-cu ildə 151 hektar olan orta miqyas 1945-ci ildə 195-ə, 1970-ci ildə 376 hektara çatdı və 1980-ci illərdə artmaqda davam etdi. Fransada 1950-ci ildə orta təsərrüfat sahəsi 12 hektar idi və 28 hektar artdı.

Tam əksinə, kənd təsərrüfatının inkişafının nəticələri baxımından qiymətləndirməli olduğumuz son məsələ 1960-cı illərdən bəri geniş şəkildə istifadə edilən gübrələrin, bitki mənşəli və kənd təsərrüfatı pestisidlərinin ətraf mühitə təsiridir. Ənənəvi kənd təsərrüfatında vahid sahədən yüksək məhsuldarlıq əldə etmək və məhsul itkisini minimuma endirmək üçün kənd təsərrüfatı istehsal sahələrinə sintetik kimyəvi maddələr, enerji mənbələri və müxtəlif

istehsal materialları daxil edilmiş və istehsal baxımından yaxşı nəticələr əldə edilmişdir. Amma çox təəssüflər olsun ki, bu kimyəvi maddələrin geniş yayılması “bir az yaxşı olar, çox yaxşı olar” ifadəsi altında insanlara və digər canlılara ziyan vurmaqdadır.

Nəticə olaraq, kimyəvi gübrələr və pestisidlər torpağın üzvi maddələrlə yoxsullaşmasına və faydalı mikroorqanizmlərin ölümünə səbəb olmuşdur. Bu, zərərli orqanizmlərin üstünlük təşkil etməsini asanlaşdırdı. Kimyəvi gübrələrlə otlar daha sürətlə inkişaf etdi və herbisidlərə (herbisidlərə) ehtiyac artdı. Onların birləşmiş təsiri ilə bitki xəstəlikləri və zərərvericiləri artmış, insektisidlərə (kənd təsərrüfatı pestisidlərinə) ehtiyac çoxalmışdır.

11.2. İnstitusional dəyişiklik və kənd təsərrüfatının inkişafı

Bazarlar nədir? Bir çox insanlar bazarları, bəlkə də yerli məhsul bazarlarından tutmuş müasir birjalara qədər malların mübadiləsinin aparıldığı fiziki yerlər kimi düşünürlər. Lakin bazarların əhəmiyyətini başa düşmək, bazarlar haqqında fiziki yerlər haqqında deyil, iqtisadi fəaliyyət və ya insanlar arasında mübadilənin təşkili üsulu kimi düşünmək deməkdir. Beləliklə, bazar müxtəlif fiziki formalarda mövcud ola bilər, lakin ilk növbədə müəyyən bir qrup insanların mal və ya xidmətlərin mübadiləsi prosesini nəzərdə tutur. İqtisadi baxımdan bazarlar resursların (yenidən) bölüşdürülməsi mexanizmidir. Bazarda mərkəzi fəaliyyət mübadilə və ya əməliyyatdır. Həmçinin, təchizat/dəyər zəncirləri ətrafında müzakirə, iyerarxik imicini vurğulayan bazarların imicini təşviq etmək üçün qismən cavabdehdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə çox az bazar balanslı şəkildə təmsil oluna bilər. Kredit, əmək, məhsul bazarları kimi kənd təsərrüfatı üçün vacib olan bazarlar da daxil olmaqla, sosial münasibətlərin kimin kiminlə və hansı şərtlərlə mübadilə etdiyini tez-tez müəyyən etdiyi şəkəyə bən-

zər bir quruluşa malikdir. Bundan əlavə, adətən rolların daha az ixtisaslaşması var, yəni fərdlər təchizat zəncirinin iyerarxiyasının müxtəlif nöqtələrində ala və ya sata bilərlər.

Ümumilikdə, bazarlara diqqət ya bazarların necə daha səmərəli işləyə biləcəyinə, ya da iqtisadi zəif fermerlərin bazarlarda iştirak etmək imkanlarını necə yaxşılaşdıracağına, bəzən bazara çıxış kimi də adlandırılır. Xüsusilə, bu, getdikcə daha yüksək təhlükəsizlik və keyfiyyət standartları, eləcə də daha böyük həcmələr tələb edən və şaquli koordinasiya mexanizmləri vasitəsilə getdikcə daha çox təşkil olunan bazarlara inteqrasiya olunmaq üçün kiçik miqyaslı fermerlərin üzləşdiyi maneələrlə bağlı narahatlıqları həll edir. Bu tendensiyalar təkcə ixrac bazarlarında deyil, məsələn, supermarket şəbəkələrinin bazar payını artırdığı inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli bazarlarında da görünür, baxmayaraq ki, bu, hələ də bazara çıxarılan kənd təsərrüfatı məhsullarının kiçik bir hissəsidir. Bazarların necə işlədiyini və daha yaxşı işləyə biləcəyini nəzərdən keçirmək institutların və institusional dəyişikliyin bazarların işini və inkişaf prosesini stimullaşdırmaq və dəstəkləməkdə oynadığı rola diqqət yetirməyi tələb edir. Təşkilat formalarının, formal qaydaların və qeyri-rəsmi norma və inancların mürəkkəb kombinasiyası kimi institutlar insanların üzləşdiyi seçimləri və stimulları şərtləndirir.

Xüsusilə institutlar insanların bazar vəziyyətlərində necə hərəkət etdiyini şərtləndirir və beləliklə, bazarların necə işləməsinə təsir göstərir. Bazar özü iqtisadi institutun bir növüdür, lakin müxtəlif mal və xidmətlər üçün bazarların müxtəlif şəraitdə necə fəaliyyət göstərməsi geniş formal və qeyri-rəsmi institutlarla şərtlənir. Əhəmiyyətli mesaj ondan ibarətdir ki, bizim bazarlar və bazar institutları haqqında anlayışımız ədalətli və davamlı kənd təsərrüfatının inkişafı üçün müdaxilələrin ambisiyaları ilə müqayisədə nisbətən təvazökardır. Aşağıdakı müzakirədə nümunələrdən mümkün qədər istifadə olunur. Lakin konsepsiyaları və analitik çərçivələri daha yaxşı təsvir etmək üçün yekun bölmələrdə üç nümunə

sahəsi (giriş bazarları, çıxış bazarları və istehsalçı təşkilatları) araşdırılır.

Digər tərəfdən, qurumların nə olduğu və necə formalaşdığı haqqında ümumi anlayışımız olmasa, “qurumların əhəmiyyəti” ifadəsi çox məna kəsb etmir”. Bəs institutlar nədir? Qurumlar əsasən görünməzdir və adətən təbii olaraq qəbul edilir, nəticədə institutların uzun müddət siyasət və (iqtisadi) tədqiqatlarda roluna məhəl qoyulmur. Dərsliyin bu bölməsində biz qurumların nə olduğunu daha aydın başa düşməyə çalışacağıq. Konsepsiya kifayət qədər mücərrəd olduğu üçün bu çətin məsələdir. Qurumlar üçün ən ümumi tərif onları “insanların qarşılıqlı əlaqəsini formalaşdıran rəsmi və qeyri-rəsmi qaydalar” kimi təyin edən Douglass North-dan verilmişdir. North vurğulayır ki, qurumlar və təşkilatlar arasında mühüm fərq qoyulmalıdır. Müəssisələr kimi təşkilatlar da insanların qarşılıqlı əlaqəsi üçün struktur təmin etsə də, konseptual olaraq qaydalar (qurumlar) oyunçulardan (təşkilatlar) fərqləndirilməlidir. Futbol oyununun bənzətməsindən istifadə edərək, qaydaların məqsədi oyunun keçirilmə qaydasını müəyyən etməkdir. Lakin bu qaydalar dəsti daxilində oyunçuların məqsədi bacarıq, strategiya və koordinasiyanın birləşməsi ilə oyunu qazanmaqdır. Bu baxımdan, institusional potensialın yaradılması və ya inkişafı termini qaydaların dəyişdirilməsi (məsələn, təkmilləşdirilməsi) kimi deyil, oyunçuların potensialının gücləndirilməsi kimi qəbul edilə bilər. İnstitusional potensialın inkişaf etdirilməsinin məqsədi obyektlərin tikintisi və ya avadanlıqla təmin edilməsi kimi “texniki təminat”ı təkmilləşdirmək və işçilərin bilik, bacarıq və davranışları daxil olmaqla “proqram təminatına” sərmayə qoymaqdır. Bu bölmədə biz oyunçulardan daha çox qaydalara diqqət yetirəcəyik.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatlar da daxili qaydalarla formalaşır, xüsusən də təşkilat daha geniş kontekstdə, beləliklə, istehsal zəncirləri və ya icma qrupları da daxil olmaqla. Şimal tərfi, çox istifadə olunsa da, hələ də çox ümumdür. Nort-

hun qeyd etdiyi kimi, institutlar “insanların qarşılıqlı əlaqəsi üçün bələdçidir, belə ki, biz dostlarımızı küçədə qarşılamaq, avtomobil sürmək, portağal almaq, borc pul almaq, biznes qurmaq, ölürlərimizi dəfn etmək və ya hər hansı bir şey etmək istəyəndə bilirik (və ya asanlıqla öyrənə bilər) bu tapşırıqların necə yerinə yetirilməsini”. Beləliklə, institutlar təkcə iqtisadi məsələlərə aid deyil, həm də bir çox sosial məsələləri əhatə edir¹³. Bu geniş tərif çərçivəsində biz mövcud olan institutların növlərinin spesifikasiyasını təqdim edəcəyik və onların iqtisadi inkişafda oynadığı rola dair araşdırmamız üçün uyğun olanları təqdim edəcəyik.

Kənd təsərrüfatının inkişafı kontekstində institusional dəyişiklik nə deməkdir? İnstitusional dəyişikliklərlə kənd təsərrüfatının inkişafı arasında hansı əlaqə var? Bu gün belə görünür ki, iqtisadi inkişafın təşviqində institutların əhəmiyyəti şübhə doğurmur. Əsasən, 1990-cı illərdə həm tədqiqatçılar, həm də yardım agentlikləri hökumətlərin “müvafiq mühitin” və yaxşı idarəetmənin təmin edilməsində roluna artan diqqət ayırdıqları üçün qurumlara bu maraq artdı. Bunun nəyi nəzərdə tutduğu barədə daha sistemli düşünməyə marağı 1993-cü ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş iqtisadçı tarixçi Duqlas Nortun işi üçün yaradılan tanınma stimullaşdırdı. 2002-ci ildə Dünya Bankının illik Dünya İnkişaf Hesabatı bu mövzuya həsr olunmuşdu. “Bazarlarda yoxsul insanlar üçün imkanların artırılması və onların səlahiyyətlərinin artırılması üçün institutların əhəmiyyəti. Bazar fəaliyyətini bəziləri üçün faydalı və mümkün edən, bəziləri üçün yox? Nəyə görə bəzi bazar sistemləri inklüziv və inteqrasiyalıdır və bu, həm kasıblara, həm də zənginlərə, kəndlilərə, eləcə də şəhərlərə sərf etməyə imkan verir? Bəs niyə digər bazarlar lokallaşdırılıb və seqmentlərə bölünüb?” Bəzi inkişaf mütəxəssisləri hətta inkişaf prosesini “təşkilat və institutların bir-birini tamamlayan təkamülü” kimi təsvir edirlər.

Bəs institutlar iqtisadi artımı necə stimullaşdırır? Qurumlar mübadilə (əməliyyat məsrəfləri) və istehsal xərclərinə təsiri ilə iqtisadi

tisadiyyatın fəaliyyətinə təsir göstərilir. İstifadə olunan texnologiya ilə birlikdə iqtisadiyyatda baş verən əməliyyatları və çevrilmələri (istehsalları) müəyyənləşdirirlər. Səmərəli qurumlar bu mübadilə və istehsal xərclərini azaldır. Tranzaksiya xərcləri mahiyyətcə bütün resurslardan, xüsusən də fiziki şəxslərin mal və ya xidmətlərin mübadiləsi üçün axtarış, danışıqlar, müqavilə bağlamaq və icra etmək üçün ayrılan vaxtdan ibarətdir. Yüksək əməliyyat xərcləri (əsasən məlumat əldə etmək üçün) və risklər koordinasiya problemlərinə və bazar uğursuzluğuna gətirib çıxarır ki, bu da riskləri və mübadilə xərclərini daha da artırır. Belə bir mühit texnoloji dəyişikliyə son dərəcə əlverişsizdir. Bu şəkildə nəzərdən keçirildikdə, yeni institusional iqtisadiyyatın anlayışları və vasitələri kənd təsərrüfatı sektorunda texnologiyanın inkişafını və yayılmasını da izah edə bilər. Məsələn, Dorward və digərləri 20 iddia edirlər ki, bir çox Afrika ölkələrində müşahidə olunan zəif inkişafın pis dairəsi giriş, çıxış və kredit bazarlarında yüksək əməliyyat xərcləri və risklərlə bağlıdır. Bunlar, öz növbəsində, əməliyyatların seyrək sıxlığından, eləcə də mövcud institusional tənzimləmələrdən irəli gəlir. Nə üçün müəyyən texnologiyalar müəyyən aktyorlar tərəfindən hazırlanır və nə üçün onlar eyni dərəcədə uyğun görünən bəzi yerlərdə istifadə olunur, digərlərində istifadə olunmur? Texnologiya anlayışı fiziki şəxslərin, məsələn, mülk, kooperativ və ya hətta kiçik ailə təsərrüfatında istehsal fəaliyyətinin necə təşkil edilməsinə dair nou-hauları əhatə edən zaman bu suallar daha da maraqlı olur. Bu kimi sualları həll etmək üçün təsərrüfat fəaliyyətində (istehsal, mübadilə, istehlak) institutların mahiyyətini və rolunu araşdırmaq lazımdır.

Təşkilatların iqtisadi baxımdan yerinə yetirdiyi iki növ məqsəd mövcuddur:

1. Mübadilənin təşviqi;
2. Əmlakın və şəxslərin qorunması.

Bütövlükdə, iqtisadi nöqteyi-nəzərdən, zəif fəaliyyət göstərən institutlar o deməkdir ki, fərdlər və təşkilatlar investisiyanın bir

çox formalarında mükafat ala bilməyəcəkləri yüksək riski dərk edirlər. Məsələn, xüsusi mülkiyyətin qorunması mümkün olmadıqda və ya biznes tərəfdaşları və ya müştərilərlə müqavilələrin bağlanması və icrasında çətinliklərin öhdəsindən yalnız kənarlaşdırma və ya fiziki güc tətbiq etməklə nail olmaq mümkün olduqda belə risklər yüksək olur. Bu risklər fiziki aktivlərə (o cümlədən texnologiyaya) və ya bacarıq və biliyə investisiya etmək həvəsini azaldır. Nəticə ondan ibarətdir ki, istər texnologiya baxımından, istərsə də istehsalın və ya paylamanın təşkilinin yeni üsulları baxımından çox az yenilik baş verir və məhsuldarlıq artmır.

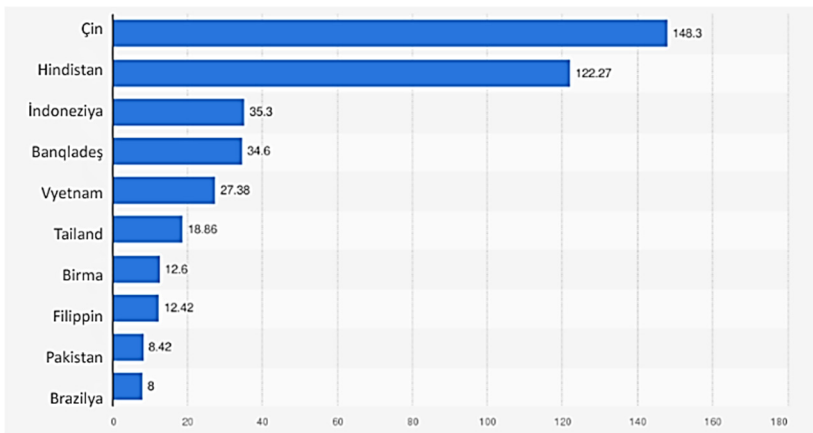
XII FƏSİL. QLOBAL AQRAR SFERA 2050-Cİ İLƏ DOĞRU

12.1. Ərzaq tələbatı və istehsalı

Coğrafi, ekoloji, iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi faktorlar qlobal ərzaq tədarükünü idarə etməkdədir. Əsasən, qida tədarükü zənciri qidanın təsərrüfatdan süfrəyə çatdırılması prosesindən ibarətdir. Bu çərçivədə, hər şey və aralarındakı hər hansı əməliyyat qida tədarükü zəncirinə daxildir. Bu alt hissə buğda, düyü, qarğıdalı, şəkər, ət, süd məhsulları və balıqçılıq kimi əsas ərzaq məhsulları əhatə edəcək qlobal ərzaq təchizatına diqqət yetirməkdir. Ərzaq ticarəti, əsasən ixrac və ərzaq ehtiyatları, bu fəsildə müzakirə edilən aparıcı ərzaq məhsulları ilə yanaşı, ərzaq təchizatına daxildir. Bundan əlavə, bu bölmədə qlobal ərzaq təchizatında intensiv əkinçilik və emal olunmuş qidanın payı da müzakirə olunacaqdır.

Dərs vəsaiti üzrə bu hissədə başlanğıcda qlobal buğda istehsalı və ticarəti tədqiq olunacaqdır, çünki bu, ən qədim və ən vacib taxılardan biridir. Buğda çörək, makaron, spagetti, pizza və digər məhsullar kimi bir çox qidaların aparıcı və alt tərkib hissəsidir. Müxtəlif iqlimlərdə mümkün əkin, böyümə və məhsul buğda istehsalını dünyanın ən sadə məhsul becərilməsi üsullarından birinə çevirməkdir. Karbohidratlar və əlavə zülallarla zəngin olan buğda nisbətən ucuz və asanlıqla əldə edilən enerji mənbəyidir. 2018-ci ildə ümumi dünya buğda istehsalı 732,1 milyon mt olub. Çin qlobal miqyasda ən böyük buğda istehsal edən ölkədir; Çin 2020-ci ildə 135 milyon metrik ton buğda istehsal edib ki, bu da dünya ümumi buğda istehsalının 29%-ni təşkil edir. Hindistanda 2020-ci ildə 103 milyon metrik ton məhsulla ikinci ən çox buğda istehsalçısıdır. 77 milyon metrik ton məhsulla Rusiya üçüncü yerdədir, ondan sonra ABŞ, Fransa, Kanada, Ukrayna və digərləri gəlməkdədir.

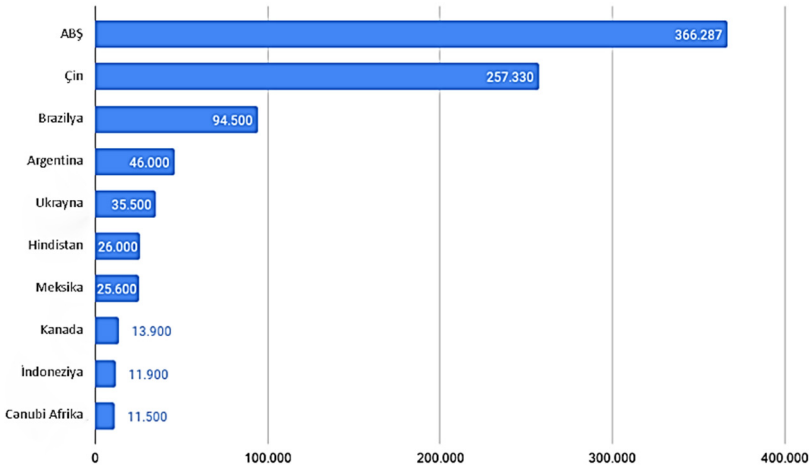
İkinci vacib qida maddəsi iki ot növü olan *Oryza Sativa* (Asiya düyüsü) və *Oryza Glaberrima* (Afrika düyüsü) toxumu olan düyüdür. İki əsas düyü növü olmasına baxmayaraq, dünyada qırx mindən çox müxtəlif növ mövcuddur. Ən məşhur olanlardan bəziləri uzun taxıl, basmati, yabanı və yasəməndir. İnsanlar dünyada becirilən düyününün 95%-ni yeyirlər və insan əhalisinin yarısından çoxu düyünü əsas qida kimi istifadə etməkdədir. Düyü yalnız qaynadmaqla müstəqil olaraq yeyilə bilər, lakin adətən əsas yeməklərlə birlikdə yeyilir. Diaqram 11-ə əsasən, 2021-ci ildə Çin 148,3 milyon ton istehsal edərək, dünya miqyasında düyü çəltiklərinin ən çox istehsalçısıdır. Siyahıda ikinci yerdə ümumi hasilatı 122,27 milyon ton olan Hindistan, üçüncü yerdə isə 35,3 milyon ton ümumi hasilatla İndoneziya gəlir. Dördüncü yeri 34,6 milyon tonla Banqladeş, 27,38 milyon tonla Vyetnam, 18,86 milyon tonla Tailand, 12,6 milyon tonla Birma, 12,42 milyon tonla Filippin, 8,42 milyon tonla Pakistan və 8 milyon tonla Braziliya, Pakistan və s.



Diaqram 11. 2020/2021-ci illərdə üyüdülmüş düyü istehsalına əsaslanan aparıcı ölkələr

Qarğıdalı Afrika, Asiya və Latın Amerikasında planetin ən kəşif edilən ərazilərində ərzəq təhlükəsizliyinin əsasını təşkil etməkdədir.

2010-cu ildə 153 milyon hektardan az sahədən yeddi yüz altmış beş milyon ton qarğıdalı biçilmişdir. Bu qarğıdalı biçini sahəsinin təxminən 73%-i yarı periferik ölkələrdə yerləşirdi. Əsasən, 125 yarı çevrə ölkədə qarğıdalı hazırda yüz milyon hektara yaxın sahədə becərilir və bu ölkələrin yetmiş beşində ən çox istehsal edilən üç məhsuldan birini təşkil etməkdədir. Qarğıdalı inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində buğda və düyü ilə yanaşı istehsal olunan ilk üç məhsuldan biridir və dünyanın bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrində əsas qida kimi istifadə olunmaqdadır. Bundan əlavə, qida çatışmazlığından əziyyət çəkən uşaqların üçdə biri qarğıdalının ilk üç məhsul arasında olduğu ölkələrdə aşkar edilmişdir. Diaqram 12-də göstərilir ki, qarğıdalı məhsulu üzrə aparıcı istehsalçılar ABŞ və Çindir. Buna əsasən, ABŞ 2020-ci ildə 366,287 milyon ton qarğıdalı, eyni ildə Çində 257,330 milyon ton qarğıdalı istehsal olunmuşdur. Siyahıdan sonra Braziliya, Argentina, Ukrayna, Hindistan, Meksika, Kanada, İndoneziya və Cənubi Afrika Respublikası (CAR) gəlməkdədir.



Diaqram 12. Qarğıdalı məhsulunun aparıcı istehsalçıları

Eyni zamanda, təchiz edilən qida istehsalı üçün yaxşı bir bazara sahib olmaq cəhətindən bütün dünyada şirkətlər müxtəlif yollarla qida emal etmə prosesinə başlamışlardır. Formalardan müxtəlif qida məhsullarını yığıdıqdan sonra qablaşdırma, təmizləmə, xam bişirmə, qabaqcadan bişirmə, konservləşdirmə, gübrələmə, kimyəvi, bioloji və fiziki cəhətdən saxlama müddətinin yaxşılaşdırılması, məhsulun sınaq və rənglənməsi ilə başlayan tədarük zəncirinə daxil olurlar. Qida yalnız keyfiyyəti yaxşılaşdırmaq üçün deyil, daha çox satışları artırmaq üçün marketinq məqsədləri istiqamətli emal edilir və digər mühüm səbəb bəzi məhsulların maya dəyərini azaltmaqdır. Qida emalı meyvələri dəbdəbəli şəkildə qablaşdırmaq qədər sadə və ya müxtəlif növ şirələrin, mürəbbələrin, tozların hazırlanması, digər yeməli əşyalarla qarışdırılması və s. kimi mürəkkəb prosesdən ibarət ola bilməkdədir. Çiy ət, təzə emal edilmiş ət məhsulları, qurudulmuş ət kəsikləri, çiy bişmiş ət məhsulları, əvvəlcədən bişmiş ət məhsulları, xam fermentləşdirilmiş kolbasa, qurudulmuş ət məhsulları kimi müxtəlif son məhsullara çevrilməkdədir. Mikrodalğalı soba, soyuducu və dondurucuların ixtiraları ilə emal olunmuş qida bazarı əvvəlki onilliklər ərzində getdikcə inkişaf etmişdir.

12.2. İqtisadi transformasiya: aqlı və yoxsulluğun azaldılması

2015-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatında 193 ölkə 2030-cu il üçün məqsəd və strategiyalar toplusunu razılaşdırdılar. Onların hamısına nail olmaq üçün ümumilikdə 17 məqsəd, 169 konkret hədəf, göstərici və strategiya müəyyən edilmişdir. Bu çərçivədə istiqamət bu 17 məqsəd və onların hədəflərinin köməyi ilə 2030-cu ilə qədər bütün dünyada davamlı inkişafa nail olmaqdan ibarətdir. Bu 17 Sustainable Development Goals (SDG) məqsədi eyni əhəmiyyətə malikdir, lakin bu alt hissənin diqqəti SDG 2 ki-

mi istinad edə biləcəyimiz ikinci davamlı məqsədə yönəldiləcəkdir. SDG-2-yə əsasən qeyd olunur:

Cədvəl 2

Davamlı İnkişaf Məqsədləri üzrə fundamental istiqamətlər

DİM-in hədəfləri və göstəriciləri	DİM-in hədəfləri və göstəriciləri
1.1 2030-cu ilə qədər hər yerdə bütün insanlar üçün ifrat yoxsulluğun aradan qaldırılması... 1.2.1 Cins və yaşa görə milli yoxsulluq səviyyəsindən aşağı yaşayan əhəlinin nisbəti.	Hamısı, lakin xüsusilə ASM madencilərini gücləndirməyə yönəlmiş təşəbbüslər: Ədalətli Ticarət Qızıl. ARM-in Fairmined Standardı
8.3 Təşviq edin... layiqli iş yerlərinin yaradılması, sahibkarlıq... mikro, kiçik və orta müəssisələrin rəsmiləşdirilməsini və böyüməsini təşviq edin... 8.3.1 Qeyri-kənd təsərrüfatı sahəsində qeyri-rəsmi məşğulluğun cinsinə görə nisbəti.	Yuxarıda göstəriləyi kimi, xüsusilə Fair Trade Gold və ARM-in Fairmined Standard
8.7 Məcburi əmək, müasir kəllək, uşaq əməyi 8.7.1 Uşaq əməyi ilə məşğul olan 5-17 yaşlı uşaqların cins və yaşa görə nisbəti və sayı.	MHŞT istisna olmaqla hamısı. KP. Təbii daş istehsalında əmək təcrübələri üzrə Xertifix
Məqsəd 12. Davamlı istehlak və istehsal modellərini təmin etmək 12.4 2020-ci ilə qədər kimyəvi maddələrin və bütün tullantıların ekoloji cəhətdən səmərəli idarə edilməsinə nail olun... 12.4.2 Adambaşına düşən təhlükəli tullantılar və emal növünə görə təmizlənmiş təhlükəli tullantıların nisbəti	Məsul qaynaq və qəyyumluq təşəbbüsləri zənciri, xüsusilə ASI. Daha yaxşı kömür. RJC. RMI. Davamlı istehlak üçün ResponsibleSteel; IRMA. Davamlı istehsal üçün CFGS
12.6 Şirkətləri, xüsusən də böyük və transmilli şirkətləri davamlı təcrübələri qəbul etməyə və davamlılıq məlumatla-	Hamısı. xüsusilə hesabat üçün GRI mədən və metal əlavəsi

<p>rını öz hesabat dövrünə inteqrasiya etməyə təşviq edin. 12.6.1 Davamlılıq hesabatlarını dərc edən şirkətlərin sayı.</p>	
<p>16.1 Hər yerdə zorakılığın bütün formalarını və əlaqəli ölüm nisbətlerini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq 16.1.2 Cinsinə görə hər 100.000 nəfərə düşən münaqişələr nəticəsində ölüm halları, yaş və səbəb.</p>	<p>KPCS. OECD-DD. ICGLR. RMI. WGC</p>
<p>16.5 bütün formalarda korrupsiya və rüşvətخورluğu əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq 16.5.2 Əvvəlki 12 ay ərzində... dövlət məmuruna rüşvət vermiş və ya rüşvət tələb olunan... müəssisələrin nisbəti.</p>	<p>Biznes dürüstlük standartlarını və MHŞT Standartını əhatə edən bütün təşəbbüslər</p>
<p>17.17 Tərəfdaşlığın təcrübəsinə və resurs strategiyalarına əsaslanaraq effektiv dövlət, dövlət-özəl və vətəndaş cəmiyyəti tərəfdaşlığını təşviq etmək və təşviq etmək 17.17.1 Dövlət-özəl və vətəndaş cəmiyyəti tərəfdaşlığına cəlb edilmiş ABŞ dollarının məbləği.</p>	<p>MHŞT və digər çoxtərəfli təşəbbüslər</p>

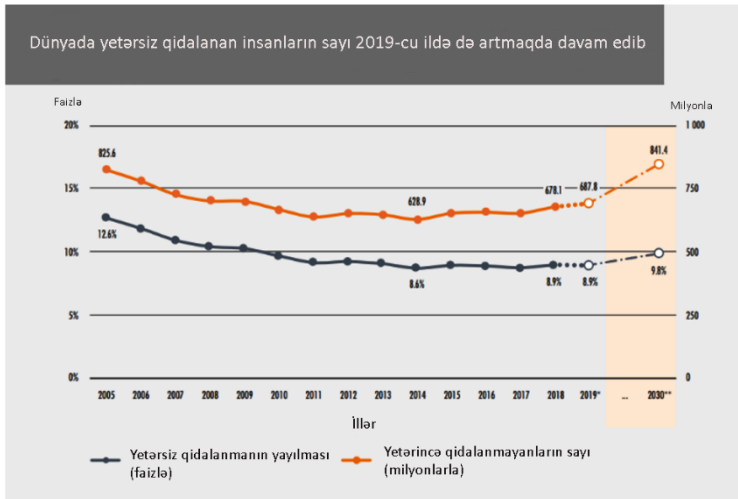
“Aclığa son verin, ərzaq təhlükəsizliyinə və təkmilləşdirilmiş qidalanmaya nail olun və davamlı kənd təsərrüfatını təşviq edin”.

Demək olar ki, bütün ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif siyasət və gündəmlərlə bu məqsədə və 2030-cu ilə qədər digər SDG-lərə nail olmağa çalışırlar.

Eyni zamanda, ərzaq təhlükəsizliyi problemini iki növə bölmək mümkündür. Müvəqqəti ərzaq təhlükəsizliyi əsasən iqtisadi böhranlar, aclıqlar və digər təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan

qısamüddətli ərzaq təhlükəsizliyidir. Bu növ digərinə nisbətən qısa müddətli xarakter daşımaqdadır. Əlverişsiz hava təsiri nəticəsində baş verən 1972-1975-ci illərdə ki, ərzaq böhranları, 2008-ci il dünya iqtisadi böhranları və hal-hazırda COVID-19 pandemiya böhranları keçici ərzaq təhlükəsizliyinin səbəblərinə nümunələrdir. Xroniki qida çatışmazlığı böyümək və minimum miqdarda qida əlavəsi əldə etmək qabiliyyətinin davamlı olmaması vəziyyətidir. Bunun kənd təsərrüfatı sektorundan başqa bir çox klassik səbəbləri mövcuddur. Xroniki ərzaq təhlükəsizliyi siyasətçilərin və iqtisadçıların üzləşdiyi əsas problemdir. SDG-nin əsas məqsədi ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq və yuxarıda qeyd olunan keçid dövründə xroniki ərzaq təhlükəsizliyini aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Həmçinin, texnologiya və genetik elmi kimi kənd təsərrüfatında irəliləyişlərə görə, kənd təsərrüfatı sektoruna yönəlmiş tədqiqatlar sayəsində məhsuldarlıq (hektardan məhsuldarlıq) artmışdır. Bununla belə, kənd yerlərində yoxsul və pis qidalanan insanların sayı hələ də yüksəkdir və artmaqdadır ki, bu da özlüyündə SDG-2 üçün ciddi problem təşkil etməkdədir. Hökumətlər və beynəlxalq QHT-lər kənd təsərrüfatının genişləndirilməsindən bu problemi həll etmək üçün bir vasitə kimi istifadə edirlər. Kənd təsərrüfatının genişləndirilməsi fermeri onların məhsuldarlığını artırmaq üçün yeni, təkmilləşdirilmiş əkinçilik texnikası və texnologiyaları haqqında maarifləndirir. Bu cəhətdən sahə üzrə aparıcı mütəxəssislərə görə analitik tədqiqat və genişləndirmə SDG-2-yə nail olmağın vacib komponentləridir. Tədqiqat əsasən laboratoriyalarda və ya bəzi şəhər ərəzilərində ciddi nəzarət edilən tədqiqat təsərrüfatlarında yaxşı təhsil almış insanlar tərəfindən aparılmaqdadır. Texnologiya həmçinin yüksək sənayeləşmiş cəmiyyətlərdə işlənilib hazırlanır və ya əksər hallarda başqa ölkələrdən idxal edilir. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı əsasən kənd yerlərində, təhsilsiz insanlar tərəfindən həyata keçirilməkdədir. Onların arasındakı bu uçurum genişlənmə - kənd fermerləri və əkinçilik işçilərinin təlimi və təhsili ilə əlaqələndirilməkdədir.

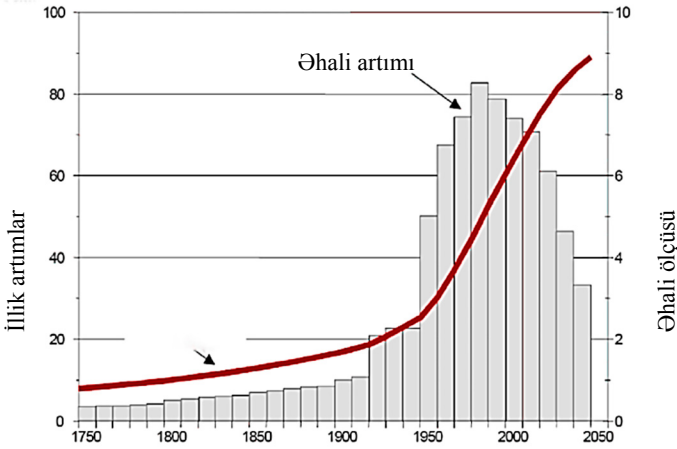


Qrafik 4. Sifir aclıq hədəfi

Qrafik 4-də 2005-ci ildən bəri dünyada yetərli qədər qidala kalorisi qəbul etməyən insanların sayı göstərilməktədir. Görüldüyü kimi, 2019-cu ildə dünyada pis qidalanan insanların sayı artmaqda davam etmişdir. Bu cəhətdən SDG-2.1 Sifir Aclıq Hədəfi, əgər son tendensiyalar dəyişdirilməsə, yerinə yetirilə bilməmə ehtimalı vardır.

Digər tərəfdən, XXI əsrdə kənd təsərrüfatı çoxsaylı problemlərlə üzləşir: o, daha az kənd işçi qüvvəsi, potensial olaraq nəhəng bioenerji bazarı üçün daha çox xammal ilə artan əhalini qidalandırmaq üçün daha çox ərzaq və lif istehsal etməli, kənd təsərrüfatından asılı olan inkişaf etməkdə olan bir çox ölkədə ümumi inkişaf üzrə daha səmərəli və davamlı istehsal üsullarını mənimsəmək və iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşaraq töhfə vermələri mütəxəssislər tərəfindən uyğun görülməkdədir. 2009-2050-ci illər arasında dünya əhalisinin üçdə birindən çox və ya 2,3 milyard nəfərdən çox artacağı gözlənilir. Bu, son dörd onillikdə 3,3 milyard nəfər artdığı və ya daha çox artım tempindən xeyli aşağı artım tempidir. Bu

artımın demək olar ki, hamısının yarı periferik ölkələrdə baş verəcəyi proqnozlaşdırılır. Sonuncu qrup arasında Saharadan cənubda yerləşən Afrikanın əhalisi ən sürətli (+114 faiz), Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada isə ən yavaş (+13 faiz) artacaq. Urbanizasiyanın 2050-ci ildə dünya əhalisinin 70 faizini (indiki 49 faizdən çox) şəhərlərin təşkil edəcəyi və növbəti onillikdə pik həddinə çatdıqdan sonra isə kənd əhalisinin faktiki olaraq azalması ilə sürətlənən templə davam edəcəyi gözlənilməkdir.



Diaqram 13. Əhalinin artımı (2050)

Eyni zamanda, 2050-ci ildə adambaşına düşən gəlirlərin bugünkü səviyyələrdən qat-qat çox olacağı proqnozlaşdırılır. Analitiklər arasında konsensus var ki, son tendensiyalar yarı çevrə ölkələrin iqtisadiyyatlarının əhəmiyyətli dərəcədə sürətlə böyüməsi ilə metropol ölkələrin gələcəkdə də davam etməsi ehtimalı vardır. Adambaşına düşən gəlirlərdə nisbi bərabərsizlik 2050-ci ilə qədər əhəmiyyətli dərəcədə azalacaq. Bununla belə, mütləq adambaşına düşən mütləq gəlirlərdə mövcud böyük boşluqları nəzərə alsaq,

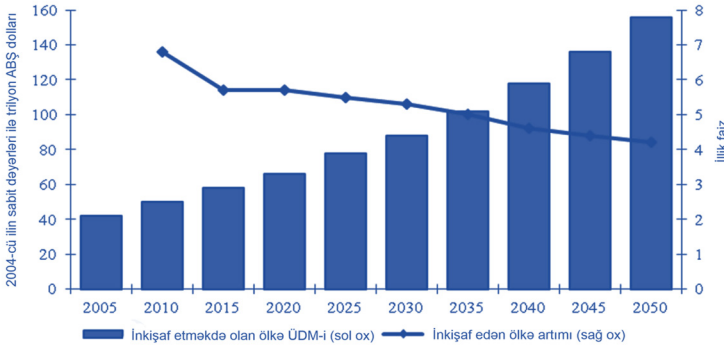
mütləq fərqlər açıq olaraq qalacaq və daha da arta bilər. Bundan əlavə, müasir inkişaf etməkdə olan dünyada ölkələr və regionlararası bərabərsizliklər daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verəcəkdir.

Digər tərəfdən, hər il təqribən 2,9 faiz səviyyəsində proqnozlaşdırılan qlobal iqtisadi artım inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (2005-ci il qiymətləri ilə gündə 1,25 ABŞ dollarından az yaşayan insanlar) mütləq “iqtisadi” yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına və ya hətta demək olar ki, aradan qalxmasına səbəb olacaqdır. Buna baxmayaraq, hətta 2050-ci ildə dünya hələ də əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin iqtisadi məhrumiyyəti və qidalanma problemini həll etməkdən uzaq olacaq: yoxsulluq həddi 1,25 ABŞ dolları/gün sadəcə çox aşağıdır. Daha az sərt meyarlara görə, məhrumiyyət və qidalanma indikindən əhəmiyyətli dərəcədə az olsa da, geniş yayılacaqdır.

Bu tendensiyalar o deməkdir ki, ərzaq bazarında tələb artmağa davam edəcək. Həm ərzaq, həm də heyvan yemi kimi istifadə olunan taxıllara tələbatın 2050-ci ilə qədər bugünkü 2,1 milyard tondan təxminən 3 milyard tona çatacağı proqnozlaşdırılır. Bioyənənclərin meydana gəlməsi proqnozlaşdırılan bəzi tendensiyaları dəyişdirmək və əsasən enerji qiymətləri və hökumət siyasətlərindən asılı olaraq dünya tələbinin daha yüksək olmasına səbəb ola bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək gəlirlərə daha çox cavab verən digər ərzaq məhsullarına (heyvandarlıq və süd məhsulları, bitki yağları kimi) tələbat dənli bitkilərə nisbətən daha sürətli artacaqdır.

Həmçinin, proqnozlar göstərir ki, 2050-ci ildə 9,1 milyard nəfərlik dünya əhalisini qidalandırmaq üçün 2005/07 və 2050-ci illər arasında ümumi ərzaq istehsalının təxminən 70 faiz artırılması tələb olunacaq. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsalın demək olar ki, iki dəfə artması lazımdır. Bu, bir sıra əsas əmtəələrin istehsalında əhəmiyyətli artım deməkdir. Məsələn, illik taxıl istehsalı demək olar ki, bir milyard ton, ət istehsalı 200 milyon tondan

çox artaraq 2050-ci ildə cəmi 470 milyon tona çatmalıdır ki, bunun da 72 faizi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu gün 58 faiz təşkil edir. Dünya əhalisini adekvat şəkildə qidalandırmaq həm də qida təhlükəsizliyini təmin etmək üçün çatışmayan qida növlərinin istehsalı demək olardı.

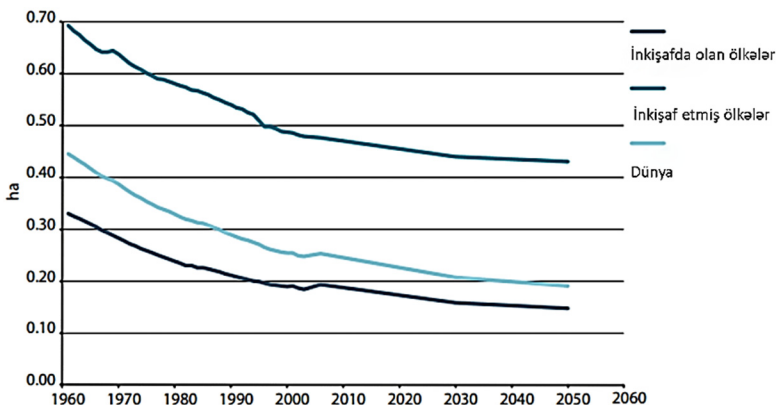


Diaqram 14. Gəlir artımı rəqəmlərlə

Əsasən, aqrar istiqamətli mallarının ticarətinin də xeyli genişlənməyə gözlənilməktədir. Məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrə xalis taxıl idxalı təxminən üç dəfə artaraq 2050-ci ilə qədər təxminən 300 milyon tona çatacaq və o vaxta qədər onların taxıl istehlakının təxminən 14 faizini təşkil edəcək, 2006/08-ci illərdəki 9,2 faiz. Ərzaq idxalından ən çox asılı olan regionda (yəni, Yaxın Şərq/Şimali Afrikada) dənli bitkilərin özünü təmin etməsi aşağı səviyyədə davam edəcək və 2006/08-ci ildəki 59 faizdən 2050-ci ildə 54 faizə enəcək. Digər ekstremalda, Latın Amerikasına və İndi xalis taxıl defisiti olan Karib hövzəsi regionunun əsas ölkələrinin artıq istehsal potensialını əks etdirərək özünü tam təmin edə bilər. Digər regionlarda özünü təminat etmədə müəyyən azalma müşahidə oluna bilər, lakin onlar indiki 83-100 faizlə müqayisədə 80-95 faiz aralığında qalacaqlar. Digər əsas mallara gəldikdə,

inkişaf etməkdə olan ölkələrin yağlı toxumların və bitki yağlarının xalis ixracı 2050-ci ilə qədər üç dəfədən çox artaraq təxminən 25 milyon tona (yağ ekvivalentində) və 2050-ci ilə qədər şəkərin xalis ixracı iki dəfə artaraq təxminən 20 milyon tona çatacaqdır. Bütövlükdə, bioyanacaq bu perspektivləri dəyişdirmək potensialına sahibdir, çünki hər üç əmtəə qrupu bioyanacaq istehsalında xammal üçün istifadə olunmaqdadır.

Həmçinin, qlobal miqyasda məhsul istehsalının artımının 90 faizinin (yarı periferik ölkələrdə 80 faiz) yüksək məhsuldarlıq və artan əkin intensivliyi, qalan hissəsinin isə torpaqların genişləndirilməsi hesabına olacağı gözlənilir. Əkin sahələri təxminən 70 milyon ha (və ya 5 faizdən az) genişlənəcək, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə təxminən 120 milyon ha (və ya 12 faiz) genişlənmə 50 milyon ha (və ya 8 faiz) azalma ilə kompensasiya ediləcək. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə torpaq genişlənməsinin demək olar ki, hamısı Sub-Sahara Afrikası və Latin Amerikasında baş verəcəkdir.



Diaqram 15. Əkin sahəsi rəqəmlərlə

Digər tərəfdən, suvarma üçün təchiz olunmuş torpaqlar təxminən 32 milyon ha (11 faiz), biçilmiş suvarılan torpaqlar isə 17

faiz genişlənəcək. Bütün bu artım inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olacaq. Sudan istifadənin səmərəliliyinin yavaş-yavaş yaxşılaşması və çəltik əkini sahəsinin azalması (sudan istifadədə nisbətən intensiv) səbəbindən suvarma üçün suyun çəkilməsi daha yavaş sürətlə artacaq, lakin yenə də demək olar ki, 11 faiz (və ya təxminən 286 kub km) artacaq) 2050-ci ilə qədər. Suvarma nəticəsində bərpa olunan su mənbələrinə təzyiqli şiddətli olaraq qalacaq və hətta Yaxın Şərq/Şimali Afrika və Cənubi Asiyanın bir sıra ölkələrində bir qədər də arta bilər.

Hazırkı proqnozlar göstərir ki, 2003/05-ci ildəki 2770 kkal-dan 2050-ci ilə qədər orta gündəlik enerji mövcudluğu adambaşına 3050 kkal (inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 2970 kkal) çata bilər. Bununla belə, eyni proqnozlar göstərir ki, təkcə istehsalın artırılması hamının ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kifayət etməyəcək. Hökumətlər ehtiyacı olan və həssas insanların qidaya çıxış imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşacağına əmin olmasalar və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xroniki qida çatışmazlığının yayılması 2003/05-ci ildəki 16,3 faizdən (823 milyon) 2050-ci ildə 4,8 faizə düşə bilsə də, bu hələ də o deməkdir ki, 2050-ci ildə təqribən 370 milyon insan yetərincə qidalanmayacaq. Hal-hazırda ən çox qidalanmayan insanların olduğu üç inkişaf etməkdə olan regiondan azalma ən çox Asiyada (həm Şərqi, həm də Cənubi Asiyada), lakin Saharadan cənub-qərb Afrikada daha az müşahidə olunacaq. Bu perspektivlərə görə, Ümumdünya Ərzaq Sammitinin 2015-ci ilə qədər ac insanların sayını iki dəfə azaltmaq hədəfinə (1990/92-ci illərdəki 813 milyondan) 2040-cı illərə qədər nail oluna bilər. Bu hesablamalar yoxsulluğun azaldılması üzrə effektiv strategiyaların, təhlükəsizlik şəbəkələrinin və kənd yerlərinin inkişafı proqramlarının həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Eyni zamanda, orta ərzaq istehlakının artırılması istiqamətində irəliləyiş sevincindirici hal olsa da, bu cür artımlar həmişə istənilən nəticəni verməməkdədir: bir çox ölkələrdə yaşanan pəhriz keçid-

ləri yüksək yağ, xüsusilə doymuş yağ, şəkər və duz və mikroelementlərdə aşağı olan enerji ilə zəngin pəhrizlərə doğru dəyişiklikləri nəzərdə tutur, həmçinin pəhriz lifi və mühüm bioaktiv fitokimyəvi maddələr bu cəhətdən qiymətləndirilir. Əsasən sürətli urbanizasiya ilə əlaqəli həyat tərzində dəyişiklikləri ilə birlikdə, bu cür keçidlər hələ də qeyri-adekvat pəhrizləri olan bir çox ölkələrdə faydalı olsa da, çox vaxt pəhrizlə əlaqəli xroniki qeyri-infeksiyon xəstəliklərin (QİX) müvafiq artımı ilə müşayiət olunur. Bu keçidi yaşayan bir çox ölkələrdə piylənmə ilə bağlı QİX-lər onların əhalisinin əhəmiyyətli hissəsinin kifayət qədər qidalanmaması ilə bağlı sağlamlıq problemləri hələ də geniş yayıldığı zaman yaranır. İki problem birlikdə mövcuddur və bu ölkələrə sağlamlıq sistemlərində yeni problemlər və problemlər təqdim edir ki, bunlar istehlakçıların qidalanma haqqında məlumatlılığını artırmaq, balanslaşdırılmış və sağlam pəhrizləri təşviq etmək və qida rifahını yaxşılaşdırmaq üçün siyasət və proqramlarda həll edilməlidir.

Dərsləyin bu hissəsində təhsilalanlar üçün mövzunun daha ətraflı qavranılması cəhətindən aqrar-iqtisadi sferanın dəyişən dinamikalarına uyğun olaraq fundamental beyin fırtınası yaradacaq suallar təqdim olunacaqdır. Qeyd olunan analitik suallar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Hökumətin müdaxiləsinin diqqəti ilk növbədə yerli ərzaq istehsalının artırılmasına yönəlməlidir, yoxsa daha çox ərzağa çıxışın artırılmasına və ümumilikdə kənd yerlərinin inkişafının stimullaşdırılmasına yönəlməlidir?

2. 2050-ci ildə ərzaq defisitində qalan ölkələr və regionlar necə olacaq - onların ərzaq təhlükəsizliyi necə təmin oluna bilər? Risklər və imkanlar nələrdir?

3. Ölkələr sudan istifadədə səmərəliliyin artırılmasını təşviq etməklə və ya su hüquqlarının ticarəti üçün innovativ sistemləri inkişaf etdirməklə su problemlərini nə dərəcədə həll edə biləcəklər? Optimal su istifadəsini təmin etmək üçün hansı siyasətlərə ehtiyac vardır?

4. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan, o cümlədən artıq becərilməkdə olan torpaqlardan, eləcə də kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yeni uyğunlaşdırılmış torpaqlardan necə daha məhsuldar və dayanıqlı istifadə etmək olar? Kənd təsərrüfatı istehsalına çevriləcək yeni torpaqlara investisiya necə stimullaşdırıla bilər?

Əsasən, aclıq və qida çatışmazlığını azaltmağa nail olmuş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi artım və yoxsulluğun azaldılması siyasəti avtomatik olaraq uğuru təmin etmir: artımın mənbəyi də önəmlidir. Ölkələrarası təhlil göstərir ki, kənd təsərrüfatından qaynaqlanan ÜDM artımı, qeyri-kənd təsərrüfatı sektorlarında yaranan artımdan orta hesabla, ölkə əhalisinin ən yoxsul yarısının faydalanmasında ən azı iki dəfə effektivdir. Bu, təəccüblü deyil, çünki inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulların 75 faizi kənd yerlərində yaşayır və dolanışıqlarının əhəmiyyətli hissəsini kənd təsərrüfatı və əlaqəli fəaliyyətlərdən əldə edirlər.

Xüsusilə kənd təsərrüfatından asılı olan ölkələr üçün kənd təsərrüfatının inkişafı ümumi artım və inkişaf və yoxsulluğun azaldılması üçün əsasdır. Canlı kənd təsərrüfatı sektoru müasir inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda uğurlu iqtisadi transformasiya üçün əsas olmuşdur. Bu, Avropada və ABŞ-da sənaye inqilablarının və daha yaxınlarda Çin, Tayvan, Koreya Respublikası, Tayland, Vyetnam və digər sürətlə inkişaf edən Asiya iqtisadiyyatlarında baş verən sənaye inqilablarının xəbərçisi idi. Bu transformasiyalar zamanı kənd təsərrüfatına investisiyalar kənd təsərrüfatı profisiti yaratdı, real ərzaq qiymətlərini aşağı saxladı və ümumi iqtisadi artımı stimullaşdırmağa kömək etdi. Eyni zamanda, ümumi iqtisadi inkişaf kənd təsərrüfatının transformasiyası nəticəsində yaranan kənd əməyinin artıqlığını mənimsəməyə kömək edən yeni məşğulluq imkanları yaratdı. Nəzəri olaraq, nəticə çoxlu, kiçik yaşayış yeri istehsalçılarından daha az və daha böyük kommersiya fermerlərinə keçid və daha az fermer, daha çox qeyri-fermer məşğulluq və ümumilikdə daha böyük təsərrüfat əməliyyatları ilə yeni tarazlıqdır.

Bütövlükdə, 2050-ci ilə dair proqnoz bir çox yarı periferik ölkələrin belə transformasiya yolunda olduğunu göstərməkdir. Daha yüksək kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı və ərzaq tələbatının artan doyması son nəticədə kənd təsərrüfatının ümumi gəlirə töhfə potensialını məhdudlaşdıracaq və sektorun təmin edə biləcəyi dolanışıq vasitələrinin sayını məhdudlaşdıracaq. Eyni zamanda, ilkin istehsal kənd təsərrüfatının aqrar-sənaye sisteminə inteqrasiyası kapital və bilik tutumlu kənd təsərrüfatına və daha böyük holdinqlərə üstünlük verəcəkdir. Bu o deməkdir ki, bəzi fermerlər öz əməliyyatlarını genişləndirə bilsələr də, digərləri sektorda rəqabət aparmaq və emalçılar və pərakəndə satıcılar tərəfindən tələb olunan ciddi qida keyfiyyəti və təhlükəsizlik standartlarına cavab vermək söylərində ciddi çətinliklərlə üzləşəcəklər. Siyasətçilər fermerlərə yeni şəraitə uyğunlaşmağa və sektorda qalmağa imkan verən və başqalarının kommersiyyalaşmasına və böyüməsinə kömək edən həvəsləndirici strukturlar təqdim etməklə bu keçidi müşayiət edə bilirlər. Bu keçidi asanlaşdıran tədbirlərin vaxtı, sürəti və ardıcılığı bütün ölkələrin siyasətçiləri üçün xüsusi problem olaraq qalır.

Eyni zamanda, ümumi artımın hərəkətverici qüvvəsi kimi kənd təsərrüfatının rolu zaman keçdikcə ÜDM-dəki payı ilə birlikdə azalsa da, bugünkü orta gəlirli ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yoxsulluq və aclığın azaldılmasında onun rolu əhəmiyyətli olmaqda davam edəcəkdir. Kənd təsərrüfatının aclığın azaldılmasına töhfəsi təkcə ehtiyacların ən çox olduğu yerlərdə ərzaq istehsal etməkdən ibarət deyil, həm də məşğulluq yaratmaq, gəlir əldə etmək və kəndlərin dolanışıq vasitələrini dəstəkləməkdən ibarətdir. Yoxsulluğun azaldılması bir sıra müxtəlif sahələrə investisiyalar tələb edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Kənd infrastrukturunu (yollar, limanlar, enerji, anbar və irriqasiya sistemləri) kimi kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artımı ilə güclü bağlı olan sektorlara investisiyalar;

2. Müəssisələrə investisiyalar və fermerlər üçün daha geniş əl-verişli mühit (tədqiqat və genişləndirmə xidmətləri, torpaq mülkiyyəti sistemləri, baytarlıq və qida təhlükəsizliyinə nəzarət sistemləri, sığorta və risklərin idarə edilməsi);

3. Məqsədyönlü qida təhlükəsizliyi şəbəkələri, sosial proqramlar və ən çox ehtiyacı olanlara pul köçürmələri daxil olmaqla, insanların rifahına müsbət təsir göstərmək üçün qeyri-kənd təsərrüfatı investisiyaları.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A.F. Ərzaq təhlükəsizliyi. Monoqrafiya. Bakı, 2007, 602 s.
2. Abbasov İ.D. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Monoqrafiya. Bakı, 2013, 732 s.
3. Abbasov V.H. Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2017, 468 s.
4. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (prof. İ.Ş.Qarayevin rəhbərliyi ilə). Bakı, 2011, 365 s.
5. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. Monoqrafiya. Bakı, 2017, 536 s.
6. Hacızadə E.M. Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan. Ali məktəblər tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2018, 912 s.
7. Hüseynov M.M. Aqrar sahənin innovativ inkişafının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi. İqtisad üzrə elmlər doktoru dissertasiyası. Bakı, 2014, 284 s.
8. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Monoqrafiya. Bakı, 2018, 480 s.
9. Qafarov N.C. Aqrar iqtisadiyyat. Dərs vəsaiti. Bakı, 2009. 180 s.
10. Quliyev E.A. Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2015, 320 s.
11. Quliyev E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Monoqrafiya. Bakı, 2018, 420 s.

Türk dilində

12. Aksoy, A. and God, C. (2007). Capital Market Investment Instruments and Analysis. (3. printing). Ankara: Gazi Bookstore.

13. Lion, M. (2008). Sampling Selection in Farm Accounting Data Network (ÇMVA) Applications and Applicability in Agricultural Structure in Turkey. Specialization Thesis, Ministry of Agriculture and Rural Affairs, Department of Foreign Relations and European Union Coordination, Ankara.
14. AKALIN, Uğur Selçuk; The Political Economy of State–Capital Cooperation in Turkey, Istanbul, 2004.
15. AKCIL, Kaan; “The Chinese Economy and the Effects of China's Economic Relations with Turkey on the Turkish Economy”, Selcuk University Institute of Social Sciences, Master's Thesis, Konya, 2008
16. AKSEKI, Hale and the FAMOUS M. Çağlar; ”Fertile Agricultural Areas Opened to Construction as a Result of Urban Sprawl: Experiences of the City of Konya”, Megaron Magazine, 2013.
17. AKTAN, C. Can and SEN, Hüseyin; “The Economic Crisis: Causes and Solution Proposals”, New Turkish Economic Crisis Special Issue, 2001.

Rus dilində

18. Барретт К.Б., Картер Майкл Р., Тиммер ПК Апрель 2010. Столетняя перспектива развития сельского хозяйства. Американский журнал сельскохозяйственной экономики, 2/92: 447-468.
19. Бейн МА, Серхан С 2017 года. Взаимосвязь между относительной долей сельского хозяйства в ВВП и уровнем безработицы в отдельных странах Центральной и Восточной Европы. Экономика сельского хозяйства. 7:63. 308-317.

20. Билеман Дж. (2010). В Temple, W. Bieleman, Temple, W. Temple, W. 1. 1667, (перепечатка Bieleman, 2010).
21. БИЛЕМАН, Дж. (2010). Пять веков земледелия; краткая история голландского сельского хозяйства 1500-2000.
22. Биджман, Дж. (2016). Сельскохозяйственные кооперативы в Нидерландах: ключевые факторы успеха. Международный саммит кооперативов, 2016-10-11/2016-10-13. <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/401888>
23. Банга, Р. (2014). Влияние субсидий "Зеленого ящика" на производительность сельского хозяйства, производство и международную торговлю. Институт экономического сотрудничества и интеграции между развивающимися странами (ЕСИДС) Юнктад, Швейцария.
24. Бруммер Б. и Лой Дж. П. (2000). Влияние программ кредитования фермерских хозяйств на техническую эффективность: на примере Северной Германии. Журнал экономики сельского хозяйства, 3, 405-418.
25. Берни, П. (2010). Реформирование Общей сельскохозяйственной политики в перспективе 2013 года и на последующий период. Международный журнал общества биофлюкса, 2 (2), 175-186.
26. Бханот, Н., и Дешмух, С. (2019). Устойчивый сценарий: Систематический обзор определений устойчивости и повестки дня для будущих исследований. Южноазиатский журнал менеджмента, 26(4), 32.
27. Батлер, Л. М., и Маронек, Д. М. (2002). Городские и сельскохозяйственные сообщества: возможности для совместной работы членов целевой группы Совета по сельскохозяйственной науке и технологиям. США: Совет

- по сельскохозяйственной науке и технологиям (CAST).
28. Барлинг, Д., и Фанзо, Дж. (2018). Достижения в области продовольственной безопасности и устойчивого развития (Том 3-й). Зои Круз.
 29. Баснет Б., Бишвакарма Дж., Алам М., Бхаттараи С. и Бания Б. (2020). Вспышка COVID-19: последствия для окружающей среды и продовольственной безопасности. Том 8, 2348-7186.
 30. Бене, К., Прагер, С. Д., Ачиканой, Х. А. Э., Торо, П. А., Ламотт, Л., Седрез, К. Б., и Мэйпс, Б. Р. (2019). Понимание движущих сил продовольственных систем: критический обзор литературы. Глобальная продовольственная безопасность, 23, 149-159.
<https://doi.org/10.1016/j.gfs.2019.04.009>
 31. Чисаса, Дж., и Макин, Д. (2015). Банковский кредит и сельскохозяйственное производство в Южной Африке: коинтеграция, краткосрочная динамика и причинно-следственная связь. Журнал прикладных бизнес-исследований. 31(2). 489-500.
 32. Кахья, Д. Л. (2016). Анализ устойчивости городского сельского хозяйства в столичной Джакарте (тематическое исследование: городское сельское хозяйство в Дури Косамби). Procedia - Социальные и поведенческие науки, 227 (ноябрь 2015), 95-100.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.06.048>
 33. Клерино П. и Фарг-Лельевр А. (2020). Формализация целей и критериев устойчивости городского сельского хозяйства с использованием подхода, основанного на широком участии. Устойчивое развитие (Швейцария),

- 12(18). <https://doi.org/10.3390/su12187503>
34. Драйвер, К., и здоровье, Дж. Б. С. из П. (2020). История сельского хозяйства. Школа общественного здравоохранения Джона Хопкинса Блумберга. <http://www.foodsystemprimer.org/food> производство/история сельского хозяйства/
35. Дас, А., Сенапати, М. и Джон, Дж. (2009). Влияние сельскохозяйственного кредита на сельскохозяйственное производство: эмпирический анализ в Индии. Периодические издания Резервного банка Индии, 30(2), 75-107
36. Делайен, С. (2007). Общая сельскохозяйственная политика: Краткое введение. Институт сельскохозяйственной культуры и торговой политики, США.
37. Дорвард А., Джонатан К., Моррисон Дж. и Юри И. (2004). Политическая программа для обеспечения роста сельского хозяйства в интересах бедных слоев населения. Мировое развитие, 32(1), 73-89
38. Дрицакис, Н. И Адамопулос, А. (2015). Финансовое развитие и экономический рост в Греции: эмпирическое исследование с использованием анализа причинно-следственных связей Грейнджера. Международный экономический журнал, 18(4), 547-559.
39. Диванбейги, Райан ве Федерика, Солиала; “Регулирование и трансформация сельского хозяйства”, 2016. <http://www.fao.org/3/a-bp140e.pdf>
40. Доббинс, К. Э., Кокс, К. К., Эдгар, Л. Д., Грэм, Д. Л. и Филио Перес, А. Г. (2020). Разработка местного определения городского сельского хозяйства: контекст и последствия для сельского государства. Журнал сельско-

- хозяйственного образования и распространения знаний, 26 (4), 351-364.
<https://doi.org/10.1080/1389224X.2020.1726779>
41. Эслами Х., Джалили М. (2020). Роль факторов окружающей среды в передаче SARS-CoV-2 (COVID-19) AMB Express. 2020; 10: 92.
42. Эйгенброд, С., и Груда, Н. (2015). Городские овощи для продовольственной безопасности в городах. Обзор. Агрономия для устойчивого развития, 35 (2), 483-498.
<https://doi.org/10.1007/s13593-014-0273-y>
43. Окружающая среда, ООН (2020, 20 июля). 10 вещей, которые вы должны знать о промышленном земледелии. Окружающая среда ООН.
<http://www.unenvironment.org/news-and-stories/story/10-что-вам-следует-знать-о-промышленном-фермерстве>
44. Фабози, Ф. Дж. и Питерсон, П. П. (2003). Анализ финансового менеджмента. (второе издание). Джон Уайли и сыновья, Инк.
45. Феллманн Т., Левен М. В., Саламон П., Кок А. и Болук Г. (2012). Расширение ЕС за счет Турции: потенциальные последствия для доходов и рынков сельскохозяйственной культуры Турции. Евразийский экономический обзор. Евразийское экономическое обозрение, 2(2), 1-16.
46. ФАО, (2014). Растущие более зеленые города в Латинской Америке и Карибском бассейне. Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций, Рим.
47. ФАО (Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций). (2014). Инновации в се-

мейном фермерстве. В состоянии продовольствия и сельского хозяйства. Извлечено из <https://www.fao.org/3/i4040e/i4040e.pdf>

İngilis dilində

48. Феола, Г., Саакян, М. Биндер, К. Р. (2020). Оценка устойчивости городского сельского хозяйства. В: Биндер К.Р., Висс Р. и Массаро Э. (ред.) Оценка устойчивости городских систем. Кембридж: Издательство Кембриджского университета, стр. 417-437.
49. Накорми детей. (2020). Годовой отчет за 2020 год. Проверено 26 декабря 2020 года из <https://www.feedthechildren.org/assets/documents/2020-annual-report.pdf>
50. Ферранти П., Берри Э. и Андерсон Дж. Р. (ред.). (2019). Энциклопедия продовольственной безопасности и устойчивого развития. Эльзевир.
51. Еда для голодных. (2020). О FH.org — Покончим с бедностью вместе. Еда для голодных. <https://www.fh.org/about/>
52. ФРЕД, Сент-Л. Ф. (2021). Экономические данные Федеральной резервной системы | ФРЕД | ФРС Сент-Луиса. <https://fred.stlouisfed.org/>
53. Фунг Ф., Ван Х.-С. и Менон С. (2018). Безопасность пищевых продуктов в 21 веке. Биомедицинский журнал, 41 (2), 88-95. <https://doi.org/10.1016/j.bj.2018.03.003>
54. Халлетт С., Хогленд Л. и Тонер Э. (2016). Городское сельское хозяйство: экологические, экономические и социальные перспективы. В садоводческих обзорах (Том

- 44). <https://doi.org/10.1002/9781119281269.ch2>
55. Джавед I, Тарин Ф.Р., Каухан К., Найим М. (2020). Безопасность пищевых продуктов и COVID-19: ограничения НАССР и пути продвижения вперед, Журнал Pharma Innovation Journal 2020; 9 (5): 01-04.
56. Дженни, Г., Кристель, К., и Ульф, С. (2011, 16 мая). Глобальные потери продовольствия и пищевые отходы. Конгресс Save Food, Дюссельдорф, Германия.
57. Джонс, К. (2008). Общая сельскохозяйственная политика ЕС: Проверка состояния здоровья в 2008 году. Исследовательская служба членов: Исследовательская работа Гвасанаэтх Имчвилир Аэлодау: Папур Имчвил, 1-12.
58. Jskaiife, n.d. Городское сельское хозяйство: Последняя тенденция - древняя. Извлечено из <https://www.hoerrschaudt.com/urban-agriculture-the-latest-trend-is-ancient/>
59. Куросаки, Т., и Хан, Х. (2011). Влияние человеческого капитала на производительность фермерских и несельскохозяйственных хозяйств в сельских районах Пакистана. Экономический журнал развития. 19 (1): 7986
60. Кришнан С., Нандвани Д., Смит Г. и Канкарта В. (2016). Устойчивое городское сельское хозяйство: растущее решение для наших продовольственных пустынь. В органическом земледелии для устойчивого сельского хозяйства (Том 9, стр. 325-340). https://doi.org/10.1007/978-3-319-26803-3_15
61. Клаус фон, Г., Джилл, Б., Мириам, У., Кешия, А., Ася, Х., Брона, Х., Рейсил Ни, К., Коннелл, Ф., Сет, Г., Кирстин, Э. и Хайди, Ф. (2020). Глобальный индекс голода

- 2020: Одно десятилетие до нулевого голода- Увязка систем здравоохранения и устойчивого питания. Благосостояние и забота по всему миру, 80.
62. Кенкер, Р. (2021). Quantreg: Квантильная регрессия [версия пакета R 5.85].
<https://CRAN.R-project.org/package=quantreg>
63. Леао, И., Ахмед, М. и Кар, А. (2018). Рабочие места в сельском хозяйстве Афганистана. Международное развитие в центре внимания. Вашингтон, округ Колумбия: Всемирный банк.
<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29312/9781464812651.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
64. Лакнер, С. (2009). Техническая эффективность органических молочных ферм в Германии - роль субсидий и региональных факторов. Документ, представленный на конференции IAAE, 16-22.
65. Лош, Б., Греш, С. Ф. и Уайт, Э. Т. (2012). Пересмотр структурных преобразований и изменений в сельской местности: вызовы для развивающихся стран в условиях глобализации. Серия Форумов по развитию Африки, Вашингтон, округ Колумбия, Всемирный банк.
66. Муради, А.Дж., Боз, И. 2018. Вклад сельскохозяйственного сектора в экономику Афганистана. Международный журнал научных исследований и менеджмента, 6 (10): 750-755.
67. Мужо, Л. Дж. А. (2000). Сельское хозяйство: Определение потенциала и рисков, наличие. 1-42.
68. Корпорация Майкрософт. (2021). Microsoft Excel.
<https://www.microsoft.com/enus/microsoft-365/excel>

69. Найду, В. Б., Санкар, А. С. и Кумар, П. С. (2013). Влияние сельскохозяйственного кредита на сельскохозяйственное производство и продуктивность. Азиатско-Тихоокеанский журнал социальных наук, 1, 173-179.
70. Нарин, М. (2008). Турецкий народ Уйгуланан Таримсал Дестеклеме Политикаларында Дехишим. Экономика Як-лашима, Cilt: 19, Озель Сайи, 183-225.
71. Нванкво, О. (2013). Финансирование сельского хозяйства в Нигерии: Эмпирическое исследование Нигерийского сельскохозяйственного кооператива и Банка развития сельских районов (NACRDB): 1990-2010. Журнал управленческих исследований. 5(2), 28-45.
72. Ногейре-Макрей, Т., Райан, Э. П., Яблонски, Б.Б. Р., Каролан, М., Арати, Х. С., Браун, К. С., Шипански, М. Е. (2018). Роль городского сельского хозяйства в безопасной, здоровой и устойчивой продовольственной системе. Биологические науки, 68 (10), 748-759.
<https://doi.org/10.1093/biosci/biy071>

İnternet mənbələri

73. NRDC. (2020). Промышленное сельское хозяйство 101. NRDC. <https://www.nrdc.org/stories/industrial-agriculture-101>
74. Инновации ОЭСР, производительность сельского хозяйства и устойчивость в Нидерландах, Обзоры продуктов питания и сельского хозяйства ОЭСР, Издательство ОЭСР, Париж, 2015
75. ОЭСР Устойчивый рост производительности сельского хозяйства и преодоление разрыва для малых семейных

- ферм. Межведомственный отчет для мексиканского председательства в G20
<https://www.ifpri.org/publication/sustainable-agriculture1>
производительность-рост-и-преодоление-разрыва-на-малых-семейных-фермах, 2012.
76. ОЭСР. (2020). Турция | Мониторинг и оценка сельскохозяйственной политики 2020 | Библиотека ОЭСР.
<https://www.oecd-ilibrary.org/sites/0d2529e7-ru/index.html?ItemId=/content/component/0d2529e7-ru>
77. Офстехейдж, А. (2020). Сельское хозяйство. Кембриджская энциклопедия антропологии.
<https://www.anthroencyclopedia.com/entry/farming>
78. Пирсон, Л. Дж., Пирсон, Л., & Пирсон, К. Дж. (2010). Устойчивое городское сельское хозяйство: итоги и возможности. *Международный журнал устойчивости сельского хозяйства*, 8 (1-2), 7-19.
<https://doi.org/10.3763/ijas.2009.0468>
79. Первис Б., Мао Ю. и Робинсон Д. (2019). Три столпа устойчивого развития: в поисках концептуальных истоков. *Наука об устойчивом развитии*, 14 (3), 681-695.
<https://doi.org/10.1007/s11625-018-0627-5>
80. PCI. (2020a). О PCI. PCI (Международный проектный концерн). <https://www.pciglobal.org/about-pci/>
81. Пенни Апелляция США. (2020). Накорми наш мир | Призывы от Penny Appeal USA.
<https://pennyappealusa.org/appeals/feed-our-world>
82. Ричи, Ханна. (2022), после тысячелетий сельскохозяйственной экспансии, мир прошел "пик сельскохозяйственных угодий", <https://ourworldindata.org/peak-agriculture-land>

83. Робицки Д. (2020), 60% мировых видов рыб находятся под угрозой исчезновения из-за изменения климата, <https://www.weforum.org/agenda/2020/07/climate-change-threatens-60-percent-of-the-world-s-fish-species/#:~:text=Climate%20change%20could%20wipe%20out,more%20resilient%20to%20climate%20change>.
84. Рохас-Даунинг М. (2017). Изменение климата и животноводство: воздействие, адаптация и смягчение последствий, Управление климатическими рисками, Том 16, стр. 145-163.
85. Ричи, Х., Розер, М. (2018). "Урбанизация". Опубликовано онлайн по адресу OurWorldInData.org . Извлечено из: <https://ourworldindata.org/urbanization>
86. Восстаньте против Голода. (2020a). Глобальное воздействие. Восстаньте против Голода. <https://www.riseagainsthunger.org/global-impact/>
87. Сиал, М. Х., Аван, М.С. и Вакас, М. (2011). Взаимосвязь институционального кредитования и сельскохозяйственного производства. Документ МРРА, номер: 30392.
88. Саркер, А., Борнман, Дж., и Маринова, Д. (2019). Основа для интеграции сельского хозяйства в устойчивое развитие городов в Австралии. Урбанистика, 3(2), 50. <https://doi.org/10.3390/urbansci3020050>
89. Шен Л., Очоа Дж. Дж., Шах М. Н. и Чжан Х. (2011). Применение показателей устойчивости городов – сравнение различных практик Habitat International, 35(1), 17-29. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2010.03.006>
90. Садику М., Муса С. и Ашаолу Т. Дж. (2019). Пищевая промышленность: Введение. Международный журнал

- тенденций в области научных исследований и разработок, Том 3, 128-130. <https://doi.org/10.31142/ijtsrd23638>
91. Сантерамо, Ф. Г. (2015). О сводных показателях продовольственной безопасности: решения имеют значение! Международные обзоры продуктов питания, 31 (1), 63-73. <https://doi.org/10.1080/87559129.2014.961076>
 92. Международные посевные программы. (2020). Зачем сеять семена для борьбы с мировым голодом? – Международные посевные программы. <https://seedprograms.org/>
 93. Тагучи, М., и Сантини, Г. (2019). Городское сельское хозяйство на глобальном севере и юге: взгляд ФАО. Научный отчет о полевых действиях, 2019 (Специальный выпуск 20), 12-17.
 94. The Economist Intelligence Unit. (2020). Глобальный индекс продовольственной безопасности (GFSI). <http://foodsecurityindex.eiu.com/>
 95. The Economist Intelligence Unit. (2021). Глобальный ОТЧЕТ_GFSI 2020_Final 21 января 2021.pdf (GFSI). The Economist Intelligence Unit.
 96. Проект "Голод". (2020a). Что мы делаем. Проект "Голод". <https://thp.org/whatwe-do/>
 97. Ван, Э., Ан, Н., Гао, З., Кипроп, Э. и Гэн, Х. (2020). Поведение потребителей по накоплению продуктов питания и готовность платить за продовольственные запасы при COVID-19. Продовольственная безопасность, 12, 739-747
 98. Всемирный банк (2021), Внедрение сельскохозяйственной реформы (ARIP)
 99. Уокер, С. (2016). Городское сельское хозяйство и устойчивое развитие в Ванкувере и Детройте. Городская

география, 37 (2), 163-182.

<https://doi.org/10.1080/02723638.2015.1056606>

100. Винклер Принс, А. (2017). Глобальное городское сельское хозяйство: сближение теории и практики между Севером и Югом.
101. Всемирная продовольственная программа. (2020а). Карта голода 2020 [Карта]. Всемирная продовольственная программа.
102. Zezza, A., & Tasciotti, L. (2010). Городское сельское хозяйство, бедность и продовольственная безопасность: эмпирические данные из выборки развивающихся стран. *Продовольственная политика*, 35(4), 265-273.
<https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2010.04.007>

ELNUR QARA OĞLU ALLAHVERDİYEV
Qlobal aqrar sferanın inkişaf xüsusiyyətləri
Dərs vəsaiti

Nəşriyyatın müdiri: Əhməd Ziyəddinoğlu
Kompyuter tərtibatı: Hacı İsmayılov
Korrektor: Ramin Rəsulov

Yığılmağa verilib: 06.09.2022
Çapa imzalanmış: 20.11.2022
Kağız formatı: 60x84, 1/16
Kağız növü: 70 qr. (offset)
Fiziki çap vərəqi: 13,5 (287888 işarə)
Tirajı: 100

Kitab Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.
Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.